

MƏRKƏZİ AVRASIYA

YENİ GEOSİYASİ
BAXIŞ

*ELDAR İSMAYILOV
VLADİMER PAPAVA*

QAFQAZIN STRATEJİ TƏDQIQATLARI İNSTİTUTU

MƏRKƏZİ AVRASİYA:

YENİ GEOSİYASİ BAXIŞ

Eldar İSMAYILOV
Vladimer PAPAVA

CA&CC Press®
Stokholm
2011

Eldar İsmayılov, Vladimer Papava

Mərkəzi Avrasiya: yeni geosiyasi baxış.

Stokholm: "CA&CC Press®" Nəşriyyat evi, 2011. – 168 s.

ISBN 978-91-86545-07-9

Monoqrafiyada Mərkəzi Avrasiyanın geosiyasi problemləri tədqiq olunur. Müəlliflər bu regiona münasibətdə geniş yayılmış köhnə imperiya doktrinalarından prinsipcə fərqlənən yeni geosiyasi yanaşma təklif edirlər. Avrasiyanın coğrafi, siyasi və digər xüsusiyyətləri əsas götürülərək, bu materik Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Asiya və onları qovuşduran Mərkəzi Qafqaz regionu ölkələrinin toplusu kimi müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri birlikdə Mərkəzi Qafqasiya kimi qəbul olunur. Belə geosiyasi yanaşma köhnə problemlərə yeni rakursdan baxmaq imkanı yaradır.

Kitab alimlər, müəllimlər, tələbələr, habelə Mərkəzi Avrasiyanın geosiyasi problemləri ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Eldar İsmayılov, 2011

© Vladimer Papava, 2011

© CA&CC Press®, Stokholm, 2011

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
1. AVRASIYA VƏ MƏRKƏZİ AVRASIYA: TƏHLİLİN İLKİN ŞƏRTLƏRİ	9
1.1. Avrasiyanın və Mərkəzi Avrasiyanın coğrafi və geosiyasi konturları	9
1.2. Avrasiya geosiyasi məkanının transformasiyası	16
2. AVRASIYAÇILIQ VƏ “MƏRKƏZİ QAFQASIYA” KONSEPSİYASI	23
2.1. Rus geosiyasi məktəbində Avrasiya cərəyanının müasir vəziyyəti	23
2.2. Mərkəzi Qafqaz: əsas geosiyasi problemlər və avrasiyaçılıq	45
2.3. Mərkəzi Asiya və Böyük Mərkəzi Asiya: əsas geosiyasi problemlər və avrasiyaçılıq	63
2.4. “Mərkəzi Qafqasiya” - yeni geosiyasi konsepsiya	73
3. “HARTLƏND” NƏZƏRİYYƏSİ VƏ MƏRKƏZİ AVRASIYANIN MÜASİR GEOSİYASİ STRUKTURU	86
3.1. Makkinder nəzəriyyəsində planetin “mehvər regionu”	86

3.2. “Məhvər regionu”nun – Mərkəzi Avrasiyanın – tarixi təkamülü.	95
3.3. XXI əsrdə “məhvər regionu”nun məhiyyəti, funksiyaları və formalaşma prinsipləri	115
3.4. Mərkəzi Avrasiyanın yeni geosiyasi strukturu	116
NƏTİCƏ	125
BİBLİOQRAFIYA	132

GİRİŞ

Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra müstəqil dövlətlərin yaranması və özündə bir sıra keçmiş sovet respublikalarını birləşdirən geosiyasi arealların formalaşması ilə səciyyələnən yeni tarixi epoxa başladı (Sebestyen, 2009; Servise, 2009, pp. 467-507). Bu areallar hələ keçmiş SSRİ çərçivəsində də coğrafi konturlara malik idi və bu, Sovet İttifaqının inzibati-ərazi bölgüsü əsasında aparılan iqtisadi rayonlaşma ilə şərtlənirdi (Hirsch, 2005, p. 145-186). Latviya, Litva və Estoniya birlikdə Pribaltika, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Zaqafqaziya, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan isə birlikdə Orta Asiya adlanırdı. Müvafiq olaraq Pribaltika, Zaqafqaziya və Orta Asiya iqtisadi rayonları formalaşmışdı. Bəzən Qazaxıstan da Orta Asiyanın tərkibinə aid edilirdi, hərçənd ki ərazisi böyük olduğuna görə ayrıca iqtisadi rayon sayılırdı və Orta Asiya iqtisadi rayonuna daxil edilmirdi.

Bu dövlətlər öz istiqlaliyyətlərini bərpa etdikdən sonra onların daxil olduqları ərazilər müstəqil geosiyasi areallara çevrildi və bu arealların adlarına yenidən baxılması təbii olaraq gündəmə gəldi. Ad dəyişiklikləri ona işarə vururdu ki, nə bu dövlətlər, nə də dünya birliyi həmin geosiyasi areallara daha Moskvanın gözü ilə baxmır. İndi imperiya dövrünün adlarından yalnız bəzi azsaylı yazılarda (əsasən də rus müəlliflərinin nəşr etdiklərində) istifadə olunur.¹ Ekspertlər “Pribaltika” terminini

¹ Rus müəlliflərinin köhnə terminologiyadan əl çəkməməsinə əyani nümunə qismində Zbiqnev Bjezinskiyin Avrasiyanın müasir geosiyasi problem-

Latviya, Litva və Estoniyanın sovet işğalı altında olduğu döv-
rün, bir növ, qalığı kimi qəbul edərək, “Baltiya ölkələri” ter-
mininə daha çox üstünlük verirlər. “Zaqafqaziya” və “Orta
Asiya” terminlərinə gəldikdə isə, bunların əvəzinə praktik
olaraq hamılıqla “Cənubi Qafqaz” (son illər elmi ədəbiyyatda
“Mərkəzi Qafqaz” terminindən getdikcə daha geniş istifadə
olunur) və “Mərkəzi Asiya” (Qazaxıstan da daxil edilməklə)
terminləri işlədilir.

Son vaxtlar, nisbətən yeni geosiyasi anlayış sayıla biləcək
“Mərkəzi Avrasiya” termini də get-gedə daha geniş yayılır. Bu
geosiyasi areala, bir qayda olaraq, Azərbaycan, Gürcüstan, Er-
mənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan
və Özbəkistan daxil edilir. Bizim qəti qənaətimizə görə, bu
yanaşma ilk növbədə, geosiyasi baxımdan düzgün deyil, çün-
ki təfərrüatına vardığında o, həmin əraziyə yenə də Rusiya baxı-
şını əks etdirir.

Bizim tədqiqatın məqsədi yuxarıda sadaladığımız ölkələrin
də daxil olduğu bu regionun geo-siyasi-iqtisadi qavranışının
bəzi məqamlarını yeni müstəvidə – deskriptiv yanaşma əsa-
sında, yəni istər dünyanın, istərsə də regionun özünün aparıcı
dövlətlərinin bu bölgəyə aid maraq və mənafeələrini bir kənara
qoyub nəzərə almamaqla – təhlil etməkdir.

Mərkəzi Avrasiyanın geosiyasi və geoiqtisadi problemlə-
ri bu regionun coğrafi və tarixi xüsusiyyətləri əsasında araş-
dırılır. Ən populyar geosiyasi nəzəriyyələr belə (ilk növbədə

lərinə həsr olunmuş məşhur kitabının ingiliscədən rusçaya tərcüməsini göstər-
mək olar. Kitabın ingilis mətnindəki “Central Asia” termini (Brzezinski, 1997,
pp. 46-47, 93, 95, 113, 121, 129-131, 145, 150) rus dilinə “Mərkəzi Asi-
ya” kimi deyil, “Orta Asiya” kimi tərcümə edilmişdir (Бжезинский, 2005a, с.
61-62, 116-117, 137, 146, 155-158, 175, 180). Eyni ruhda da “the three Cau-
casian countries” və “the three states of the Caucasus” rus mətnində müvafiq
olaraq “три закавказские страны” və “три закавказские государства” kimi
verilmişdir (Бжезинский, 2005a, с. 148, 152).

“Avrasiyaçılıq”, ”Hartlənd” və “Rimlənd” nəzəriyyələri) tənqidi şəkildə təhlil edilir. Bunların birincisi, məlum olduğu kimi, ənənəvi rus geosiyasi məktəbinin əsas cərəyanıdır. Qalan iki nəzəriyyənin yaradıcıları isə geosiyasət sahəsində məşhur alimlər – ingilis Halford Makkinder və amerikalı Nikolas Spaykmendir. Bu iki nəzəriyyə əslində yeni deyil, amma müasir dövrdə, bir növ, öz ikinci həyatını yaşayır. Onların yenidən aktullaşmasını son dövrlərin geosiyasi prosesləri ilə – Rusiyanın həm öz bilavasitə qonşularına, keçmiş sovet respublikalarına münasibətdə (məsələn, Gürcüstana qarşı müharibə, yaxud Ukrayna ilə “qaz savaşı”), həm də Qərbə və bütövlükdə dünyaya münasibətdə imperiya səciyyəli hərəkətlərinin artması ilə izah etmək olar (Дубинов, 2008). “Hartlənd” nəzəriyyəsi məhz Rusiyanın imperiya ambisiyalarına cavab kimi (belə demək mümkünsə – “bu dərdin əlacı” kimi) aktuallaşdı. Lakin təəssüf ki, bu nəzəriyyənin yeni tərəfdarları Rusiya imperializminin bilavasitə hədəf götürdüyü dövlətlərin maraqlarını bəzən nəzərdən qaçıırırlar. Söhbət o dövlətlərdən gedir ki, Rusiya imperiyasının və ya ən azı Rusiyanın təsir dairəsinin genişlənməsi məqsədilə hazırlanan və qismən həyata keçirilən müxtəlif planlar məhz onlara qarşı yönəlidir.

Tədqiqatçılar tərəfindən nisbətən az araşdırılan məsələlərdən biri də budur ki, bəs Mərkəzi Avrasiya ölkələrinin özləri nə istəyir. Onlar bazar iqtisadiyyatlı suveren və demokratik dövlət olmağa, yoxsa ayrı-ayrı ölkələri nəyin bahasına olursa olsun öz təsiri altında saxlamağa çalışan hansısa dövlətin (yaxud dövlətlərin) himayəsində dolanmağa üstünlük verirlər?

Fövqəldövlətlərin və bölgədə güc sahibi sayılan region dövlətlərinin onlara qarşı hansı məqsədləri güddüyünü bilmək region ölkələri üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələdir, çünki bu halda onlar öz xarici tərəf-müqabilləri ilə münasibətləri necə qurmalı olduqlarını nisbətən daha düzgün müəyyən-

ləşdirə bilərlər. Eyni zamanda kənar dünya üçün də Mərkəzi Asiya ölkələrinin hansı prioritetləri əsas tutduqlarını bilmək az əhəmiyyət kəsb etmir.

Müəlliflər Mərkəzi Avrasiyanın müasir geosiyasi və geo-iqtisadi vəziyyəti, həm bütövlükdə regionun, həm də onun ayrı-ayrı ölkələrinin mümkün inkişaf vektorları ilə bağlı mülahizələrini bölüşür, mühakimələrini təklif edirlər. Bir çox geniş yayılmış nəzəri konsepsiyalara yeni baxış əsasında, Avrasiya geosiyasi məkanının regionallaşmasında müasir təmayülləri əks etdirən yeni kateqorial aparat tövsiyə olunur. Tədqiqatda qoyulan bir çox məsələlər mahiyyət etibarilə mübahisəli xarakter daşdığına görə, müəlliflər bu mövzularda işgüzar müzakirələri yüksək qiymətləndirərdilər.

Kitabın Giriş və Nəticə hissələri E.İsmayılov və V.Papava tərəfindən müştərək, I fəslinin 1-ci paragrafı və II fəslə V.Papava, I fəslinin 2-ci paragrafı və III fəslə E.İsmayılov tərəfindən yazılmışdır.

1

AVRASIYA VƏ MƏRKƏZİ AVRASIYA: TƏHLİLİN İLKİN ŞƏRTLƏRİ

1.1. Avrasiyanın və Mərkəzi Avrasiyanın coğrafi və geosiyasi konturları

Məlumdur ki, materik olaraq Avrasiya dünyanın iki qitəsindən – Avropa və Asiyadan ibarətdir. Təbii ki, Avrasiyanın bu coğrafi anlamını heç bir dəyişikliklərsiz geosiyasətdə də istifadə etmək mümkündür və adətən elə belə də olunur. Bunun sadə bir nümunəsi qismində məşhur amerika politoloqu Zbiqnev Bjezinskiyin əsərlərini göstərmək olar (Бжезинский, 2005a, 2005b)².

Bununla belə, hazırda Avrasiyaya daha bir, özü də yetərincə tez-tez rast gəlinən geosiyasi baxış da mövcuddur. Məsələ ondadır ki, SSRİ dağılandan sonra Rusiyanın sərhədləri son iki yüz il ərzində olmayan bir dərəcədə daraldı və Rusiya bununla barışmaq məcburiyyətində qaldı, bu səbəbdən də öz milli və ərazi identikliyi (kimliyi) problemi ilə xüsusi kəskinliklə üzləşdi (Lapidus, 2007). Məhz bu, onun guya hansısa xüsusi rola malik olması (heç olmasa, postsovet məkanında) haqqında konsepsiya axtarışlarını xeyli canlandırdı (O’Loughlin and

² Geoiqtisadi tədqiqatlara gəlinə, Avrasiya kontinentinin bu cür anlaşılmasına, məsələn, Y.Linn və D.Tyomkinin əsərini nümunə göstərmək olar (Linn and Tiomkin, 2005).

Talbot, 2005). İmperiyanın müəyyən hissəsini itirdikdən sonra Rusiya indiyə qədər də öz rolunun nədən ibarət olmasını düz-əməlli müəyyən edə bilmir (Ash, 2009). Təsadüfi deyil ki, “Rusiya nədir?” (“What is Russia?”) və “Rusiya indi haradadır?” (“Where is Russia?”) tipli suallar bugünədək öz aktuallığını itirmir (Brzezinski, 2007b, pp. 56, 64; Service, 2003, pp. 13-44). Buradaca qeyd etmək vacibdir ki, “vətən haqqında miflərin” (Tolz, 1998), narrativlərin (Aktürk, 2006, p. 23) formalaşmasına və inkişafına Rusiya Federasiyasının sərhədlərinə yenidən baxılması barədə fikirlər böyük təsir göstərmişdir, özü də belə fikirlər Rusiya intellektualları, siyasətçiləri və ictimaiyyəti arasında, qərb elmi ədəbiyyatında təsəvvür olunduğundan daha geniş yayılmışdır (Tolz, 1998, p. 294). Rusiya elitesini və müəyyən dərəcədə həm də bütövlükdə rus cəmiyyətini Rusiyanın mövcud sərhədləri məsələsi narahat edir, çünki SSRİ dağılından sonra rusdilli əhalinin də yaşadığı bəzi ərazilər başqa dövlətlərin tərkibinə daxil olub (Tolz, 1998, p. 271), bu isə guya Rusiyaya həmin ölkələrə qarşı bu və digər dərəcədə aqressiv siyasət yürütməyə əsas verə bilər (Allison, 2008, p. 1167). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, son zamanlar Rusiyada aparılan rəy sorğuları SSRİ-nin bərpaı ideyasının getdikcə daha populyarlaşdığını göstərir (Петухов, 2006, с. 107). Rusiya cəmiyyətində geniş yayılmış postimperiya həsrətini nəzərə alsaq, deyilənlər tam başa düşüləndir (Gadar, 2007, pp. ix-xiv).

Bununla yanaşı, 2008-ci ilin avqustunda baş vermiş Rusiya-Gürcüstan müharibəsi (Cornell and Starr, eds., 2009; King, 2008a) söyləməyə əsas verir ki, Rusiyanın milli kimliyi onunla həmsərhəd dövlətlərin azadlığı ilə heç cür uyuşmur (Fukuyama, 2008).³ Həmin müharibə bütün dünyaya açıq-aşkar

³ Əgər Rusiya bu və ya digər dövlətin onun maraq dairəsinə daxil olduğu gənaətindərsə, həmin dövləti hər vəchlə, istənilən yolla öz təsir dairəsində

göstərdi ki, Rusiya Sovet imperiyasını itirməsi ilə heç zaman barışmayacaqdır (MacShane, 2008) və öz qonşuları üzərində hegemonluğunu bərpa etməkdən ötrü (Asmus and Holbrooke, 2008) güc siyasəti yürütməkdədir (Himmelreich, 2008). Başqa sözlə, Rusiya postsovet Avrasiyasında öz maraqlarını güc tətbiq etməklə belə, qorumağa hazır olduğunu nümayiş etdirdi (Antonenko, 2008, p. 32). Rusiyanın sözügedən davranışları imperiya qurmağın hamıya məlum olan sxemlərinə tam uyğun gəlir (Baer, 2008; Tofi, 2008). Hətta Kremlə kifayət qədər loyallıq ekspertlər də inkar etmirlər ki, Rusiya imperiyasını yenidən – lakin “klassik” formada, yəni ərazilərin işğalı yolu ilə deyil, neoimperialist mexanizmlərdən, ilk növbədə enerji siyasətinə əsaslanan üsullardan istifadə etməklə – bərpa edə bilər (Künzl, 2008, p. 79).

Tarixin belə bir dərslərini də nəzərə almaq lazımdır ki, Qafqazın, Xəzər çöllərinin və Mərkəzi Asiyanın işğalını çar Rusiyasının elitası təkcə imperiyaya şan-şöhrət gətirən bir əməl kimi deyil, həm də Rusiyanın Avropaya aid olmasına işarə kimi qəbul edirdi (Crews, 2006, p. 12).

İmperiya qayda-qanunu, imperiya vücudu və imperiya düşüncə tərzini Rusiya imperiya sindromunun üç tərkib hissəsini təşkil edir (Паин, 2008b). Bunların arasında imperiya vücudu, yəni ölkənin ərazisi ən ətalətlisidir (Паин, 2009, c. 145-149). Ərazi də bir resursdur, üstəlik, ölkənin təbii ehtiyatlarını, əmək və maliyyə resurslarını, digər sərvətlərini özündə cəmləşdirəndiyinə görə əsas resursdur və onun genişləndirilməsi (yaxud, heç olmasa, olduğu kimi saxlanması) imperiya dövlətinin başlıca vəzifəsidir (Паин, 2008 б).

saxlamağa çalışacaqdır və bu vaxt hətta bu dövlətin onamı, yoxsa Qərbbə meyilli olduğunu da vəcə almayacaqdır (Peterson, 2008). Bu fikrə istinad etdikdə təəccüb doğurmur ki, Rusiya öz sərhədləri yaxınlığında zəifləyib “əldən düşmüş” və buna görə də təsir altına asanlıqla düşə biləcək dövlətlər görməyə üstünlük verir (Cornell, McDermott, O'Malley, Socor, and Starr, 2004, p. 18).

Rusiyanın imperiya ambisiyalarının nəzəri əsaslandırılması baxımından, postsovet dövründə yeni nəfəs almış və adına “avrasiyaçılıq” deyilən ideya uğurla istifadə oluna bilər (Tchantouridze, 2004). Əhəmiyyətli bir biçimdə coğrafiyaya əsaslanan bu ideyalar (Bassin, 1991, p. 14) Avrasiya materikinə geosiyasi baxımdan yeni bucaq altında baxılmasını tələb edir (Lewis and Wigen, 1977, p. 222).

“Köhnə dünya” ərazisi hüdudlarında iki deyil, üç materikin yerləşməsi ideyasını XIX əsrin sonlarında rus professoru V.İ.Pomanski irəli sürmüşdü (Нартов и Нартов, 2007, с. 129). Sonralar rus geosiyasətçisi Pyotr Savitski bu materikin “xaç atası” oldu. Məhz o, bu üçüncü materiki Avrasiya adlandırdı və onun sərhədlərinin Rusiya ilə, daha doğrusu, Rusiya imperiyası ilə prinsipcə üst-üstə düşməsi haqqında fərziyyə irəli sürdü (Савицкий, 1997)⁴. O yazırdı ki, bu “Avrasiya” Aleksandr fon Humboldtun (Alexander von Humboldt) yuxarıda göstərilən coğrafi təfsirindən fərqlidir (Савицкий, 1933)⁵. Rus geosiyasi məktəbinin ən güclü cərəyanlarından biri olan *avrasiyaçılığın* formalaşması məhz belə başlanmışdı, məqsədi isə, ümumən desək, coğrafi Avrasiyada Rusiyanın xüsusi bir tarixi və mədəni rola malik olduğunu əsaslandırmaqdan ibarət idi və elə indi də odur.⁶

⁴ Savitskinin təbirincə, “Rusiya – Avrasiya” Köhnə Dünyanın mərkəzidir” (Савицкий, 1933).

⁵ “Avrasiya” termininin müəllifliyi ilə bağlı başqa versiya da mövcuddur. M.Bassin hesab edir ki, həmin terminin müəllifi Vyanalı geoloq Eduard Suessdir. XIX əsrin sonlarında E.Suess Avropa və Asiyanı birlikdə Avrasiya adlandırmışdı (Bassin, 1991, p. 10).

⁶ Rusiyanın Avrasiya materikinə iddiaları o qədər güclüdür ki (Эйвазов, 2009), hətta Avrasiya sözünə istinad etməyə heç bir ehtiyac olmadığı hallarda belə, bir sıra ciddi elmi yazılarda müəlliflər yaranmış şablondan kənara çıxıb bilmirlər. Məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) iqtisadi islahatların tədqiqinə həsr olunmuş və ümumiyyətlə Avrasiya problemlərinə nə coğrafi, nə də geosiyasi kontekstdə toxunulmayan monoqrafiyada müəlliflər heç bir əsas

Məşhur rus tarixçisi, etnoqrafi və coğrafiyaçı Lev Qumil-yov Avrasiya geosiyasi materikinin coğrafi sərhədlərini tədqiq edərək (Laurelle, 2008b, pp. 50-82), onun üç regiondan: Yuxarı Asiyadan (Monqolustan, Junqariya, Tuva, Zabaykal-ye), Cənub rayonundan (Mərkəzi Asiya) və Qərb rayonundan (Şərqi Avropa) ibarət olduğu qərarına gəlmişdi (Гумилев, 2007, c. 199).

Coğrafi cəhətdən “Köhnə dünya”, məlum olduğu kimi, Avropa, Asiya (yəni Avrasiya materiki) və Afrikadan ibarətdir. Lakin “Avrasiya” termininin rus geosiyasi məktəbi tərəfindən verilən təfsiri Avrasiya materikinin coğrafi hüdudlarını əhə-miyyətli dərəcədə daraldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avrasiya materikinin sərhədlərini daraldan rus geosiyasi məktəbinin qurduğu “tələyə”, ola bilsin ki özləri də bilmədən, geosiyasi tədqiqatlarında, göstərilən coğrafi materiki, bir qayda olaraq, tamamən əhatə edən alim-ekspertlər də düşürlər. Məsələn, Z.Bjezinski Avrasiyanın müa-sir geosiyasi problemlərinə həsr olunmuş (və yuxarıda adı artıq çəkilmiş) kitabında Mərkəzi Asiyayı, Qafqazı və ətraf əraziləri birləşdirən regionu, onun konfliktlər içində olduğunu nəzərə alaraq, “Avrasiya Balkanları” adlandırır (Бжезинский, 2005, c. 149). Ziddiyyət göz qabağındadır. “Avrasiya” dedikdə Avrasiya coğrafi materiki başa düşülürsə (kitabın ümumi mətnindən məhz belə nəticə hasil olur), onda səhv olaraq Bal-kanların guya bu materikdən kənarında yerləşdiyi fərz olunur. Amma coğrafi baxımdan Avrasiya Balkanları yalnız Balkanlar özü ola bilər. Ziddiyyət o halda aradan götürülür ki, “Avra-siya” dedikdə rus geosiyasi məktəbi tərəfindən tətbiq olunan anlayış nəzərdə tutulsun. Başqa sözlə desək, Zbiqnev Bjezin-

olmadan başlıqda Avrasiya ifadəsindən istifadə edirlər (Stroyev, Bliakhman, and Krotov, 1999). Eyni sözləri keçmiş SSRİ ölkələrindən olan bəzi qeyri-rus müəlliflər haqqında da demək mümkündür (Areshidze, 2007).

ski Avrasiya termininin təfsirində, görünür özü də dərk etmədən, rus geosiyasi məktəbinin əsirinə çevrilmişdir.

Avrasiyanın sərhədlərini sadələşdirmək məqsədi ilə bəzən onun hüdudlarını keçmiş SSRİ-nin ərazisi ilə məhdudlaşdırırlar (Simons, 2008, p. 2).

Avrasiyaçılara görə,⁷ Rusiya ayrıca materikdir (Дугин, 2002a)⁸. Avrasiyanın coğrafi və geosiyasi izahları arasındakı terminoloji konflikti aradan qaldırmaq məqsədi ilə geosiyasi kontekstdə “Avrasiya-Rusiya” (Нартов и Нартов, 2007, сс.133-135, 137), “Rusiya-Avrasiya” (Дугин, 1997, сс. 83-84), yaxud “Avrasiya Rusiyası”(Панарин, 2006, сс. 312-364; 539-543)⁹ kimi söz birləşmələrindən də istifadə olunur. Bu problem SSRİ dağılından sonra bir daha aktualıq kəsb etməyə başladı, çünki sovet hakimiyyəti dövründə coğrafiyaçılar “Avrasiya” terminindən onun, istisnasız olaraq, yalnız coğrafi mənasında istifadə edirdilər (Hauner, 1994, p. 222). Qeyd etmək lazımdır ki, Avrasiyanın coğrafi mənasının düzgün müəyyənəndirilməsi ilə Rusiya nəzarətinin yayıldığı ərazi arasında kompromis tapılması barədə diskussiyalar hələ sona çatmamışdır (Hauner, 1994, p. 221).

Əgər Avrasiyanın rus geosiyasi məktəbi tərəfindən qəbul olunan təfsiri, yuxarıda göstəriləyi kimi, Rusiyanın imperiya maraqlarının əsaslandırılması üçün istifadə edilirsə, onda “Mərkəzi Avrasiya” termini haqqında da belə bir təbii sual or-

⁷ Qeyd etmək lazımdır ki, avrasiyaçılıq ideyasının bəzi tərəfdarları öz-lərini “avrasiyalı” adlandırırlar. Bizcə, burada müəyyən qeyri-dəqiqlik vardır, çünki normal halda “avrasiyalı” Avrasiyada yaşayan insanlara deyilməlidir. Avrasiyaçılıq ideyasının tərəfdəşlərini isə “avrasiyaçı” adlandırmaq daha səlis olardı. Bu tədqiqatda “avrasiyaçı” termini məhz bu mənada işlədilir.

⁸ Bax, həm də: [<http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=102>]

⁹ “Avrasiya-Rusiya”, “Rusiya-Avrasiya”, yaxud “Avrasiya Rusiyası” kimi süni ifadələrin əvəzinə “Postsovet Avrasiyası” terminindən istifadə etmək daha məntiqli sayıla bilərdi (Торбаков, 2008). Bu ifadə həm coğrafi, həm də geosiyasi baxımdan gerçəkliyə daha yaxındır.

taya çıxır: bu terminin coğrafi və geosiyasi izahları nə dərəcədə üst-üstə düşür və bu zaman hansı problemlər ortaya çıxır?

Coğrafi anlamda “Mərkəzi Avrasiya” dedikdə, bir qayda olaraq, qərbdə Bosfor körfəzindən şərqdə Çinin Sintszyan-Uyğur əyalətində və şimalda Qazaxıstan çöllərindən cənubda Hind okeanına qədər olan ərazilər başa düşülür (Weisbrode, 2001, p. 11). Coğrafi Mərkəzi Avrasiyanın Mərkəzi Asiyanı tam əhatə etdiyini və Mərkəzi Avropanın bura daxil edilmədiyini görmək heç də çətin deyildir. Bunun izahı da sadədir: Asiya öz ölçülərinə görə Avropanı o dərəcədə üstələyir ki, Mərkəzi Avropa vahid Avrasiya materikinə şərhi mərkəzi adlanan Mərkəzi Avrasiyadan, bir növ, kənarda qalır. Eyni zamanda Asiya və Avropanın fiziki ölçülərini hesaba almayıb ancaq məntiqə söykənsək, bunu qəbul etməliyik ki, bir coğrafi materik kimi *Avrasiya dünyanın iki qitəsindən – Avropa və Asiyadan ibarət olduğuna görə, coğrafi-funksional baxımdan, Mərkəzi Avrasiya təbii olaraq həm Mərkəzi Avropanı, həm Mərkəzi Asiyanı, həm də onları qovuşdurən Mərkəzi Qafqazı özündə birləşdirməlidir* (Исмаилов, 2007, c. 131; 2008, c. 29)¹⁰. Fikrimizcə, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Mərkəzi Avrasiyanın, SSRİ dağılandıqdan sonra Rusiya ilə Avrasiyanı eyniləşdirənlərin fikirlərini əks etdirən geosiyasi təfsiri onun coğrafi təfsirini üstələyir (Hauner, 1994, p. 217)¹¹.

Mərkəzi Avrasiyanı Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanla məhdudlaşdırmaq¹² da sovet düşüncə tərzinin təsiri ilə izah edilə bilər, çünki bu halda həmin regiona etnik, tarixi və

¹⁰ Mərkəzi Asiyanın bu təfsirini digər tədqiqatçılar da qəbul edirlər (Sengupta, 2009, p. 66).

¹¹ Daha dəqiq anlayışlardan istifadə etməyə çalışan bəzi rus tədqiqatçıları belə, hazırkı Rusiyanı Avrasiyanın şimal hissəsi kimi qəbul edirlər (Моисеев, 2000).

¹² Mərkəzi Avrasiyanın belə anlamı hazırda daha geniş yayılmışdır (Məsələn, Amineh and Houweling, 2005, pp.2-3; Fairbanks, Nelson, Starr, and Weisbrode, 2001, p. vii; Meyer, 2004, p. 206).

mədəni köklərlə bağlı olan bir çox ərazilər (məsələn, Əfqanıstan, Şimali İran, Şimali Qafqaz, Şimal-Qərbi Çin, Kəşmir, Tibet yaylası) onun sərhədlərindən kənar qalır (Weisbrode, 2001, pp.11-12). Mərkəzi Avrasiyaya həsr olunan bəzi elmi əsərlərdə isə bu region adı ilə, faktiki olaraq, təkcə Mərkəzi Asiya başa düşülür (Adams, 2008).

Beləliklə, müasir rus geosiyasi məktəbi Avrasiyanın təfsirində Avrasiya coğrafi materikinə hüdudlarını əhəmiyyətli dərəcədə daraldırsa, Mərkəzi Avrasiya ilə bağlı bu fərqlər o qədər də böyük deyil, çünki bu halda coğrafiya tamamilə geosiyasətə, özü də onun rus məktəbinə tabedir. Bunu təsdiq edən nümunə kimi müasir rus coğrafiyaçıların fikirlərinə istinad etmək olar: onlar Şimali və Mərkəzi Avrasiya dedikdə keçmiş SSRİ-ni, Avropa Arktikasının qərb hissəsini və Mərkəzi Asiyanın bəzi rayonlarını nəzərdə tuturlar (Котляков, ред., 2006, с. 13).

Rus geosiyasi məktəbinin Avrasiya ilə bağlı mövqelərinə belə, yumşaq desək, ehtiyatla yanaşmanın, təbii ki, ciddi səbəbləri vardır.

1.2. Avrasiya geosiyasi məkanının transformasiyası

Müasir dövrdə regionşünaslıq və regional əməkdaşlıq problemlərinin aktuallaşması kontekstində vaxtı ilə SSRİ-nin formalaşdırdığı vahid hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi məkan çərçivəsində – Qarşılıqlı İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası (QİƏŞ) və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı (VMT) – gedən proseslərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məkan ötən əsrin sonunda aşağıdakı regionlara bölündü:

1. Mərkəzi Avropa (Şərqi Avropa):

- *post-QİƏŞ ölkələri*: Polşa, Çexoslovakiya¹³, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Albaniya, Almaniya Demokratik Respublikası (ADR)¹⁴, Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası (YSFR)¹⁵;
- *postsovet ölkələri*: Belarus, Moldova, Ukrayna, Latviya, Litva, Estoniya;

2. Mərkəzi Qafqaz¹⁶:

- *postsovet ölkələri*: Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan;

3. Mərkəzi Asiya:

- *post-QİƏŞ ölkələri*: Əfqanıstan, Monqolustan;
- *postsovet ölkələri*: Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan.

Həm SSRİ-nin, həm də QİƏŞ-in “özəyi” Rusiya idi¹⁷.

Fikrimizcə, bu “təşkiledici özək”dən ayrılmış üç post-QİƏŞ regionuna diqqət, onların dünya siyasi məkanında tutduğu spesifik yerlə (xüsusilə, həmin regionlara qloballaşan dünyanın vahid, müstəqil və əlahiddə bir geosiyasi obyekt kimi baxdıqda) şərtlənir.

SSRİ və VMT dağılından sonra ikiqütblü dünyaya xas olan geosiyasi kateqorial aparat da dəyişməyə başladı. Dün-

¹³ 1993-cü ildə iki dövlətə – Çexiya və Slovakiyaya bölündü.

¹⁴ 1990-cı ildə Almaniya Federativ Respublikasının tərkibinə daxil oldu.

¹⁵ 1990-cı illərin əvvəllərində Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya və Monteneqro dövlətlərinə bölündü.

¹⁶ Mərkəzi Qafqaz barədə bir qədər sonra daha ətraflı danışılacaqdır.

¹⁷ Sadalanan dövlətlərlə bərabər QİƏŞ-ə dünyanın digər regionlarından olan dövlətlər: Vyetnam və Kuba, müşahidəçi qismində isə Anqola, Əfqanıstan, Yəmən Xalq Demokratik Respublikası, Laos, Mozambik və Efiopiya daxil idilər.

ya siyasi xəritəsinin sosialist və kapitalist düşürgələrinə bölünməsinə son verildi və müvafiq olaraq, həm bu anlayışlar, həm də onlardan törənmiş terminlər – “qeyri-kapitalist inkişaf yolu”, “qoşulmama hərəkəti” və bunlara bənzər digər təbirlər yeniləri ilə, müasir reallıqları daha adekvat əks etdirənləri ilə əvəzləndi. Bununla belə, son onilliklərdə baş vermiş dəyişikliklərə baxmayaraq, elmi əsərlərdə, tədris və soraq ədəbiyyatında post-QİƏŞ məkanında yerləşən ölkələrin *avrsiya materikin* hansı regionuna aid edilməsi və bu regionların adları ilə bağlı fikir müxtəlifliyi hələ də davam etməkdədir.

Hazırda elmi ədəbiyyatda və siyasi leksikada həm köhnə, həm də yeni, amma hələ hamılıqla tam qəbul olunmamış kateqoriyalardan paralel sürətdə istifadə edilir. Məsələn, *Pribaltika respublikalarını* indi həm də Baltik ölkələr (və ya Baltika ölkələri) adlandırırlar və onları Şimali vaxud Şimal-Şərqi Avropa regionuna aid edirlər, *Orta Asiya respublikalarını* – Mərkəzi Asiya (Алексеева и Иванова, 2003), *Zaqafqaziya respublikalarını* isə Cənubi Qafqaz, yaxud Mərkəzi Qafqaz (Исмаилов, 2002; Исмаилов, Кенгерли, 2002a, 2002b; Исмаилов и Папава, 2006, 2007; İsmailov and Papava, 2006, 2008a, 2008b) respublikaları adlandıraraq, onları Şərqi və ya Cənub-Şərqi Avropanın, yaxud Mərkəzi Asiyanın və ya Şimal-Qərbi Asiyanın tərkibinə daxil edirlər.¹⁸

Dövlətlərin bu və ya digər regiona aid edilməsinin əsasında, bir qayda olaraq, mövcud geosiyasi vəziyyət dayanır. Avrsiya məkanında da həmişə belə olub: bu ərazinin başlıca geosiyasi faktorları arasındakı qüvvələr nisbətində baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı ölkələrin bir təsir dairəsindən çıxıb başqasına düşməsinə gətirib çıxarırdı ki, bu da, müvafiq olaraq, regional bölgülərin yeni sərhədlərini müəyyənləşdirirdi. Belə

¹⁸ Şimal-Qərbi Asiya konsepsiyası haqqında daha ətraflı bax: Ramazan-zadəh, 1996.

dəyişikliklər Avrasiyanın həm Avropa, həm də Asiya hissəsində baş vermişdir. Regionların məkan parametrləri müəyyən dərəcədə şərti səciyyə daşısa da, onların yaranmış geosiyasi vəziyyətə adekvat bir tərzdə sərhədləndirilməsi Avrasiya materikində regiondaxili və regionlararası əlaqə və münasibətlərin inkişafında yer alan yeni təmayülləri üzə çıxarmağa imkan verir.

1990-cı illərdə baş vermiş geosiyasi transformasiyalar ona gətirib çıxarmışdır ki, indi biz Avropa və Asiya siyasi məkanının regional strukturuna yeni nəzərlə baxmalıyıq. Bu yeni yanaşma mövcud dünya şərtlərini əsas tutmalı, materikdaxili siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni münasibətləri mümkün qədər daha dolğun əks etdirməlidir.

Bizim fikrimizcə, müasir şəraitdə Avropa siyasi məkanının onun üç əsas regionunun vəhdətində araşdırmaq lazımdır.

- **Qərbi Avropa** – Avropa İttifaqı və NATO üzvləri (Belçika, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Fransa, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, Yunanıstan, Portuqaliya, İspaniya, Avstriya, Finlandiya, İsveç, İslandiya, Norveç, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Çexiya, Estoniya, Bolqarıstan, Rumıniya) və bu qurumlarda üzvlüyə iddia edənlər (Xorvatiya, Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya, Serbiya, Monteneqro), habelə bitərəf İsveçrə;
- **Mərkəzi Avropa** – Ukrayna, Belarus, Moldova;
- **Şərqi Avropa** – Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsi.

Post-QİƏŞ dövlətlərinin və postsovet respublikaların (Baltik ölkələrin) Qərbi Avropaya daxil edilməsi, onların həmin regionun sosial-iqtisadi və mədəni parametrlərinə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən müəyyən müzakirələrə səbəb ola bilər.

Çünki bu ölkələrin uzun müddət vahid sosialist sistemi (QİƏŞ/SSRİ) tərkibində olmaları onların indiki səviyyəsində və inkişaf xüsusiyyətlərində, əlbəttə, iz qoymamış deyil. Qeyd etmək vacibdir ki, 2004-cü ildə bu ölkələrin Avropa İttifaqına daxil olmasına baxmayaraq, onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi “köhnə” üzvlərə nisbətən çox aşağı idi. Başqa sözlə, Aİ-nin “yeni üzvlərinin” sosial-iqtisadi cəhətdən Fransa və Niderlanda deyil, məsələn, Ukraynaya daha çox uyğun gəldiyini nəzərə alaraq, onları Mərkəzi Avropa regionunda qruplaşdırıb bu makroregionu “Böyük Mərkəzi Avropa” adlandırmaq da olardı. Bu halda həmin makroregiona Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Çexiya, Estoniya, Bolqarıstan, Rumıniya, Xorvatiya, Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya, Serbiya, Montenoqro, Ukrayna, Belarus və Moldova daxil edilə bilərdi.

İkinci Avrasiya qitəsinin – Asiyanın bir siyasi məkan olaraq regional strukturlaşdırılması müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Səbəb budur ki, Asiyanın siyasi məkan miqyasları daha genişdir və üstəlik, coğrafi baxımdan bu qitəyə aid olan dövlətlər ümumi inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər, onların dəyər sistemləri, siyasi rejimləri, geosiyasi oriyentasiyası daha rəngarəngdir, aralarındakı siyasi və iqtisadi münasibətlər də biryönlü deyil. Bütün bunlar həmin dövlətləri hansısa regional seqmentlərdə elmi ciddiliklə qruplaşdırmağa imkan vermir. Odur ki, Asiya regionlarının siyasi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi Avropaya nisbətən daha böyük şərtiliklə müşayiət olunur. Fikrimizcə, mövcud geosiyasi reallıqlardan çıxış edərək, bu qitəyə beş regional seqmentin vəhdətində baxmaq məqsədəuyğun olardı:

- **Qərbi Asiya** – Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Ərəbistan yarımadasının digər ölkələri, İraq, Suriya, İordaniya, İsrail, Fələstin, Livan, İran;

- *Şərqi Asiya* – ÇXR, KXDR, Cənubi Koreya, Yaponiya, Monqolustan, Hind-Çin və Malay arxipelaqı ölkələri;
- *Şimali Asiya* – Rusiya Federasiyasının Asiya hissəsi;
- *Cənubi Asiya* – Hindistan, Pakistan, Əfqanıstan, Banqladeş, Nepal, Butan, Şri-Lanka, Maldiv adaları;
- *Mərkəzi Asiya* – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan.

Avropa ilə əlaqədar deyildiyi kimi, Asiya qitəsinin mərkəzi regional seqmenti də, buraya Şərqi Asiyadan Monqolustanı və Cənubi Asiyadan Əfqanıstanı əlavə etmək hesabına, daha “geniş formatda” – Böyük Mərkəzi Asiya (Starr, 2005a, 2005b)¹⁹ kimi qəbul oluna bilər.

Mərkəzi Qafqaz ölkələri məkanına həm Asiya qitəsi çərçivəsində (coğrafiyaya əsaslanaraq), həm də Avropa qitəsinin tərkib hissəsi kimi (region dövlətlərinin siyasi və instusional baxımdan Avropaya inteqrə edildiklərinə əsaslanaraq) baxmaq olar. Bizim fikrimizə qalsa, geosiyasi baxımdan bu region “xüsusi zonadır” – Avrasiya materikinin iki qitəsinin qovuşduğu əlahiddə bir ərazidir.

“Post-QİƏŞ məkanı” anlayışının praktik surətdə sıradan çıxdığını və onun əsas seqmentlərinə – Avropa, Qafqaz və Asiya seqmentlərinə – münasibətdə, artıq qeyd edildiyi kimi, indi “mərkəzi” təyininin işlədildiyini nəzərə alaraq, onların bütövlükdə bir yerdə təhlili üçün inteqral anlayışdan – Mərkəzi Avrasiya terminindən istifadə etmək daha məqsəddəuyğundur.

İstənilən halda qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada (istər çar Rusiyası, istər sovet Rusiyası olsun – fərqi yoxdur), yaxud Avropa və Asiyada (XX əsrin “soyuq müharibə” dövrün-

¹⁹ Bəzi müəlliflər bu regiona Monqolustanı da daxil edirlər.

də) qəbul olunmuş terminologiyaya qayıdış artıq birmənalı olaraq mümkün deyildir, çünki indi dünya köklü şəkildə dəyişmişdir və bu, dünyanın geosiyasi strukturuna konseptual yanaşmaların və müvafiq kateqorial aparatın yeniləşdirilməsini labüd etmişdir.

Məhz buna görə də biz bu məkanla bağlı anlayışlara aydınlıq gətirilməsini vacib sayırıq. Bu bir həqiqətdir ki, Avrasiya materikinə inkişafını yönləndirən obyektiv qanunauyğunluqların dərinlən dərk edilməsi, son nəhayətdə isə materikdəki inteqrasiya proseslərinin effektivliyi müasir geosiyasi elmi anlayışların dəqiq sistemləşdirilməsindən birbaşa asılıdır.

2

AVRASIYAÇILIQ VƏ “MƏRKƏZİ QAFQASIYA” KONSEPSİYASI

2.1. Rus geosiyasi məktəbində Avrasiya cərəyanının müasir vəziyyəti

Bir geosiyasi nəzəriyyə olaraq avrasiyaçılıq 1920-ci illərdə yaranmışdır. Rusiyada da onun dərin tarixi kökləri vardır (Гловели, 2000; Панарин, 2006, с. 34-64).

Rus geosiyasi məktəbindəki Avrasiya cərəyanının başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti, bəlkə də təyinatı Rusiyanın tarixən əmələ gəlmiş imperiya ambisiyalarına – Avrasiya coğrafi mərkəzinin mərkəzində hakimiyyət etmək iddialarına haqq qazandırmaqdan ibarətdir (Longworth, 2005). Avrasiyaçılara görə, Rusiya ya “Avrasiya fəvqəldövləti” (Гумилев, 2002, с. 482; 2007, с. 30), “böyük fəvqəldövlət”, yəni “imperiya” olmalı, ya da heç olmamalıdır (Дугин, 2002д, с. 784). Onlar üçün “İmperiya olmayan Rusiya təsəvvürə belə gətirilə bilməz” (Дугин, 2004в, с. 342-368). Bu mənada təəccüblü deyil ki, avrasiyaçılar marksizmə, ateizmə və materializmə mənfi yanaşmalarına baxmayaraq, Rusiyanın ərazisini və gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırdığına görə sovet quruluşunun bərqərar olunmasını alqışlayırdılar (Дугин, 2004б; Уткин, 2005б), SSRİ-nin dağılmasının qarşısını alıb təkamül yolu ilə “Avrasiya Dövləti”nə çevrilməsini istəyirdilər (Арутюнов, 2000;

Дугин, 2002з, с. 629).²⁰ Eyni ilə buna görə də avrasiyaçılar V.Putinin Çeçenistandakı sərt hərəkətlərini “fövqəladə geosiyasi tədbirlər” adlandırıb tərifləyirdilər (Дугин, 2002б, с. 590-591, 593). Rus avrasiyaçılarının beynəlxalq səviyyədə əsas idelocu və lideri sayılan Dugin (Laruell, 2008b, pp. 107-144) avrasiyaçıların imperiya düşüncəsinə sadıqlığını 2008-ci il Gürcüstan hadisələri zamanı da açıq-aşkar ortaya qoydu, Rusiya hərbcilərini öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək istəyən Gürcüstanı cəzalandırmağa və onun paytaxtı Tbilisinin işğalına səğirdi (Дугин, 2008а, 2008б; Хурбатов, 2008).

Qeyd etmək lazımdır ki, məşhur ingilis geosiyasətçi alimi Helford Makkinderin “Hartlənd” nəzəriyyəsinə görə (Mackinder, 1904, 1919), Rusiyanın böyük hissəsini və Mərkəzi Asiyanı özünə daxil edən “mehvər regionuna” (“Pivot area”), yəni “Hartləndə” (“Heart-Land”) nəzarət edən dövlət tək-cə coğrafi Avrasiyada deyil, həm də bütün dünyada hökmranlıq edəcəkdir (Меропан и Шарапова, 2005, с. 8). XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyanın “Hartləndə” daxil olan ölkələrlə bağlı xarici siyasətinin əsasında durmağa iddialı olan həmin nəzəriyyə bu gün də, Qərbdə hazırlanan bəzi müasir geosiyasi nəzəriyyələr kontekstində (Борисова, 2005; Виелмини, 2004; Шарапова, 2005) nəinki öz aktuallığını itirmir, hətta daha da populyarlaşır (Чантуридзе, 2008, с. 12-13; Sengupta, 2009). Qərb dövlətlərinin “Hartlənd”də öz təsirlərini genişləndirmək istəyi ilə dünyanın əsas güc mərkəzinə çevrilməyi arzulayan Rusiyanın (Уткин, 2000б) imperiya iddiaları açıq-aşkar qarşı-qarşıya gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya sadəcə olaraq “Hartlənd”də yerləşmir, həm də orada yerləşən ən böyük ölkədir²¹. Rusiyanın iddiaları “Hartlənd”ə nəzarət edən dövlətin

²⁰ Bu kontekstdə SSRİ, Sovet avrasiya imperiyası kimi qəbul edilir (Hauer, 1994).

²¹ Heç də təsadüfi deyil ki, Vladimir Putinin “Rusiya – Avrasiya (Euro-Asiatic) ölkəsidir” kimi mahiyyətə bəsit bir ifadəsi neoavrasiyaçılar üçün nəhəng əhəmiyyətə malik idi (Максаков, 2001).

beynəlxalq rolu barədə Makkinderin müddəaları müstəvisindədir, çünki müasir avrasiyaçıların fikrincə, coğrafi baxımdan "mehvər regionu" elə Rusiya deməkdir (Дугин, 1997, с. 44).

Makkinderin "Hartlənd" nəzəriyyəsi ilə rus geosiyasi məktəbindəki avrasiya cərəyanı arasındakı oxşar cəhət ondadır ki, onların hər ikisi imperiya iddialarını əsaslandırmağa çalışır. Fərq sadəcə budur ki, birinci nəzəriyyə Böyük Britaniyanın (Semmel, 1958), müasir kontekstdə – Qərbin, ikinci isə Rusiyanın imperiya maraqlarına xidmət edir. Hər iki halda həmin imperiya ambisiyalarının ünvanlandığı ölkələrin maraqları tapdanıb kənara atılır. Fikrimizcə, məhz bu xüsusiyyət hər iki geosiyasi konstruksiyanın – həm "Hartlənd" nəzəriyyəsinin, həm də avrasiyaçılığın birtərəfli olmasından və nəticə etibarilə yarımçıqlığından xəbər verir. Bu geosiyasi konstruksiyalar mahiyyət etibarilə "imperiya geosiyasəti" səciyyəsi daşıyır və buna görə də indi alternativ, adına bəzən "demokratik geosiyasət" də deyilən (Толипов, 2007б, с. 22) yeni nəzəriyyələrin yaradılması zərurətinin gündəmə gəlməsi təəccüblü görünməməlidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, avrasiyaçılığa xalis rus yanaşması ilə türk-müsəlman yanaşması arasında müəyyən fərqlər vardır (Ларюэль, 2000; Laruelle, 2008b, pp. 145-170). Hətta Rusiyada yaşayan müsəlman türklərlə Qazaxıstandakıların da bu məsələyə baxışları fərqlidir (Ларюэль, 2000; Laruelle, 2008b, pp. 171-187). Rusiyanın türk-müsəlman xalqları özlərini Avrasiyanı həqiqətən təcəssüm etdirən yeganə xalqlar sayırlar və onlara görə, Rusiya yalnız o halda həqiqi Avrasiya fəvqəldövlətinə çevrilə bilər ki, bu "faktı" qəbul edib öz daxilindəki türk dünyasını lazımınca qiymətləndirsin. Başqa sözlə, onlar Rusiyadan (təbii ki, dövlət rəhbərliyindən) gözləyirlər ki, özünü türk və müsəlman dövləti (heç olmasa, qismən) bəyan etsin. Lakin türk-müsəlman avrasiyaçılığı separatçı nəzəriyyə deyil

və yalnız ona çalışır ki, türklərin Avrasiyada (ərazicə Rusiya dövləti ilə eyniləşdirilən Avrasiyada) xüsusi bir yer tutduğunu təsbit etsin (Ларюэль, 2000).

Avrasiyaçılığın qatı tərəfdarlarının hakimiyyətdə olmadığı Rusiyadan fərqli olaraq, Qazaxıstanda avrasiyaçılıq dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırılmışdır və şəxsən ölkə prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən təbliğ olunur.²² Onun avrasiyaçılığa baxışları pragmatikliyi ilə fərqlənir və burada, Rusiyadakı avrasiyaçılığın əksinə olaraq, ölkənin Avropaya bağlılığı da təlqin edilir, əvəzində isə İslama və Şərqə daha az diqqət yetirilir. Bu iki konseptual yanaşma zəminində dövlətin apardığı milli rəngarənglik siyasəti əsaslandırılır (Ларюэль, 2000; Laruelle, 2008b, pp. 171-187). Görünür, Nazarbayevi avrasiyaçılıq ideyalarına sövq edən, ilk növbədə, Qazaxıstandakı demoqrafik vəziyyətdir: məlumdur ki, ölkənin şimalında rus mühacirləri üstünlük təşkil edir və bu, dövlət başçısından balanslaşdırılmış xarici və daxili siyasət həyata keçirməyi tələb edir (Brzezinski, 1997). Həm də qeyd etmək vacibdir ki, Nursultan Nazarbayevin xarici siyasətində “avrasiya pərəst” səciyyə daşıyan addımlarla yanaşı, belə səciyyə daşımayan addımlara da rast gəlmək mümkündür. İkincilərə nümunə qismində, hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək olar ki, Qazaxıstan, Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında əməkdaşlığın, o cümlədən hərbi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə ciddi önəm verir. Öz neftinin xaricə nəqli marşrutlarını müəyyənləşdirərkən Rusiya və/və ya İrani deyil, Türkiyəni seçməkdə də Qazaxıstan Azərbaycanın dəstəkləmişdi və üstəlik, Xəzərin təbii sərvətlərinin və kontinental şelfinin sahilyanı dövlətlər tərəfindən öz aralarında gizli (məxfi) yollarla bölüşdürülməsinin qarşısını almaqda mühüm rol oynamışdı (Brzezinski, 1997).

²² Nursultan Nazarbayevin avrasiya hərəkətində rolu barədə bax: Дугин, 2004a.

Müasir avrasiyaçılığın tərəfdarları, yuxarıda deyildiyi kimi, Rusiyada hakimiyyətdə olmasalar da, Yeltsin dövründən fərqli olaraq, Putinin prezidentliyinin lap ilk vaxtlarından hakimiyyət tərəfindən daha məqbul qarşılandılar (Ingram, 2001, p. 1032). Nəticədə avrasiyaçılıq tezliklə hakim (mainstream) ideologiya səviyyəsinə qalxmağa başladı (Berman, 2001)²³. Belə bir rəy də var ki, prezident V.Putin, sadəcə olaraq, avrasiyaçıların saxta fəlsəfi ritorikasından istifadə etməklə kifayətlənib²⁴ və onun hökuməti öz fəaliyyətində müasir avrasiyaçıların siyasi tövsiyələrini tətbiq etməyibdir (Schmidt, 2005).

Amma son zamanlar baş verən proseslər bu fikrin doğruluğuna müəyyən şübhələr doğurur. Bu proseslər arasında Rusiyanın beynəlxalq aləmdə özünü getdikcə daha aydın biruzə verən aqressivliyi (Aron, 2007; Kennedy, 2007; McFaul, 2007; Winik, 2007), xüsusilə Gürcüstana qarşı müharibə (Фельгенгауер, 2008; Chang, 2008; Cornell, Popjanovski, and Nilsson, 2008) ayrıca yer tutur. Həmin müharibənin əsas günahkarları arasında V.Putinlə yanaşı, Dmitri Medvedevin də dayandığını etiraf etməmək mümkün deyil (Traynor, 2008). Bütün bu qəbil hərəkətlər isə müasir avrasiyaçıların ekspansionist baxışları ilə üst-üstə düşür.²⁵ Ona görə də belə demək daha düzgün olardı ki, avrasiyaçılıq ideyalarını alqışlamasına baxmayaraq, V.Putin öz fəaliyyətində yalnız avrasiyaçılıq ideyalarını rəhbər tutan lider kimi qəbul edilməməlidir (Шлапентох, 2005) və müasir Rusiya geosiyasətində avrasiyaçılıq yeganə paradigma deyil (Kerr, 1995). Lakin eyni zamanda da, Rusiya – Gür-

²³ Bax, həm də: Berman, 2002.

²⁴ Prezident V.Putinin SSRİ-nin dağılmasını "geosiyasi fəlakət" kimi qiymətləndirməsi (2005-ci il) indi az qala klassik ibarəyə çevrilmişdir (Тренин, 2006, с. 155; Friedman, George, 2008).

²⁵ Rusiyanın müasir xarici siyasəti barədə bu fikirlərin əksinə olaraq, bəzi yumşaq desək, sadələvh qərb ekspertləri Rusiyanın ekspansionist, neoimperialist təhdidlərini bu ölkə haqqında yaranan əsatirlərdən (miflərdən) biri kimi qəbul edirlər (Foglesong and Hahn, 2002, pp. 11-12).

cüstan müharibəsi və onun nəticələri (Папава, 2008б) belə düşünməyə əsas verir ki, V.Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə Rusiya öz tarixinin neoimperiya dövrünə qədəm qoymuşdur (Asmus, 2008). Bu müharibə SSRİ-nin bərpasına (ən azı, hansısa yeni formada – Goble, 2008) doğru atılan addımdan başqa bir şey deyildir (O’Sullivan, 2008). Hərçənd bəzi ekspertlər iddia edirlər ki, V.Putinin məqsədi SSRİ-nin bərpası yox, sadəcə, postsovet məkanında Rusiyanın təsirini bərpa etməkdən ibarətdir (Freidman, George, 2008). İstənilən halda Gürcüstanla müharibə müasir Rusiyanın özü üçün müəyyənləşdirdiyi maraqlar toplusuna uyğun gəlir (Cornell, 2008a), hərçənd ki, bu müharibədən gözlədiyinin tərsinə, o nə özünün hələ də “fövqəldövlət” olduğunu, nə də “ABŞ-a qarşı dayana bilən yeni təsir qütübü” statusunu sübuta yetirə bilmədi, çünki Moskvanın Abxaziyanı və Cənubi Osetiyanı tanıması Nika-raqua və Venesueladan başqa heç bir dövlət tərəfindən müdafiə olunmadı (Паин, 2008а, с. 39). Beləliklə, Moskvanın Rusiyanı postsovet məkanı ölkələrinə daha cəlbədicə göstərmək məqsədi ilə onun çoxqütblü dünyada bir “müstəqil qütb” statusu daşdığına göstərmək cəhdləri (Penkova, 2008) boşa çıxdı.

Hələ M.Qorbaçovun, sonra isə B.Yeltsinin dövründə belə təəsürat yaranmışdı ki, “soyuq müharibə” artıq bitmiş və yeni Rusiya bırdəfəlik olaraq sivil dünya ilə əməkdaşlıq, demokratik dəyişikliklər və bazar iqtisadiyyatına keçid yolunu tutmuşdur. Lakin 2008-ci ilin avqustundakı Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ona dəlalət edir ki, “soyuq müharibənin” sona yetməsi həqiqətdən daha artıq dərəcədə Qərbi dünyasının öz istəyini reallıq kimi qəbul etməsidir – yəni illüziyadır.²⁶ 1980-ci illərin ikinci və 1990-cı illərin birinci yarısında, ölməkdə olan

²⁶ Həqiqət naminə qeyd etmək zəruridir ki, bəzi analitiklər “soyuq müharibənin” ümumən bitdiyini qəbul etsələr də, “soyuq müharibə” dövründən qalan və hələ həllini tapmamış bir çox problemlərin mövcudluğunu da etiraf edirdilər (Donaldson and Noguee, 2005, p. 119).

SSRİ və onun xələfi – yenidən yaradılmış Rusiya dövləti siyasi və iqtisadi cəhətdən o qədər zəifləmişdi ki, Qərbdən iqtisadi yardım almaq istəyi Moskvanı Qərbə tərəf, Qərb dəyərlərinə tərəf üz çevirməyə vadar edirdi. Amma eyni zamanda Rusiyada itirdiyi imperiya ilə bağlı nostalji hissləri də güclənirdi.

Hazırda bir çoxlarını belə bir sual narahat edir ki, dünya yeni "soyuq müharibə" əzəbindədirmi və əgər belədirsə, onun qarşısını necə almaq olar (Pайс, 2008; Fukuyama, 2008). Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bu sual müxtəlif səbəblərə görə hələ Rusiyanın Gürcüstana qarşı müharibəsindən əvvəl də qoyulurdu (Brzezinski, 2007a; Cohen, 2006; Tomas Friedman, 2008; Johnson, 2008; Kotkin, 2008; Lukas, 2008; MacKinnon, 2007). Praktiki olaraq heç kim sual vermir ki, bəlkə XX əsrin "soyuq müharibəsi" heç hələ bitməmişdir²⁷, bəlkə o yalnız "dondurulmuşdur" və indi, sadəcə olaraq, "donu açılır".

Rusiyanın Gürcüstana qarşı hərbi müdaxiləsi və Gürcüstan ərazilərinin işğalı, Rusiya prezidenti D.Medvedevlə və Fransa prezidenti N.Sarkozinin imzaladıqları müqavilənin Rusiya tərəfindən kobudcasına pozulması, Moskvanın birtərəfli qaydada, "Böyük yeddilik" dövlətləri ilə məsləhətləşmələr aparılmadan Abxaziyanın və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıması, təbii olaraq, bütün dünyada hamıya "soyuq müharibə" dövrünü xatırlatdı (Asmus and Holbrooke, 2008; Powell, 2008).

"Soyuq müharibə" dövründə qarşı-qarşıya duran tərəflərin ötən əsrdəki kimi qalıb dəyişmədiyini, yəni bu gün də həmin ölkələrlə təmsil olunduğunu, konfliktin səbəblərinin və hərəkətverici motivlərinin, Kremlin davranış üslubunun da dəyişməz qaldığını nəzərə alsaq, yeni "soyuq müharibənin" başladığını yox, köhnə "soyuq müharibənin" yenidən bərpa olunduğunu söyləmək daha məntiqlidir. Başqa sözlə, indi biz

²⁷ Ədalət naminə qeyd edək ki, 1990-cı illərin əvvəllərində belə bir sual qoyulmuşdu və müsbət cavablandırılmışdı (Simons, 1990).

elə həmin “soyuq müharibə” ilə, Qərbi dünyasının səhvən bitmiş hesab etdiyi “soyuq müharibə” ilə üz-üzəyik. O, sadəcə, müvəqqəti “dondurulmuşdu”, indi isə donu açılır (Jackson, 2008; Papava 2009a, 2009b). Beynəlxalq aləmin əsas vəzifəsi budur ki, “soyuq müharibəni” həqiqətən (daha 1980-ci illərin sonları – 1990-cı illərin əvvəllərində olduğu kimi virtual deyil) sona yetirə biləcək effektiv tədbirlər işləyib-hazırlasın. Məhz buna görə də Rusiya ilə əməkdaşlığın yeni mexanizmlərini ortaya qoymaq Qərbi dünyası üçün xüsusilə vacib bir məsələdir (Aslund and Kuchins, 2009a; Kuchins, 2008a, 2008b; Sestanovich, 2008). Rusiya ilə münasibətlərdə prezident Obama administrasiyasının təklif etdiyi “başdanbaşlama” siyasəti Kremlin öz siyasətini köhnə ruhda aparmaqda davam etməsi üzündən, təəssüf ki, hələ səmərə vermir (Cornell, 2009b; Marson, 2009).

Rusiya xarici siyasətinin mahiyyətini dərinləndirəndə aydın olur ki, müasir avrasiyaçılıq ideyaları, rus geosiyasi fikrinin üç nüfuzlu məktəbi zəminində – Yeni sağların (New Right), Avrasiya kommunistlərinin (Eurasian Communists) və Demokratik dövlətçilərin (Demokratik Statists) əsasında meydana gəlmişdir və 1993-cü ildən sonra rəsmi xarici siyasətdə bu üç ideoloji cərəyan arasında sonuncusu hakim mövqə tutur (Smith, 1999). Hər halda, V.Putin prezidentliyinin, demək olar ki, lap ilk vaxtlarından müasir avrasiyaçılar tərəfindən tam dəstəklənirdi (Yasman, 2001).

İlk avrasiyaçıların irsini əsas götürən və onu bir qədər də təzələmiş “neoavrasiyaçılıq” 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq tədricən “Avrasiya” Ümumrusiya siyasi-ictimai hərəkatına, az sonra isə “Avrasiya” partiyasına (Дугин, ред., 2004в, с. 3-100) və beynəlxalq avrasiyaçılar hərəkatına (Dugin, 2005) çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, avrasiyaçılıq haqqında artıq xeyli əsərlər nəşr olunmuşdur (Антощенко и Кожанова, ред., 2000) və avrasiyaçılıq ideyaları postsovet məkanında əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir

(Ларюэль, 2000). Bu ideyalar Avrasiya-Rusiya hüdudlarından kənar da dəbə minməkdədir (Парвулеско, 2006; Marsh and Gvosdev, 2009).

Neoavrasiyaçılığın bir neçə təsnifatı mövcuddur. Onların birinə görə, neoavrasiyaçılıq üç əsas cərəyana bölünür (Ларюэль, 2000):

- birinci cərəyan ən yüksək ekspansivliklə səciyyələnən ifrat sağçı hərəkət kimi dəyərləndirilir;
- ikinci cərəyan əsas etibarilə mədəniyyət və folkloru önə çəkir və slavyan-türk birliyinə xüsusi əhəmiyyət verir;
- üçüncü cərəyan isə "imperiya" anlayışını müdafiə edir, onun özünəməxsus "dövlətçilik" forması – millətçiliyi istisna edən, siyasi baxımdan Avrasiyada rəngarəngliyi irəli aparan bir dövlətçilik forması olduğunu sübut etməyə çalışır.

Digər bir təsnifata görə də, neoavrasiyaçılıq üç cərəyandan ibarətdir (Нартов и Нартов, 2007, с. 148-149):

- kontinental imperiya miqyasında milli ideokratiya;
- kontinental Rusiya-İran ittifaqı;
- iqtisadi avrasiyaçılıq.

Birinci cərəyanın nümayəndələri liberal qərbçiliyə və atlantizmə qarşı çıxırlar və Avrasiya sosialist imperiyası yaratmağı özlərinə vəzifə sayırlar.

İkinci cərəyan Rusiyanın İran və İraqa strateji tərəfdaşlığına əsalanır. Onun nümayəndələri belə düşünürlər ki, bu üç dövlət müttəfiq olaraq atlantizmə və mondializmə qarşı çıxış edir, avropaçılığa skeptik yanaşır və həm də islam "sosializmi" ilə, Avropa nasional-bolşevizmi ilə və bunlara bənzər başqa cərəyanlarla bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir.

Üçüncü cərəyan isə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin keçmiş SSRİ respublikaları arasında qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığı yenidən bərpa etmək ideyası üzərində qurulmuşdur (Нартов и Нартов, 2007, с. 149).

Rus geosiyasi məktəbinin Avrasiya cərəyanından doğan əsas təhdidlər nədən ibarətdir? Avrasiyaçılıq dövlətin siyasi və iqtisadi quruluşu haqqında prinsipcə yeni bir konsepsiyadır, yoxsa bəlkə, sadəcə olaraq, nəyin bahasına olursa-olsun imperiya yaratmaq “nəzəriyyəsidir”?

Bu və bu qəbil başqa suallara cavab tapmaq üçün ilk-əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, dövlət quruluşunun, ictimai həyatın, iqtisadiyyatın Avrasiya modeli (adına “avrasiya dəyərləri” deyilən məsələ hələ bir yana dursun) dünyanın hamılıqla qəbul etdiyi model və dəyərlərdən əhəmiyyətli bir biçimdə fərqlənir²⁸. Ən azı bunun nəticəsidir ki, avrasiyaçılar üçün Rusiyanın (onların Avrasiya ilə eyniləşdirdiyi bu ərazinin) ümumi dünyə sivilizasiyasına daxil olub-olmaması məsələsi heç də sadə, cavabı əvvəlcədən aydın olan bir məsələ deyil (Уткин, 2000б).

Avrasiyaçıların dövlət nəzəriyyəsi hüquqi dövlət prinsipinə deyil, tam başqa konstruksiyaya əsaslanır. Xalqları, dövlətləri və cəmiyyətləri özünəməxsus bir fəlsəfi tərzdə dərk edən avrasiyaçılıq, hüquqlara söykənən dövlət konsepsiyasına alternativ olaraq vəzifələr üzərində qurulan dövlət nəzəriyyəsini irəli sürür. İstənilən cəmiyyətdə birinin hüququ digərinin vəzifəsi deməkdir, məsələ bunların hansını önə çəkib prioritet kimi qəbul etməkdə, hansını hakim, hansını tabe görməkdədir. Avrasiyaçılar hüquqları vəzifələrə az qala tam olaraq tabe vəziyyətdə görürlər, hüquqları vəzifələrlə bir növ əvəzləyirlər. Onlar üçün hüquq ancaq o vaxt əhəmiyyətlidir ki, hansısa vəzifələrin icrasını hüquqi müstəvidə tələb etmək daha rahatdır (Дугин, 2002с, с. 525-528).

²⁸ Avrasiyaçılara görə, dövlət quruluşu, ictimai həyat və iqtisadiyyat rus cəmiyyətinin pravoslav xristian dininə və icmaçılığına söykənməlidir. Bu isə, Emil Painin düzgün qeydinə görə, xülyadan artıq bir şey deyil (Панин, 2008а, с. 18)

Avrasiyaçılara görə, "vətəndaş cəmiyyəti" separatist meyllərin güclənməsinə təkan verir və Rusiya (yəni onların anlamında Avrasiya) xalqlarının real surətdə birləşməsinə əngəl törədir. Vətəndaş cəmiyyəti dəyərlərini inkar edən avrasiyaçılar onun əvəzinə "Avrasiya mərkəzçiliyi" adlandırdıqları bir şey təklif edirlər. Həmin bu "Avrasiya mərkəzçiliyi" guya Rusiyada (Avrasiyada) strateji inteqrasiya ilə ayrı-ayrı ərazilərin muxtariyyətinin vəhdətidir (Дугин, 2002г, с. 604-605).

Dərhal nəzərə çarpır ki, insan (fərd), cəmiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə avrasiyaçısına yavaşma, geniş məmurlar şəbəkəsinə və patriarxal institutlara söykənən güclü dövlətin (dövlət aparatının) zəruriliyinə əsaslanır (Орлов, 2001).

Dövlət quruluşu məsələsində avrasiyaçılar federalizm probleminə xüsusi yer ayırırlar (Дугин, 2004в, с. 208-215). Onların qənaətinə görə, muxtariyyət, sadəcə olaraq, bir özünüidarəetmə formasıdır və Rusiyadakı (Avrasiyadakı) muxtar qurumlar heç bir dövlətçilik atributuna malik olmamalıdır. Üstəlik, muxtar qurumlar müxtəlif ölçülü ola bilər – bir neçə ailədən bütöv xalqlara qədər, ona görə də kiçik muxtar qurumların nisbətən iri muxtar qurumların tərkibinə daxil olması da mümkündür. Tipləri etibarilə milli, etnik, teokratik, dini, mədəni-tarixi, sosial-mədəni, iqtisadi, dilə görə və icma tipli muxtar qurumları fərqləndirirlər. İnsanların məskunlaşmadığı və ya az məskunlaşdığı ərazilər, orada heç bir icma yoxdursa, federal torpaq statusu ala bilər. Muxtar qurumlara yalnız məhkəmələrin, hüquq-mühafizə orqanlarının vəzifələri, habelə idarəetmə və nəzarət funksiyaları şamil edilir. Avrasiya məkanında sərhəd anlayışı aradan qaldırılmalı, onun yerini isə heç bir hüquqi gücü olmayan və daimi səciyyə daşımayan (yəni, istənilən vaxt "yuxarıdan" dəyişdirilə bilən) "hüddud" anlayışı tutmalıdır. Rusiya ilə eyniləşdirdikləri Avrasiyanın qeyri-bə-

rabər inkişafını nəzərə alaraq, avrasiyaçılar “inkişaf qütbləri” adlandırdıqları iqtisadi mərkəzlər yaratmağı da nəzərdə tuturlar. Bu mərkəzlər, onların düşüncəsinə görə, eksterritorial ümumavrasiya statusuna və güzəştli vergi rejiminə malik olmalıdır (Дугин, 2004в, с. 296).

Avrasiyaçılar hesab edirlər ki, MDB-nin bütün ölkələri, habelə Serbiya, Monqolustan və başqaları, N.Nazarbayevin “Avrasiya ittifaqı” adlandırdığı birliyə (başqa sözlə, bütün materiki əhatə edən “Avrasiya Dövlətinə”) daxil olmalıdır (Дугин, 2004а, с. 86). “Avrasiya ittifaqı” vahid iqtisadiyyata, ümumi nəqliyyat arteriyalarına, ümumi kollektiv təhlükəsizlik sisteminə və ümumi nümayəndəlik (hakimiyyət) qurumlarına malik olmalıdır (Дугин, 2004в, с. 280-284). Rusiya sərhədlərinin yalnız Ukrayna və Belarusun onun tərkibinə daxil edilməsi hesabına genişləndirilməsini “yumşaq” (Moderate), yəni “slavyan (Slavic) avrasiyaçılığı” kimi, keçmiş SSRİ sərhədlərinə çatdırılmasını isə “ifrat” (Extreme), başqa sözlə, “sovet (Soviet) avrasiyaçılığı” kimi qəbul edirlər (O’Loughlin and Talbot, 2005, pp. 37-44). “Avrasiya Rusiyası” adlı bir ittifaq dövləti yaratmaq layihəsi də mövcuddur. Yumşaq desək, gülüş doğuran bu layihənin gerçəkləşdirilməsi hətta zaman üzrə də “planlaşdırılmışdır”. Həmin plana görə, “Avrasiya Rusiyası” 2006-2014-cü illər ərzində yalnız MDB ölkələrini deyil, həm də Albaniyanı, Makedoniyanı, Monqolustanı, Serbiyanı, Montenoqronu, habelə xüsusi hüquqlu assosiativ üzvlər kimi Bolqarıstanı, Macarıstanı, Yunanıstanı, İsraili, Livanı, Baltik ölkələrini, Polşanı, Suriyanı, Slovakiyanı, Sloveniyanı, Rumıniyanı, Türkiyəni, Xorvatiyanı, Çexiyanı, KXDR-i və Cənubi Koreyanı da özünə daxil etməli idi (Панарин, 2006, с. 539-543).

Avrasiyaçıların anlayışına görə, iqtisadiyyat Avrasiya dövləti, Avrasiya sivilizasiyası, Avrasiya mədəniyyəti ideyasına tabe etdirilməlidir (Дугин, 2002з, с. 627). Buna görə də av-

rasiyaçılar əsas diqqətlərini "heterodoksal iqtisadçılar" adlandırılan alimlərin təlimləri üzərində cəmləşdirirlər. Bu təlimlər iqtisadiyyatı mədəniyyətdən törəmə hesab edir və iqtisadiyyatın xarakterini müəyyən edən amillər arasında tarixi, mədəni-sivilizasiya, məkan və milli amilləri önə çəkib bunlara birinci dərəcəli əhəmiyyət verir. "Heterodoksal ənənə" üzərində qurulan bütün iqtisadi nəzəriyyələri (avrasiyaçılar bu "ənənələrin" müəllifləri sırasına Sismondi, List, Keyns, Şumpeter, Şmoller, Perru, Qezzel və b. kimi görkəmli alimləri daxil edirlər) avrasiyaçılar "üçüncü iqtisadi yol" (Дугин, 2002з, с. 627) dedikləri bir ad altında birləşdirib onları "iqtisadi ehkamçılıq" saydıqları sosialist və liberal kapitalist nəzəriyyələrə qarşı qoyurlar. Bazar tənzimləmə mexanizmlərinin və xüsusi mülkiyyətin pragmatik faydalılığını əsas tutub, avrasiyaçılar bunları mümkün (yol verilə bilən) hesab edirlər, amma deyirlər ki, onlar "bazar cəmiyyətini" deyil, "bazarlı cəmiyyəti" qəbul edirlər, bunların fərqi isə onda görülür ki, birincinin əksinə olaraq, ikincidə bazar prinsipləri ideokratiyaya, yəni ictimai və siyasi həyatda ideyaların (maddi dəyərlərin və iqtisadi faydanın yox) aparıcı yer tutmasına təhlükə yaratmış (Дугин, 2002з, с. 629). Bu mühakimə zəminində avrasiyaçılar deyirlər ki, Avrasiya iqtisadiyyatının vəzifəsi "Avrasiya dövləti"ndə yaşayan konkret xalqların mədəni-tarixi yolunu əks edən bütün iqtisadi sistemləri qoruyub inkişaf etdirməkdən ibarətdir (Дугин, 2004в, с. 286).

Başqa sözlə, Avrasiya iqtisadiyyatı çoxukladlı olmalı və aşağıdakılar əsasında formalaşmalıdır (Дугин, 2004в, с. 288):

- strateji sahələrdə dövlət nəzarəti (yəni, Avrasiya ərazisindəki bütün torpaqlar, çaylar, göllər, dənizlər, faydalı qazıntılar, onların hasilatı və ilkin emalı müəssisələri, silahlı qüvvələr, hərbi-sənaye kompleksi, ümumavrasiya valyutasının emissiyasını həyata keçirən maliyyə

institutu, pensiya fondları, nəqliyyat magistralları və energetika Avrasiya dövlətinin – Rusiyanın dövlət mülkiyyətində olmalıdır);

- kiçik və orta istehsalda, ticarətdə və xidmət sahələrində sərbəst bazar;
- kollektiv təsərrüfatçılığın müxtəlif formaları – kooperativlər, səhmdar müəssisələr və s. (bunların fəaliyyətinə sənayedə, tikintidə, bank-kredit və birja sahələrində, səhiyyədə, təhsildə, mədəniyyətdə və başqa sahələrdə icazə verilə bilər);

Avrasiyaçılar “mülkiyyətçilik prinsipinə” nisbətən “mülkiyyət” prinsipinə daha çox üstünlük verirlər. Bu halda mülkiyyətçi öz fəaliyyətində cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini əsas tutmalı və mənfəətə deyil, ictimai faydaya can atmalıdır (Дугин, 2004в, с. 289), yəni öz istifadəsində olan əmlakdan necə yararlanması üçün cəmiyyət və dövlət qarşısında məsuliyyət daşmalıdır (Дугин, 2004в, с. 288). Öz növbəsində dövlət isə milli sahibkarlığa yardım göstərməli, tarif və qeyri-tarif proteksionizmi mexanizmlərindən istifadə edərək paternalist siyasət həyata keçirməlidir (Дугин, 2004в, с. 290). Rusiya Federasiyasını Avrasiya dövlətinə qədər genişləndirməzdən əvvəl, MDB ölkələrini vahid “gömrük ittifaqına” daxil edib MDB sərhədləri çərçivəsində “vahid iqtisadi zona” yaratmaq (MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarını vahid bir iqtisadiyyata çevirmək) və həmin paternalist siyasəti onlara tətbiq etmək lazımdır (Дугин, 2004в, с. 290-291).

Avrasiyaçılar ümid edirlər ki, Rusiya bütün Avrasiyanı “öz bayrağı altında birləşdirdikdən” sonra onun yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında qurulan iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının müstəqil və digərləri ilə ölçüyə gələ bilən bir hissəsini formalaşdıracaqdır. Bu iqtisadiyyata onlar “dördüncü zona” da deyirlər. Guya bu “dördüncü zona” dünyanın digər nəhəng iqtisadiyyatları ilə birləşdirilən bir hissədir.

tisadi zonalarından (Amerika, Avropa və Sakit okean ölkələri iqtisadiyyatlarından) həm mahiyyətə fərqlənəcək, həm də onlara qarşı dura biləcəkdir (Дугин, 2002ж). "Dördüncü zona"-nın qalan zonalardan bir prinsipial fərqi də özünü postsovet dövlətlərin Avropa yaxud Avrasiya yolu seçimi probleminə göstərəcəkdir (Жалило, 2003).

Avrasiyaçıların əsas ideyalarını nəzərdən keçirərkən ortaya qaçılmaz bir sual çıxır: onlar üçün nə daha vacibdir – Avrasiya dövlətinin yaradılması əsasında duran (yuxarıda sadalanan) prinsiplər, yoxsa nəyin bahasına olursa-olsun, Rusiya imperiyasının bərpası? Bizi sualı belə qoymağa sövq edən, hər şeydən əvvəl, odur ki, yuxarıda göstəriləyi kimi, avrasiyaçılar marksizmə mənfi münasibət bəsləmələrinə baxmayaraq, sovet quruluşunun bərqərar olmasını alqışlayırlar – sadəcə ona görə ki, zamanında bu, Rusiyanın ərazisini xeyli böyütmüşdü. Eyni ilə, liberal kapitalizm ideyalarına mənfi yanaşan avrasiyaçılığın müasir liderləri Anatoli Çubaysın "liberal imperiya" adlandırdığı konsepsiyaya²⁹ (Чубайс, 2003) əvvəl-

²⁹ Çubaysın "liberal imperiya" ideyası 1998-2005-ci illərdə xüsusilə dəbdə idi (Simons, 2008, pp. 70-81). Qeyd etmək vacibdir ki, özü-özlüyündə "liberal imperiya" ideyası əslində heç rus ideyası deyil (Крупнов, 2005). O, ilk dəfə hələ XIX əsrin ikinci yarısında Böyük Britaniyada irəli sürülmüş (Matthew, 1973) və XX əsrin sonlarında inkişaf etdirilmişdir (Reiff, 1999), hazırda isə getdikcə daha aydın sezişən Amerika çaları alır (Farrell, 2005). Görünür, bu fikirlə razılaşmaq lazımdır ki, ABŞ-ın Əfqanıstan və İraqda apardığı hərbi əməliyyatlar "liberal imperializmin" rus versiyasının daha sürətlə formalaşmasına güclü təkan vermişdir (Torbakov, 2003), çünki həmin hərbi müdaxilələr Amerikaya "demokratik imperiya" quruculuğunda təzə imkanlar açır (Kurtz, 2003). Onu da qeyd etmək ki, müasir Amerika imperiyasının müxtəlif variantlarının tənqidi təhlili hazırda kifayət qədər geniş vüsət almışdır (Amsden, 2007).

Burada postsovet məkanı ilə bağlı Rusiya siyasətində "enerji asılılığı" ("Energy Dependence") ilə "siyasi müstəqillik" ("Political Independence") arasındakı qarşılıqlı bağlantı barədə də danışmaq lazımdır. Birinci nə qədər güclüdürsə, ikinci bir o qədər zəif olur (Smith, 2004, pp. 5-8). Təsadüfi deyil ki, Rusiya üçün "liberal imperiya" ilə yanaşı, "enerji imperiyası" (Hill, 2004) yaratmağa doğru məqsədyönlü surətdə irəliləmək də böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Enerji imperiyası" ideyası, əsas etibarilə, Putinin Rusiyanı "ener-

cə bir az ehtiyatla yanaşsalar da (bu konsepsiyaya görə, Rusiya iqtisadi ekspansiya yolu ilə (Crane, Peterson, and Olikier, 2005)³⁰ bütün postsovet məkanında öz iqtisadi təsirini (Kissinger, 2002, p. 76) bərpa edə bilər və etməlidir), son nəticə etibarilə onu dəstəklədilər (Yasmann, 2003), hərçənd ki, Rusiya imperiyasının bərpasına hesablanmış bu layihəni də tez-tələsik “liberal avrasiyaçılıq” “rənginə boyadılar” (Дугин, 2004a, c. 99-103).

Doğrudur, özlərini “neoavrasiyaçı” adlandıran müasir rus geosiyasətçilərinin Rusiya-Avrasiya imperiyası qurmaqla bağlı burada araşdırılan ideyaları öz başlanğıcını ilk avrasiyaçıların əsərlərindən götürür. Lakin “neoavrasiyaçılıq” 1920-ci illərin avrasiyaçılığından daha aqressivdir,³¹ hərçənd onların hər ikisi belə düşünür ki, Rusiya fəvqəldövlətdir və onun beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yer, öz kökləri etibarilə, geosiyasətlə izah olunur (Rangsimaporn, 2006, p. 380).

Neoavrasiyaçılığın tənqidçiləri hesab edirlər ki, bu nəzəriyyə:

ji fəvqəldövlətə” çevirmək xülyası üzərində dayanır (Shevtsova, 2007, pp. 133, 194). Son nəticədə, Moskvanın enerji siyasəti “yeni iqtisadi imperializmin” (“New Economic Imperialism”) formalaşmasına qulluq edir, amma bu imperializm yalnız xarici aləmə deyil, həm də Rusiyanın özünə, onun iqtisadiyyatına şamil olunur (Goldman, 2008a; 2008b, pp. 172-176). Rusiyanın Avropaya yönəlik enerji strategiyasına da məhz bu kontekstdə yanaşmaq lazımdır (Bugajski, 2008, pp. 73-80).

³⁰ “Liberal imperiya”, onun “memarlarının” fikrincə, keçmiş sovet respublikalarının hərbi işğal yolu ilə deyil, onların ərazilərindəki əsas iqtisadi obyektlərin aktivlərini (səmlərini, mülkiyyət hüquqlarını) alıb onlara yiyələnmək yolu ilə yaradılmalıdır. Rusiya rəhbərliyinin bu istiqamətdə atdığı real addımlar (Папава и Срапп, 2006) hamılıqla qəbul edilmiş liberal dəyərlərə heç də həmişə uyğun gəlmir (Папава, 2007a). Bu, Putin rejiminin demokratiklikdən və liberallıqdan uzaq olduğunu (Eslund, 2005; Trenin, 2005) nəzərə alındıqda heç bir təəccüb doğurmur.

³¹ Neoavrasiyaçıların aqressivliyinə bir nümunə kimi onların lideri Aleksandr Duginin Rusiyanın Gürcüstana qarşı müharibəyə başlayıb onu işğal etməsinə münasibətini göstərmək olar (Дугин, 2008a).

- 1) sovet marksizm-leninizminin güclü təsiri altındadır (Tchantouridze, 2004);
- 2) marksizmlə millətçiliyin qarışığıdır (Shlapentokh, 1977);
- 3) bolşevizm və faşizmlə (Ingram, 2001), habelə slavofilizm, panslavizm, antisemitizm və stalinizmlə bir sırada durur (Umland, 1998, p. 92);
- 4) rus mədəniyyətini və tarixini saxtalaşdırır (Орешкин, 2001).

Hazırda avrasiyaçılıq, Rusiyanın ifrat-solçu və ifrat-sağçı siyasətçilərini birləşdirən "qırmızı-qəhvəyi" koalisiya üçün geosiyasi nəzəri bazaya çevrilmişdir (Clover, 1999, p. 9).

Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayevin təşəbbüsü ilə MDB-də Rusiyanın, Belarusun, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın və Tacikistanın daxil olduğu Gömrük ittifaqının yaradılmasını Avrasiya dövləti ideyasının reallaşması yolunda bir addım saymaq olar (Дугин, 2004a, c. 86). Avrasiya inteqrasiyası prosesində atılan mühüm addımlardan biri də həmin Gömrük ittifaqına daxil olan ölkələr tərəfindən "Avrasiya İqtisadi Birliyi" (AİB) adlı dövlətlərarası təşkilatın yaradılması oldu. Bu təşkilat əs-lində yeni bir siyasi qurumun özəyi kimi formalaşdırılırdı. 2006-cı ilin yanvarında Özbəkistan da AİB-ə qoşuldu. 2003-cü ildə Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna və Belarus Vahid İqtisadi Məkan (VİM) yaratmaq barədə müqavilə imzaladılar və bu, Avrasiya inteqrasiyasının dərinləşməsi istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açdı. Amma ilk illərin təcrübəsi göstərdi ki, bu yöndə inteqrasiyaya girən dövlətlər arasında tam bir sıra ziddiyyətlər mövcuddur və bu, hər şeydən əvvəl, onların maraqlarının üst-üstə düşməməsilə bağlıdır (Ултанбаев, 2003, c. 158-161; 2006, c. 47-49).

Avrasiya iqtisadi ittifaqı (Eurasian Economic Union) və Avrasiya Enerji Birliyi (Eurasian Energy Community) kimi

qurumların yaradılması layihələri də mövcuddur. Müəlliflərinin ideyasına görə, bu qurumlar Mərkəzi Asiyayı, Qafqazı və Şərqi Avropanı əhatə etməli və Rusiyayı Avrasiyanın enerji və nəqliyyat *habına*, nəticə etibarilə isə iqtisadi *habına* çevirməlidir (Hahn, 2002).

Avrasiyaçıların Avrasiya dövləti quruculuğu ilə bağlı nikbinliyi əslində gerçək əsaslara söykənmir, əksinə, Rusiya üçün indi ərazinin genişlənməsi yox, olan ərazinin qorunub saxlanması (ərazi bütövlüyünün təmin olunması) qat-qat daha ciddi vəzifədir³². Bu, Rusiya ilə Çində gedən əks istiqamətli demografik proseslər nəticəsində gətdikcə sərtləşən Sibirin saxlanması probleminə də təzahür edir (Бжезинский, 2005б, с. 139-140).

ABŞ Rusiyanın imperiyanı bərpa etmək məqsədi güddüyünü bilir və özünün başlıca vəzifəsi qismində bunu görür ki, regionda geosiyasi plüralizm təmayüllərinin güclənməsinə, ictimai modernləşmənin dərinləşməsinə, region dövlətlərində bazar iqtisadiyyatının inkişafına və siyasi sistemin demokratikləşməsinə yardım etsin. Bu proseslər nəticəsində Rusiya, tərkibinə Rusiyanın Avropa hissəsini, Sibir respublikasını və Uzaq Şərq respublikasını daxil edən konfederasiyaya çevrilə bilərdi (Бжезинский, 2005а, с. 239-240). Lakin belə bir tövsiyə yalnız avrasiyaçıları üçün deyil, həm də keçmiş sovet məkanını (mümkün olsa, hətta bir az da artığını) öz "hakimiyyət çətiri altına yığan" bir imperiya dövləti yaratmaq haqqında ümumrus milli ideyası üçün də tam qəbul edilməzdir. Tanınmış rus avrasiyaçısı İqor Panarinin ABŞ-nə dağılıb altı hissəyə bölünəcəyi və Alyaskanın Rusiyaya qaytarılacağı ilə bağlı ssenarisini Zbiqnev Bjezinskiyin bu versi-

³² Məs., bax: Тихонравов Ю.В. Хрестоматия от геополитики к хронополитике [http://vasilievaa.narod.ru/gu/stat_rab/book/Geopolitika/Hrestomatia5.aspx/htm]. Тихонравов Ю.В. Начало геополитики [http://vasilievaa.narod.ru/gu/stat_rab.book/Geopolitika/htm].

yasına cavabdan, bir növ "mənəvi revanşdan" başqa bir şey saymaq olmaz (Osborn, 2008).

Avrasiyaçılığın müasir növləri arasında neoavrasiyaçılıqla yanaşı, "praqmatik avrasiyaçılıq" və "sivilizasiyalararası avrasiyaçılıq" cərəyanları da mövcuddur (Rangsimaporn, 2006). Bunların birincisindən Rusiya siyasi rəhbərliyi öz rəsmi ehtiyacları üçün, yəni Rusiyanın maraqlarını paralel surətdə həm Qərbdə, həm də Asiyada legitimləşdirmək və bu iki vektor arasında balanslaşdırılmış beynəlxalq siyasət aparılmasını əsaslandırmaq məqsədilə istifadə edir. İkinci "qanad" isə Rusiyanın unikal coğrafi vəziyyətindən – Avropa ilə Asiya-Sakit okean regionunu birləşdirən körpü olmasından praqmatik bir tərzdə istifadə edərək bunu əsaslandırmağa çalışır ki, Rusiya iki qitə arasında "sivilizasiyalararası əlaqələndirici" rolu oynamaqlıdır. Bizim fikrimizcə, "sivilizasiyalararası avrasiyaçılıq" avrasiyaçılığın ayrıca bir variantı kimi qəbul oluna bilməz – təkcə ona görə yox ki geniş yayılmayıb (Rangsimaporn, 2006, p. 372), həm də ona görə ki, o, əslində "praqmatik avrasiyaçılığı" əsaslandırmaqdan ötrü istifadə olunur (Rangsimaporn, 2006, p. 383) və üstəlik, onun müəllifi Mixail Titarenko (Титаренко, 1998) özü də elə neoavrasiyaçılığın tərəfdarıdır (Rangsimaporn, 2006, p. 383).

Müasir rus geosiyasi fikrinə hakim kəsilmiş avrasiyaçılığın daha müfəssəl təsnifatına görə, aşağıdakı beş qrupu fərqləndirmək olar: "ekspansionistlər" ("Expansionists"), "sivilizasiyalararası" (Civilizationists), "stabilizasiyalararası" (Stabilizers), "geoiqtisadçılar" (Goeconomists) və "qərbçilər" (Westerners) (Tsygankov, 2003):

- "ekspansionistlər"ə görə, atlantizm və ABŞ-la sərbəst ticarət eyni şeydir və Rusiya üçün əsas təhlükə mənbəyidir. Buna görə də onlar Rusiyanı mədəni baxımdan Qərbə qarşı duran bir dövlət, özü də ərazisini daim genişləndirən imperiya kimi görmək istəyirlər;

- “sivilizasionistlər”ə müasir kommunistpərəst siyasətçiləri və ideoloqları aid edirlər. Onlar da Rusiyanı yalnız imperiya kimi görürlər, lakin keçmiş SSRİ-nin sərhədləri ilə məhdudlaşır;
- “stabilizasionistlər” Rusiyanı ənənəvi ərazi imperiyası kimi deyil, postkommunist Avrasiyaya qeyri-förmal üsullarla nəzarət edən bir fəvqəldövlət kimi görmək istəyirlər və hesab edirlər ki, Rusiyasız bu regionda sülhü və sabitliyi bərqərar edib saxlamaq mümkünsüzdür;
- “geoiqtisadçılar” Rusiyanı Avrasiyanın bir parçası (əsas hissəsi) sayırlar və hesab edirlər ki, Rusiya bütün Avrasiya regionu üzərində ilk növbədə iqtisadi, amma həm də mədəni təsirə malik olmalıdır. Onların mülahizəsinə görə, Avrasiyanın “mərkəzində” yerləşmək kimi coğrafi üstünlükdən istifadə edərək, Rusiya həm Qərbdən, həm də Asiya dövlətlərindən investisiyalar cəlb etməklə transmilli layihələr həyata keçirməlidir;
- Rusiya “vesternizmi” (Russian Westernism) məktəbinin nümayəndələri üçün Rusiya mahiyyət etibarını ilə Avropa dövlətidir və özünü əsasən Qərblə eyniləşdirməlidir, onun Avrasiyadakı rolu isə liberal demokratiya standartlarının təsbit olunması ilə məhdudlaşmalıdır.

Fikrimizcə, Rusiya “vesternizmi” məktəbinin nümayəndələrini (rus qərbçilərini) avrasiyaçılara aid etmək əslində heç düzgün deyil, çünki onlar Rusiyaya elə bir inkişaf strategiyası təklif edirlər ki, həmin yolla getsə, Rusiya keçmiş sovet respublikalarından təcridcən aralanmalıdır (Tsygankov, 2003). Simvolikdir ki, bu məktəbin ən tanınmış nümayəndələrindən biri, müasir “rus vesternizmi” ideyalarını məqsədyönlü surətdə inkişaf etdirən Dmitri Treninin mütəxəssislərə yaxşı məlum

olan baş kitabı "Avrasiyanın sonu" adlanır (Тренин, 2002). Rusiyanın "yeni Qərb" kimi formalaşması konsepsiyası əsasən iki amilə – ölkənin xarici aləm üçün açıq olmasına və rus kapitalizminin inkişafına söykənir və hesab edilir ki, bu iki amil rus cəmiyyətini tədricən, lakin köklü surətdə dəyişdirəcəkdir, nəticədə Rusiya, Avropa ölkəsinə olmasa da, qərb ölkəsinə çevrilə bilər (Тренин, 2006).

Amma aydındır ki, bu iki amil Rusiyanın bəlkə də mümkün olan "qərbləşməsində" (Westernization) hələ müəyyənədiçi rol oynamır. Bu özünü 2008-ci ilin avqustunda Rusiyanın Gürcüstana qarşı apardığı hərbi əməliyyatlarda kəskinliyi ilə büruzə verdi. Təsadüfi deyil ki, qərb ekspertləri Qərbin Rusiyada 1990-cı illərdə guya başlanmış "vesternləşmə" proseslərinin az-çox müəyyən köklərə malik olduğuna vaxtilə inandıqları haqda təəssüf hissi ilə danışıqlar (Hirsh, 2008). Bizim qəti inamımıza görə, Yeltsin Rusiyasında "qərbləşmə" prosesinin başlanması, hər şeydən əvvəl, o vaxt dövlətin siyasi və iqtisadi zəifliyi ilə və bu səbəbdən də Qərbin siyasi və maliyyə yardımına ehtiyacı ilə şərtlənirdi. Siyasi və iqtisadi cəhətdən az-çox möhkəmlənmiş Putin Rusiyasına isə artıq özünü Qərb dəyərlərinin təəssübkeşi kimi göstərməyə lüzum yoxdur (Asmus, 2008). Həm də Rusiyanın "vesternləşməsindən" söhbət necə gedə bilər ki, Gürcüstana təcavüzü ilə o özünün Qərbə və qərbçiliyə qarşı etinasızlığını, dünya qaydalarına tam hörmətsizliyini hər kəsə nümayiş etdirdi və Avropanın Rusiyadan enerji asılılığının zəifləməsi imkanlarının qarşısını da aldı. Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsinin dünyaya verdiyi əsas dərslər bunlardır (Petersen, 2008). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropaya münasibət məsələsində Moskva avrasiyaçılıqdan bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan iki strateji məqsədi gerçəkləşdirmək üçün istifadə edir: Avropanı Rusiyanın təsir dairəsinə əlavə etmək və onun ABŞ-la münasibətini

sibətlərinin daralması hesabına avroatlantizmi zəiflətmək (Bugajski, 2008, c. 1).

Maraq doğuran bir məsələ də budur ki, yuxarıda adları çəkilən “ekspansionistlər” “sivilizasionistləri” (başqa sözlə, müasir Rusiya kommunistlərini və onların liderini³³) sol avrasiyaçıları (Дугин, 2002в, с. 586), keçmiş sovet respublikaları üzərində Rusiyanın təsirini “liberal imperiya” yaratmaq yolu ilə bərpa etməyin tərəfdarlarını isə liberal avrasiyaçıları hesab edirlər. Amma belə görünür ki, Rusiyanın müasir siyasi spektrini sağçı-solçu anlayışları vasitəsilə – bu terminlərin ənənəvi Qərbi Avropa anlamında – adekvat izah etmək mümkün deyil (Matern, 2007, p. 31). Bu, “ekspansionistlərin” liderlərindən birinin belə bir açıq etirafına tam uyğun gəlir: “...avrasiyaçılıq nə sağçı, nə solçu, nə liberal, nə də sosialist siyasi cərəyan deyildir. Avrasiyaçılar dövlətçilik elementlərini, digər avrasiya dəyərlərini müdafiə edən istənilən ideoloji cəbhənin nümayəndələrini dəstəkləməyə hazırdırlar” (Дугин, 2001).

Avrasiyaçılıq “xəstəliyi” haqqında mülahizələrin yekununda bunu da qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanında Rusiyanın təkbaşına hökmranlıq etməsi imkanları yox dərəcəsidədir – təkcə ona görə yox ki, bu ərazidə marağı olan digər “oyunçular” əhəmiyyətli dərəcədə daha böyük iqtisadi potensiala, informasiya resurslarına və hərbi gücə malikdir (imperiya yaradılarkən resurslar heç də həmişə həlledici rol oynamır), həm də (özü də birinci növbədə) ona görə ki, ənənəvi olaraq milli eqoizm xəstəsi olan Rusiya elitesi (Milov, 2008, p. 18) keçmiş sovet respublikalarına “özünün qüdrəti, tarixi missiyası, rus etnosunun xilaskar imperiya təyinatı və s. haqqında bəlağətli söhbətlərdən başqa heç nə təklif etmək imkanında deyil” (Пионтковский, 2005).

³³ Məs., bax: Зюганов, 1994, 1996, 1997.

2.2. Mərkəzi Qafqaz: əsas geosiyasi problemlər və avrasiyaçılıq

Qafqaz – Qara dəniz, Xəzər dənizi və Azov dənizi arasında yerləşən ərazi, yəni Avropa və Asiya sərhədindəki regiondur. Belə də hesab olunur ki, bu ərazi Avropa ilə Yaxın Şərq (the Middle East), Mərkəzi Asiya (Inner Asia) ilə Rusiya sferası (the Russian sphere) arasında yerləşir (Lewis and Wigen, 1997, p. 203).

"Qafqaz" anlayışına müasir geosiyasi yanaşma Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra formalaşmış (Breyfogle, 2005; Jersild, 2002), "Zaqafqaziya", yəni Rusiyadan baxdıqda Baş Qafqaz sıra dağlarının arxasında yerləşən ərazi (Гамкредидзе, 1998; King, 2008b, p. xiii) və "Şimali Qafqaz", yəni Qafqazın Zaqafqaziyadan, Qafqaz dağlarından şimalda yerləşən hissəsi, terminləri meydana gəlmişdir. Moskvadan fərqli olaraq, İrandan baxdıqda bu region Qafqazın arxasında deyil, önündə yerləşir, amma buna baxmayaraq, o, fars dilində də "Qafqazın arxasında" (maveran-e kafkas) adlanır (Гачечиладзе, 2003, с.17). Elə bunun özü də ona işarədir ki, beynəlxalq səviyyədə bu regionun identifikasiyasına, hər şeydən əvvəl, məhz rus ənənəsi təsir göstərmişdir.

Şimali Qafqaz ərazicə tam olaraq Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxildir və iki hissəyə – Dağətəyi və Dağlıq hissələrə bölünür. Birincinin tərkibinə Rusiya Federasiyasının Krasnodar və Stavropol diyarları, Həştərxan və Rostov vilayətləri, habelə Kalmıkiya respublikası, ikincinin tərkibinə isə – Adıgey, Dağıstan, İnquşetiya, Kabardin-Balkar, Qaraçay-Çərkəz, Şimali Osetiya-Alaniya və Çeçenistan respublikaları daxildir.

Tarixən Qafqazın cənub sərhədlərini müəyyənləşdirmək istərkən, bir qayda olaraq, Qafqaz regionunda Rusiya imperiyasının cənub sərhədlərinin haradan keçdiyi əsas götürülürdü (Исмаилов и Кенгерли, 2002б, с. 290-292, 2007, с.17-18;

İsmailov and Papava, 2006, p. 10, 2008a, 2008b, pp. 8-9). Məsələn, XIX əsrin sonlarında Qafqazın cənub sərhədlərinin dəyişilməsi özünü Qarsın timsalında çox aydın büruzə verdi – Qars yalnız o vaxt Qafqazın tərkib hissəsi sayılmağa başladı ki, Rusiya imperiyası onu Osmanlı imperiyasından aldı. Rusiya Qars, Ərdəhan və Bəyazidi itirdikdən sonra bu ərazilər, bir növ, daha Qafqaza aid edilmədi, hər halda Rusiyanın siyasi və tarixi sənədlərində onlar daha Qafqaz regionunun tərkib hissəsi adlandırılmırdı. 1918-ci ilin noyabrında isə həmin vilayətlər müstəqillik elan edərək öz dövlətini – “Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) Demokratik Respublikasını” yaratdılar (Гаджиев, 1992, 2004; Тагиева, 2005). Bu Respublikanın adından da görüldüyü kimi, o özünü birmənalı olaraq Qafqaza aid edirdi.

Qafqazın cənub sərhədinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində Rusiyanın imperiya ənənəsi SSRİ dövründə də davam etdirildi: o zaman Zaqafqaziyanın tərkibinə üç ittifaq respublikası – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan daxil idi.

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ dağılandan, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan müstəqilliklərini bərpa etdikdən sonra, Rusiyanın özündən başqa (Возжеников, ред., с. 158-160; Гаджиев, 2003; Михайлов, ред., 2007, с. 205-213) praktiki olaraq hər yerdə “Zaqafqaziya” termini ilk baxışda nisbətən düzgün görünən “Cənubi Qafqaz” ifadəsi ilə əvəz olundu (Гамкрелидзе, 1998). Lakin az adam fərqləndirir ki, “Zaqafqaziya” termini kimi “Cənubi Qafqaz” anlayışı da regiona müstəsna olaraq Rusiya geosiyasi yanaşmasını əks etdirir (Исмаилов и Кенгерли, 2002б, с. 291-293, 2007, с. 19; Ismailov and Papava, 2006, p. 11; Ismailov and Papava, 2008a, 2008b, p. 9), çünki “Şimali Qafqaz” və “Cənubi Qafqaz” anlayışları ilə əslində Rusiyanın Qafqazdakı indiki və keçmiş sərhədləri təsbit edilir.

E.İsmayılovun konsepsiyasına görə (Исмаилов, 2002; Исмаилов и Кенгерли, 2002а, 2002б, 2003), Qafqaz anlayışı

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla, habelə Rusiyanın adları yuxarıda çəkilən regionları ilə yanaşı, Türkiyənin şimal-şərq vilayətlərini (Ağrı, Ərdəhan, Artvin, Van, İğdır və Qars illərini) və İranın şimal-qərb vilayətlərini (Şərqi Azərbaycan, Ərdəbil, Gilan, Zəncan, Qəzvin, Həmədan, Qərbi Azərbaycan ostanlarını) da əhatə edir. Regiona belə yanaşmanın kökündə o danılmaz həqiqət dayanır ki, tarixən Türkiyə və İranın həmin vilayətlərində Rusiya Qafqazı zəbt edəndə qədər çox əsrlər boyu qafqaz xalqları yaşamışlar və bunlar Qafqazın digər xalqları ilə tamamilə eyni bir etno-mədəni və sosial-iqtisadi areala mənsub olmuşlar. Buna görə də Rusiyanın Şimali Qafqaz adlanan regionu nə dərəcədə Qafqazdırsa, Türkiyə və İranın sözügedən əraziləri də eyni dərəcədə öz ölkələrin "qafqaz" vilayətləri hesab olunmalıdır.

Coğrafi baxımdan, Türkiyə və İranın qeyd olunan vilayətləri Böyük Qafqazdan, hamılıqla Qafqaz dövləti kimi qəbul edilən Ermənistanla praktik surətdə eyni uzaqlıqda, qismən Kiçik Qafqaz ərazisində yerləşir.

Beləliklə, beynəlxalq praktikada və elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış fikrin əksinə olaraq, Qafqaz regionu iki hissədən (Şimali və Cənubi Qafqazdan) deyil, üç hissədən: üç müstəqil dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edən Mərkəzi Qafqazdan, Rusiya Federasiyasının Qafqazla həmsərhəd muxtar qurumlarının daxil olduğu Şimali Qafqazdan, və nəhayət, Türkiyənin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla həmsərhəd olan illərinin (Cənub-Qərbi Qafqaz) və eynitipli İran ostanlarının (Cənub-Şərqi Qafqaz) daxil olduğu Cənubi Qafqazdan ibarətdir.

Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu regionun tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə əsaslandıqda Qafqazın E.İsmayılov tərəfindən təklif olunan konsepsiyası mövcud reallıqları tam dolğun əks etdirir (Метревели, 2009).

Qafqaz – müxtəlif geosiyasi və iqtisadi maraqların kəsişdiyi meydandır (Кенгерли, 2005; Исмаилов и Полухов, 2004; Метревели, 2001; Gachechiladze, 2002; Yalovitz and Cornell, 2004), Mərkəzi Qafqaz isə bütün regionun problemlərini bir növ özündə “cəmləşdirir” (Nuriyev, 2007).

Ayrı-ayrılıqda hər bir Mərkəzi Qafqaz ölkəsinin müasir vəziyyətini və xüsusən də onların qarşılıqlı münasibətlərini nəzərə alsaq³⁴, söyləmək olar ki, Qafqazda inteqrasiya proseslərinin perspektivləri (Исмаилов, 2002; Исмаилов и Кенгерли, 2002a, 2002b; Исмаилов и Папава, 2006, с.13-17; Исмаилов и Папава, 2007, с. 13-17; Ismailov and Papava, 2006, pp. 7-9; Ismailov and Papava, 2008a, 2008b, pp. 6-8) müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır. Əgər bu fikirlə razılaşsaq ki, tarix boyu Qafqazın siyasi və mədəni baxımdan heç vaxt bütöv olmaması (Чиковани, 2005) səbəbi ilə Qafqazda (və hətta onun hər hansı bir hissəsində) inteqrasiya prosesləri sadəcə bir xəyaldır, onda tarixi determinizmə yuvarlanaraq, ictimai inkişaf proseslərinin guya qabaqcadan birmənalı olaraq müəyyənləşməsi, necə deyərlər, əvvəlcədən yazılmış olması fəlsəfəsinə gəlib çıxma birlərik. Bu fəlsəfənin yanlış olduğunu isə elə həmin tarix özü dəfələrlə sübut etmişdir (Лордкипанидзе, 1998; Метревели, 1998). Öz çoxəsrlik tarixləri boyu Qafqaz xalqlarının bir-birindən tamamilə əlahiddə yaşadığını ehtiva edən ifrat mövqə tərəfdarları belə, hazırda region ölkələri və xalqlarının köklü maraqlarının yaxınlaşmasının və bəzi hallarda hətta üst-üstə düşməsinin prinsipcə mümkünlüyünü istisna etmirlər. Müasir qloballaşan dünyada bu, tamamilə anlaşılındır və qətiyyətlə təəccüb doğurmur. Bununla belə, Mərkəzi Qafqaz haqqında

³⁴ Etiraf etmək lazımdır ki, regional maraqları çox hallarda üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, hətta Azərbaycanla Gürcüstan arasında da, təəssüf ki, heç də həmişə tam qarşılıqlı anlaşma olduğu barədə danışmaq mümkün deyil. Münafişə regionları ilə bağlı məsələlərdə bu özünü xüsusilə kəskin bürüzə verir (Welt, 1999).

danışarkən, ilk növbədə, onu almaq lazımdır ki, onun ərazisində üç münaqişə ocağı vardır (Хаиндрава, 2002; Antonenko, 2005; Bertsch, Craft, Jones, and Beck, eds., 2000; Birch, 1996; Coppieters, 2001; Cornell, 2001b, 2002; Draqadze, 1999; Hunter, 1994; King, 2001; Lynch, 2004a, O'Ballance, 1997; Panico and Rone, 1994; Socor, 2004; Waal, 2003; Zvelev, 1996). Daha dəqiq desək, bu regionun üç ərazisi – Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiya qonşu dövlətlər tərəfindən işğal olunmuşdur və məhz bu səbəbdən də Mərkəzi Qafqaz yetərli siyasi və iqtisadi sabitliyə malik deyildir. 2008-ci ilin avqustunda Rusiya Cürüstana hərbi müdaxilə etdikdən və ardınca Abxaziya ilə Cənubi Osetiyanın dövlət müstəqilliyini tanıdıqdan sonra vəziyyət daha da pisləşmişdir. Mərkəzi Qafqazda qeyri-sabitlik problemi həm də onunla şərtlənir ki, münaqişəli ərazilər yalnız terrorizmin istinadgahına, narkotrafiklə və narkoticarətlə məşğul olan kriminal elementlərin sığınacağına deyil, həm də "çirkli pulların yuyulduğu", insanların girov götürüldüyü və insan alveri aparıldığı zonalara çevrilirlər (Язькова, 2005, с. 55-57). Bütün bunlara görə də Mərkəzi Qafqazın (elə bütövlükdə Qafqazın da) birliyi, bir araya gəlib bütövləşməsi ideyası hələlik sadəcə olaraq bir idealdır ki, bu regionda yaşayan xalqlar məhz ona nail olmağa çalışmalıdırlar (Гаджиев, 2003, с. 92).

Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin beynəlxalq münasibətlərini, əksər hallarda, onların tarixi kökləri müəyyənləşdirir, bu tarixi köklər onların xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli bir biçimdə təsir etmək gücünə malikdir (Adalian, 1995; Alieva, 1995; Hunter, 2000; Jones, 2003; Nodia, 1998). Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan və hətəta ondan da artıq dərəcədə Gürcüstan Qərb dünyasına, Ermənistan isə Rusiyaya üstünlük verir. Buradaca qeyd edək ki, 2006-cı ilin apreliyində Rusiya Ermənistanına satdığı qazın qiymətini artırıdıqdan, habelə Rusiya-Gürcüstan sərhəddindəki

Yuxarı Lars nəzarət-buraxılış məntəqəsi bağlandıqdan sonra (Ermənistanı Rusiya ilə birləşdirən yeganə avtomobil yolu bu məntəqədən keçirdi), hətta ən ruspərəst siyasətçilər belə, özünün ən sadıq partnyorları ilə, bu konkret halda – Ermənistanla, münasibətlərdə Rusiya siyasətinin sabitliyinə şübhə ilə yanaşmağa başladılar (Григорян, 2007, с. 98-99).

Mərkəzi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan zəngin karbohidrogen resurslarına malik olması sayəsində açıq-aydın müqayisəli üstünlüyə malikdir (Алиев, 2003). Üstəlik, ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi də onun nəqliyyat habı rolunda çıxış etməsinə imkan yaradır (Escudero, 2001, 2002). Lakin Mərkəzi Qafqazın coğrafi xüsusiyyətləri elədir ki, Azərbaycanın nəqliyyat potensialından tam və səmərəli istifadə olunması regionun digər ölkələrindən də, xüsusilə Gürcüstandan asılıdır.

Gürcüstanın əsas müqayisəli üstünlüyü onun coğrafi mövqeyində, yeniləşməkdə olan Böyük ipək yolu üstündə – Avropanı Asiya ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizində yerləşməsi ilə müəyyənləşir (Shevardnadze, 1999). Bu Mərkəzi Qafqaz ölkəsinin beynəlxalq iqtisadi funksiyası da elə bundadır (Папава, 2002). Gürcüstanın bir imkanı da var ki, Rusiyanı Ermənistanla, onun ardınca isə İranla birləşdirə biləcək mühüm nəqliyyat həlqəsinə çevrilsin.

Nəzəri baxımdan, Ermənistan da həm Qərb-Şərq (Türkiyə – Ermənistan – Azərbaycan), həm də Şimal-Cənub (Rusiya – Gürcüstan – Ermənistan – İran) istiqamətlərində nəqliyyat funksiyasını yerinə yetirə bilər (Мухин и Месамед, 2004). İstər Ermənistan, istərsə də Gürcüstan üçün Qara dənizlə Fars körfəzini birləşdirən Qərb-Cənub (Gürcüstan – Ermənistan – İran) nəqliyyat dəhlizi xüsusilə əhəmiyyətlidir.³⁵

³⁵ Ermənistanın rəsmi dairələrində bu dəhliz Şimal-Cənub dəhlizinin bir hissəsi kimi qəbul olunur (ARKA, 2008), halbuki, coğrafi baxımdan onu Qərb-Cənub dəhlizi kimi təsnif etmək daha düzgündür

Sual ondadır ki, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin beynəlxalq əlaqələri onların öz müqayisəli üstünlüklərindən mümkün qədər dolğun istifadə etmələrinə nə dərəcədə imkan verəcəkdir (Папава, 2006; Asatiani, 1998).

Müasir dünya iqtisadiyyatında və siyasətində neft və qaz problemi o qədər əhəmiyyətlidir ki, bir sıra dövlətlərin Mərkəzi Qafqaza münasibətini məhz o müəyyən edir. Buna görə də təəccüblü deyil ki, Azərbaycanın böyük geostrateji əhəmiyyətə malik olan karbohidrogen ehtiyatları və onların nəqli marşrutları (Cornell, Tsereteli, and Socor, 2005) lap əvvəldən həm bu ölkə üçün, həm də bütövlükdə region üçün müəyyən müsbət və mənfi nəticələr törətdi (O'Hara, 2004). Müsbət effekt əsasən qərb ölkələri ilə bağlıdır. Onlar üçün mümkün qədər daha çox alternativ mənbədən neft və qaz almaq imkanı olduqca vacibdir. Məhz bu səbəbdən də həmin ölkələr Azərbaycanın enerji resurslarının hasilatında və alternativ boru kəmərləri vasitəsilə nəqlində lap əvvəldən tam maraqlı idilər. Bu isə, öz növbəsində, həm Azərbaycana, həm də boru kəmərlərinin keçdiyi başqa Qafqaz ölkələrinə (Türkiyə və Gürcüstana) böyük həcmdə birbaşa xarici investisiya gətirdi. Mənfi effektlərə gəlincə, bunlar, əsasən neft-qaz hasilatı və nəqli sahəsindəki digər regional rəqiblərlə – Rusiya və İrənlə bağlı idi. Bu ölkələr, əlləri çatan bütün üsullardan istifadə edərək, Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının istismarını, xüsusilə də nəqlini öz nəzarətləri altına götürməyə can atırdılar. Başqa sözlə, Xəzərin enerji resursları Mərkəzi Qafqaza xeyir gətirməklə yanaşı, region ölkələri üçün təhlükə mənbəyi də ola bilər. Bu təhlükəni ortaya gətirən əsas amil – Rusiyanın regionda Qərbin nüfuzunun güclənə biləcəyindən ehtiyatlanmasıdır: Rusiya hesab edir ki, Qərbin regionda güclənməsi guya onun milli təhlükəsizliyi üçün təhdidlər yaradır və onun maraqlarına ziddir (Rondeli, 2002).

Məntiqə görə, təhlükəsizlik mütləq prioritet olsaydı, Qafqazdakı üç münaqişə zonası – Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiya ərazicə bir-birinin yaxınlığında yerləşdiyi üçün Azərbaycan neftini və qazını qərbə daşıyan boru kəmərləri heç çəkilməməli idi. Lakin fakt faktlığında qalır – kəmərlər artıq tikilmişdir, səbəb isə çox sadədir: Qərb, enerji resurslarını Rusiyadan yan keçməklə almaqda o qədər maraqlıdır ki, hətta münaqişə zonalarının yaxınlığından törənə biləcək təhlükələr belə, buna mane ola bilmədi (Sokov, 2008, p. 47).

Rusiya nəinki Gürcüstan ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, o cümlədən də boru kəmərlərinin tikilməsində, maraqlı deyildi, o, faktiki olaraq, hər vəchlə, sərəncamında olan bütün mexanizmləri işə salaraq, bu növ layihələrin reallaşmasına mane olmaqdan çəkinmirdi (LeVin, 2007; Rondeli, 2002; Tsereteli, 2008). Xəzərin enerji resurslarının Gürcüstandan keçməklə nəqlinə münasibətdə Rusiyanın mövqeyini belə qiymətləndirməyin düzgünlüyü 2008-ci ilin avqustunda Rusiya – Gürcüstan müharibəsi zamanı bir daha isbata yetdi. Rusiya bu müharibəni guya Cənubi Osetiyanı müdafiə etmək məqsədilə başlamışdı, amma hərbi əməliyyatların gedişində rus aviasiyası Gürcüstan ərazisindən keçən boru kəmərlərini də bombalayır (Jackson, 2008), halbuki bu kəmərlər Cənubi Osetiyadan xeyli uzaqda yerləşir. Müharibə, boru kəmərləri də daxil olmaqla, Gürcüstan ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizinin təhlükəsiz olduğuna şübhələr yaratmaqla yanaşı³⁶ (Jones, 2008; Mouawad, 2008; Roberts, 2008), həm də Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinə təhdidlərin artmasına səbəb oldu (Cornell, 2008b, p. 312; Ismailzade, 2008). Nə yaxşı ki, enerji resurslarının Gürcüstan ərazisi ilə nəqlinə inamın bərpası üçün çox uzun bir vaxt lazım gəlmədi (Socor, 2008).

³⁶ Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, Gürcüstan ərazisindən keçən boru kəmərlərinin təhlükəsizliyinə şübhə toxumu səpmək əslində Rusiya təcavüzünün ilkin məqsədlərindən biri idi (Hassner, 2008, p. 250).

Boru kəmərləri üzərində nəzarəti Moskvanın hərbi yolla ələ keçirə bilməməsi (Cohen and Szaszi, 2009), yəni enerji resurslarının keçmiş SSRİ-dən qərb istiqamətinə daşınması yollarını tamamilən öz inhisarına ala bilməməsi, amerikalıları və avropalıları bir qədər də stimullaşdırdı ki, neft və qazın nəqlində Rusiyaya alternativ ola biləcək yolları inkişaf etdirmək imkanlarının axtarışı üzrə səylərini daha da gücləndirsinlər (Krastev, 2008). İndi Ankara, Brüssel və Vaşinqton üçün Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindəki mövcud boru kəmərləri sisteminin təhlükəsizliyini gücləndirmək xüsusi aktualıq kəsb etməkdədir (Chicky, 2009, p. 12). İşin bu cəhəti də vacibdir ki, Qazaxıstan da, Rusiya ilə yaxın münasibətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan və Gürcüstandan keçən nəqliyyat dəhlizinin təhlükəsizliyində əhəmiyyətli dərəcədə maraqlıdır (Kassenova, 2009). İstənilən halda, Qafqaz enerji dəhlizi məsələsi ABŞ administrasiyası üçün əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir (Cornell, 2009). Eyni zamanda, boru kəmərləri şəbəkəsinin diversifikasiyasında maraqlı olan bir çox başqa dövlətlər də bu istiqamətdə öz səylərini artırırlar (Goble, 2009a).

Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi partnyorluğun dərinləşməsi, habelə Türkiyənin də bu prosesə cəlb edilməsi yolunda növbəti addım Qars – Axalkalaki – Tbilisi – Bakı dəmir yolu sisteminin inşası və istifadəyə verilməsi ola bilər (Lussac, 2008; Ziyadov, 2005). Qeyd etmək vacibdir ki, dəmir yolu Mərkəzi Qafqazın geosiyasəti üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir (Goble, 2009b).

Bu kontekstdə Azərbaycanla Gürcüstanın beynəlxalq arenada birgə fəaliyyəti, hər şeydən əvvəl isə, ərazi bütövlüyünün qorunmasında eyni dərəcədə marağı olan dövlətləri – Gürcüstanı, Ukraynanı Azərbaycanı və Moldovanı – birləşdirən GUAM çərçivəsində əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Музаффарли, 2008; Чечелашвили, 2008). Azərbaycan

və Gürcüstan GUAM-da “Qafqaz tandemi” kimi çıxış edirlər (Папава, 2008a). Hazırda GUAM-ın gələcəyi (Goble, 2008a) xeyli dərəcədə Qərbin ona verəcəyi dəstəyi gücləndirməsindən asılıdır (Japaridze, 2008).

Azərbaycanla Türkiyənin münasibətlərində etnik və mədəni yaxınlıq, habelə dil ümumiliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu milli “qohumluq” bir çox beynəlxalq məsələlərdə onların vahid mövqedən çıxış etməsini şərtləndirən amildir və özünü, əvvəlcədən də gözlənilməli kimi, neft və qaz nəqli marşrutlarının seçilməsində aydın biruzə verdi.

Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən ən yaxın yolun Ermənistanı keçməsinə və buna görə də iqtisadi cəhətdən daha əlverişli olmasına baxmayaraq, bu ölkələr arasında yaranmış münasibətlər həmin nəqliyyat marşrutunun seçilməsinə imkan vermədi:

- Birincisi, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və erməni silahlı qüvvələri nəzərindən Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən bu regiondan kənarında yerləşən bölgələrin işğalı, Azərbaycanın əsas ərazisi ilə onun muxtar qurumu olan Naxçıvan arasındakı dəmir yolu əlaqəsini kəsib yolun özünü isə dağıtması ona gətirib çıxardı ki, Azərbaycan, Ermənistan ərazisinin nəqliyyat dəhlizi kimi istifadəsinə qarşı birmənalı olaraq mənfi mövqe tutdu.
- İkincisi, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etmək məqsədi ilə Türkiyə öz tərəfindən Ermənistanla nəqliyyat əlaqələrini kəsdi.

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın da Türkiyəyə qarşı iddiaları, o cümlədən guya XX əsrin əvvəlində baş vermiş “erməni genosidini” tanımaması ilə bağlı “iradları” vardır. Həm də ermənilər əksər hallarda azərbaycanlılarla

türkləri eyniləşdirirlər və buna görə də həmin qondarma "erməni genosidində" azərbaycanlıları da günahkar sayırlar (Hunter, 2000).

Ermənistanla bağlı yaranmış vəziyyət əyani surətdə sübut edir ki, siyasi səhvlər iqtisadi üstünlükləri heçə endirə bilər: bu konkret halda Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən ən yaxın yol olması Ermənistanın potensial müqayisəli üstünlüyü idi, lakin qonşu dövlətlərlə konfliktli münasibətlərə girməsi səbəbi ilə o, bu üstünlükdən istifadə edə bilmədi (Aras and Foster, 1999, p. 236; Harutyunyan, 2004).

2008-ci ilin yayında, Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsi başladıqdan sonra, Türkiyə "Qafqazda Sabitlik Paktı" ("The Caucasus Stability Pact") adlanan təşəbbüsü formalaşdırıb gerçəkləşdirmək istiqamətində söylərini yenidən bərpa etdi (Oxford Analytica, 2008). "Qafqaz alyansı" ("The Caucasus Alliance"), "Qafqazda sabitlik Forumu" ("The Caucasus Stability Forum"), yaxud "Qafqazda Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformu" ("The Caucasus Stability and Cooperation Platform") adları altında da tanınan bu təşəbbüsün ideyası hələ 2000-ci ildə meydana gəlsə də, o zaman lazımi dəstək qazana bilməmişdi (Kanbolat, 2008). Paktın ideyasının zəif nöqtəsi bu idi ki, o, Qafqazda sabitliyin təmin olunması prosesinə Rusiyanın da cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin Rusiyanın Gürcüstanla apardığı müharibədən, sonra isə Abxaziyanın və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini birtərəfli qaydada tanımasından, və nəhayət, Kremlin bu əraziləri Rusiyaya birləşdirmək planlarından sonra (Панова, 2008; Allison, 2008, pp. 1160-1161) Paktın sözügedən təməl ideyasını çətin ki kimsə məhsuldar bir ideya kimi qəbul etsin. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyə və Rusiya regionda müxtəlif məqsədlər güdürlər. Ankara regionda öz rolunu gücləndirməkdə maraqlı olduğu halda, Rusiya Gürcüstana təzyiq göstərmək üçün yeni-

yeni vasitələrdən, özü də daha təsirlilərdən, istifadə etməyə çalışır (Goble, 2008b). Əgər belə bir fikri istinad nöqtəsi kimi qəbul etsək ki, iqtisadi baxımdan Türkiyə üçün Gürcüstandakı qeyri-sabitlik, onun ərazi bütövlüyünün pozulmasına nisbətən daha böyük təhlükə doğurur (Çelikpala, 2008), onda etiraf etməliyik ki, bu amil, xüsusilə də Moskvanın Abxaziyanı və Cənub Osetiyanı müstəqil dövlətlər qismində tanımasından sonra, Türkiyənin və Rusiyanın Qafqazla bağlı mövqelərinin yaxınlaşmasında müəyyən rol oynaya bilər. Bununla belə, Azərbaycan və Ermənistanla, habelə Xəzərin enerji resurslarının Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə nəqli layihələri ilə bağlı Rusiya ilə Türkiyə arasındakı fikir müxtəlifliyi o qədər ciddidir ki, yaxın gələcəkdə Qafqazda Rusiya-Türkiyə əməkdaşlığının hər iki tərəf üçün məqbul səviyyəyə çatacağına hansısa ümidlərlə baxmaq mənasızdır. Üstəlik, həm regionun digər ölkələrinin, həm də dünyanın fəvqəldövlətlərinin buradakı maraqları da nəzərə alınmalıdır. Bütün bu səbəblər üzündən Türkiyənin irəli sürdüyü “Qafqazda Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformu” təşəbbüsünün reallaşması hazırda çox utopik görünür (Мамаев, 2008).

Qafqazda sabitliyin bərqərar olması və davamlı hala gətirilməsi ilə əlaqədar Rusiya-Türkiyə əməkdaşlığı ideyası öz-özlüyündə Ermənistanla şans verir ki, regional nəqliyyat dəhlizləri layihələrindən tədric olunmaqdan qurtulsun, hərçənd bunun Ermənistanla nəyin bahasına başa gələ biləcəyi ayrıca bir sualdır. Belə hesab edilir ki, regional inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq üçün Ermənistanın ödəməli olduğu “qiymət” mövcud Dağlıq Qapabağ rejimini dəstəkləməkdən, Türkiyəyə qarşı “erməni genosidi” ilə bağlı ittihamlardan, habelə bu ölkəyə qarşı ərazi iddialarından əl çəkməkdir. Hazırda bunların heç biri real deyil və ona görə də yaxın gələcəkdə Ermənistanın regional nəqliyyat layihələrinə qoşulması prinsipə qeyri-mümkündür (Ter-Sahakyan, 2008). Bu səbəbdən də

hətta 2009-cu il oktyabrın əvvəlində Türkiyə və Ermənistan prezidentləri tərəfindən imzalanmış və sərəhdərlərin açılmasına, qarşılıqlı münasibətlərin qaydaya salınmasına istiqamətlənmiş müqavilə belə, nikbinliyə əsas vermir (Lobjakas, 2009; Robinson and Villelabeitia, 2009).

Bu kontekstdə qeyd etmək xüsusilə vacibdir ki, Moskvanın özü Ermənistanın regional nəqliyyat layihələrindən tədric olunmasında nəinki sadəcə maraqlıdır (Минасян, 2008, с. 9), hətta hər vəchlə onun "kalininqradaşmasına" çalışır (Минасян, 2008, с. 15), yəni özünün Ermənistanı "mühasirədə olan dövlətə" çevirmək konsepsiyasını reallaşdırır (Минасян, 2008, с. 20). Doğrudur, Ermənistan Moskvadan olan asılılığından qurtulmaq məqsədi ilə müəyyən iqtisadi əsaslar yaratmaqdan ötrü bəzi cəhdlərdə bulunur, amma bütün bu cəhdlər, bir qayda olaraq, virtuallıqdan o tərəfə keçə bilmir (Григорян, 2008), çünki Ermənistanın iqtisadiyyatı Rusiya "liberal imperiyası" tərəfindən, demək olar ki, tamamilə ələ keçirilmişdir (Минасян, 2008, с. 9-10).

Ermənistanla Azərbaycan arasında rəsmi münasibətlərin, o cümlədən iqtisadi əlaqələrin olmaması heç də qeyri-leqal ticari mübadilənin (çox kiçik həcmdə olsa da) mövcudluğunu istisna etmir. Bu mübadilə Gürcüstan üzərindən həyata keçirilir. Azərbaycan, Gürcüstandan dəfələrlə tələb etmişdir ki, öz ərazisindən Azərbaycan mallarının Ermənistanı daşınmasına imkan verməsin, amma Gürcüstan, həm özünün, həm də Ermənistanın ÜTT-ə üzv olduğunu əsas gətirərək, bu tələbləri heç də həmişə yerinə yetirmir və bu da Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində bəzi çətinliklər yaradır (Alkhazaşvili, 2006).

Qeyd etmək vacibdir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Rusiya lap əvvəldən Ermənistanın tərəfini tutdu, bununla kifayətlənməyərək, ona hərbi yardım da göstərdi (Уткин, 2000а, с. 110) və bu siyasi xəttini indi də davam etdirir. Eyni zamanda, Abxaziyada və Cənubi Osetiyada se-

paratçılığı birbaşa və açıq-aşkar şəkildə müdafiə etməklə, sonra isə bilavasitə müharibə aparmaqla, özünü Gürcüstana da qarşı qoydu. Bu mənada heç təəccüblü deyil ki, post-sovet məkanında Moskvanın tərribatçılıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri Gürcüstan və Azərbaycanı qeyri-sabitliyə yuvarlatmaq məqsədilə bu ölkələrə təzyiq göstərməkdir (Brzezinski, 2007b, p. 62).

Nəticə etibarilə, Ermənistanla Rusiya arasındakı hərbi-siyasi ittifaq bu ölkələr arasında strateji partnyorluğa çevrildi. Maraqlıdır ki, bəzi erməni ekspertlərinin fikrincə, Rusiyanın Gürcüstana qarşı apadığı müharibə Ermənistan üçün Rusiya ilə hərbi əməkdaşlığın əhəmiyyətini daha da artırdı (Даниелян, 2008). Rusiyanın Mərkəzi Qafqazda avanqard müdafiə funksiyasını qəbul etməklə Ermənistan öz üzərinə müstəqil dövlətə heç də şərəf gətirməyən bir ad – Rusiyanın Qafqazda forpostu statusunu qazandı (Cameron and Domacski, 2005; Liloyn, 2004). Bunu görməmək mümkün deyil ki, ikitərəfli münasibətlərdə Rusiyanın aşkar üstünlüyü Ermənistanı tədricən Rusiyanın partnyorundan vassalına çevirir (Минасян, 2008, с. 4, 6). Burada da yeni bir şey yoxdur: Moskva öz sərhədləri ətrafında ancaq ya vassal, ya da düşmən görə bilir (Krastev, 2000).

Neft və qaz resurslarının Azərbaycandan Qərbə nəqlində Ermənistan marşrutunun bir kənara atılması Gürcüstan ərazisindən istifadənin məqsəduyğunluğunu bir az da artırdı (Croissant, 1999) və nəticə etibarilə də elə bu marşrut seçildi.

Geosiyasi baxımdan Gürcüstan, xüsusilə də Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişə üzündən, Mərkəzi Qafqazda çox əlverişli mövqeyə malikdir: Gürcüstan regionda “birləşdirici həlqə” funksiyasını, yəni Qafqazda regional hab³⁷ rolunu yerinə yetirir (Terterov, ed., 2001, pp. 3-8). Bununla yanaşı,

³⁷ Bütövlükdə Qafqaz isə Qərblə Şərqlə arasında birləşdirici vəsilsə hesab olunur.

qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan müstəqilliyini bərpa etdikdən, demək olar ki, dərhal sonra özünün geosiyasi seçimini etdi və bu, qərbyönlü strategiya idi (Rondeli, 2001).

Xəzər neftinin Qərbə nəqli, bu məqsədlə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin, Rusiya və İrandan yan keçən Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin inşası ideyası meydana gəldiyi lap ilk vaxtlardan Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə faktiki olaraq bir "komanda" kimi çıxış edirdilər və bu məsələdə ABŞ onları ciddi-cəhdlə dəstəkləyirdi (Kalicki, 2001, p. 122; Mahnovski, 2003, pp. 116-117). Bu, ABŞ-ın regiondakı əsas məqsədlərinə (İranı təcrid etmək, Rusiyanın regionda təkbaşına hegemonluğunun qarşısını almaq, Türkiyənin regionda öz mövqeyini gücləndirməsinə kömək göstərmək, Amerika şirkətlərinin regiona investisiya yatırmasını stimullaşdırmaq və s.) tam uyğun gəlirdi (Muller, 2000, p. 189).

Son bir neçə il ərzində Avropa İttifaqının (Aİ) da Qara dəniz və Xəzər dənizi regionu ölkələrinə verdiyi önəm yüksəlmişdir (Комиссия европейских сообществ, 2008; Grabbe, 2004; Grgic and Peterson, 2008a, 2008b; Lynch, 2004b; Mkrtchyan, Huseynov and Gogolashvili, 2009). Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ilə ABŞ-n regiondakı maraqlarının tədricən yaxınlaşdığı müşahidə edilməkdədir (Gornell and Starr, 2006). Avropa İttifaqının və ABŞ-ın Qafqazla bağlı səylərinin birləşdirilməsi problemi Rusiya – Gürcüstan müharibəsindən sonra daha da aktuallaşdı (Triantaphyllou and Tsantoulis, 2008). Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Qafqaza münasibət baxımından, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA) layihəsi də, neftin və qazın Avropaya dövlətlərarası nəqli (INOGATE) layihəsi də daha artıq dərəcədə Avropa yanaşmasına uyğun gəlir (Rondel, 2004, p. 52). Bundan əlavə, Qara dəniz regionu boru kəmərləri sistemləri Avropa İttifaqının "Avropanın genişləndirilməsi" strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi is-

tifadə oluna bilər və bu mənada Avropa qurumlarına və transatlantik strukturlara daxil olmağa iddia edən Gürcüstan və Azərbaycanın rolu çox mühümdür (Baran, 2004, p. 120).

Təsadüfi deyil ki, ABŞ-ın Xəzər siyasəti anti-Rusiya siyasəti kimi qavranılır, çünki o, Rusiyanın regionda inhisarçı hegemonluğunun bərpasının qarşısını almağa yönəlmişdir. ABŞ-ın rəsmi mövqeyinə görə isə, Xəzərin enerji resursları Rusiya ilə potensial əməkdaşlığa meydan açır (Larrabee, 2004; Mann, 2003, pp. 152-153). Enerji resurslarını həm ixrac, həm də idxal edən dövlətlər üçün, habelə tranzit ölkələr üçün maksimum səmərə qazanmağın yolu yalnız budur ki, boru kəmərləri şəbəkəsi ahəngdar hala gətirilsin, yəni resursların daşınma yollarının bir-birini qarşılıqlı tamamlaması və sığortalaması prinsipi onların alternativliyi prinsipini üstələsin (Papava and Tokmazishvili, 2008). Lakin Rusiya, dünyaya ənənəvi rus millətçi yanaşmasının tərkib hissəsi olan “enerji eqoizmini” rəhbər tutaraq (Milov, 2008, p. 18), hər vaxtlə Xəzər hövzəsində hakim mövqə tutmağa çalışır (Благов, 2008).

Region ölkələrinin maraqlarını onların arasında əməkdaşlığın genişlənməsi və tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaranıb-oturuşması təmin edə bilər. Təəssüf ki, Xəzər regionuna tətbiqən bu prinsipləri qəbul etmək və əməli fəaliyyətdə əsas tutmaq bəzi ölkələr üçün, xüsusilə də Rusiya üçün müşkül məsələdir (Papava, 1998; Papava and Gogatadze, 1998; Zubarevich and Fedorov, 1999). Rusiya ekspertlərinin özlərinin də etiraf etdiyi kimi, Rusiya Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizinin formalaşmasına qarşıdır və bu mübarizədə onun strateji partnyorları İran və Ermənistandır (Загашвили, 2000, с. 188). Rusiya və İranın regionla bağlı bir sıra maraqlarının yaxınlığını (Cornell, 2001a, pp. 85-88; Freedman, 1997), konkret olaraq Xəzərin enerji resursları problemində və bəzi başqa konkret məsələlərdə üst-üstə düşməsini həm Rusiya üzrə mü-təxəssislər (Гаджиев, 2003, с. 432, 434-439), həm də İran üzrə

ekspertlər (Малышев, 2000; Maleki, 2003/2004) qeyd edirlər. Hələ bu bir yana, rus ekspertlərinin özləri də hesab edirlər ki, Rusiya bəzi keçmiş sovet respublikalarına, o cümlədən Gürcüstana və Azərbaycana qarşı "enerji müharibəsi" aparır (Дружиловский, 2006, с. 80).

Rusiyanın Mərkəzi Qafqaza yönəlmiş müasir siyasəti çox hallarda onunla müəyyən edilir ki, Moskvanın Şimali Qafqazla bağlı yaşadığı problemlər nə dərəcədə kəskindir. Moskva üçün birmənalı surətdə aydındır ki, Şimali Qafqaz respublikalarının dövlət müstəqilliyi uğrunda çarpışmaları ilə əlaqədar hər hansı bir zəiflik göstərsə, bu bütün Rusiya dövlətinin pərənpərən düşməsinə gətirib çıxara bilər (Kolossova and Toal, 2007, pp. 211, 221). Buna görə də Moskva Qafqaz dağlarından cənubda da "fəal oyunçu" kimi qalmaqda və hətta öz rolunu gücləndirməkdə bütün varlığı ilə maraqlıdır ki, özünün bütövlüyü və Qafqazdakı müasir sərhədlərinin toxunulmazlığı barədəki bütün şübhələri, heç olmasa, bu yolla aradan qaldırsın.

Rusiyanın "Mərkəzi Qafqaz siyasəti" (Язькова, 2009) barəsində danışarkən avrasiyaçıların bütövlükdə Qafqazı yenidən, özü də "avrasiyasayağı" qurmaqla bağlı müasir görüşlərini (Алиев, 2005) və regionda Rusiyanın strateji tərəfdaşlarını diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Məsələn, avrasiyaçıların irəli sürdüyü "Qafqazda yeni geosiyasi düzən" ideyasına görə, bu bölgədə "dövlət-millət" tipli dövləti qurumları (başqa sözlə, milli dövlətləri) ləğv etmək və əvəzində Rusiyanın Şimali Qafqaz əyalətlərini, Azərbaycanı, Gürcüstani və Ermənistanı birləşdirən "Qafqaz Federasiyası" yaratmaq lazımdır (Дугин, 1997, с. 351-352). Bu zaman, Abxaziyanı bilavasitə Rusiyaya bağlamaq, Şimali Osetiya-Alaniya ilə Cənubi Osetiyanı birləşdirmək (Дугин, 1997, с. 351), Dağlıq Qarabağa isə "bütün Qafqaz geosiyasi sisteminin tarazlıq nöqtəsi" adlanan bir status vermək və bundan ötrü Moskvanın onunla birbaşa əlaqələ-rə girməsi təklif olunur (Дугин, 1997, с.353). Qafqazın bu cür

“avrasiyasayağı” yenidən qurulması modelinin həyata keçirilməsində Rusiyanın strateji tərəfdaşlarına gəldikdə isə, onlar Ermənistan (“Rusiyanın Qafqazda ənənəvi və etibarlı müttəfiqi”) və İrandır (Дугин, 1997, с. 352).

Çox təəssüf, amma Rusiyanın Mərkəzi Qafqazda apardığı siyasət belə bir sadə həqiqətin üzərində qurulmur ki, bu regiondakı dövlətlər ərazicə bütöv, siyasi-iqtisadi baxımdan sabit olsalar, onlarla münasibətlər və işbirliyi Rusiya üçün daha sərfəli olar (Гаджиев, 2003, с. 295). Əksinə, aydın sezilir ki, Rusiyanın siyasəti münaqişəli regionlar və strateji tərəfdaşlar barəsində avrasiyaçıların yuxarıda araşdırılmış baxışları ilə praktik surətdə üst-üstə düşür.

Avrasiyaçıların Qafqaz xalqlarına münasibəti heç vaxt adi bir işğalçı münasibəti olmaqla bitməmiş, həmişə müəyyən dərəcədə alçaldıcı olmuşdur. Məsələn, ilk rus avrasiyaçılarından biri olan Nikolay Trubetskoy hesab edir ki, Mərkəzi Qafqaz xalqları arasında Azərbaycanlılar (N.Trubetskoy onları “Azərbaycan tatarları” adlandırır) ən ardıcıl rusofoblardır, lakin yaşadıkları ərazi iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli olduğuna görə (neft, ipəkçilik və pambıqçılıq nəzərdə tutulur) onların Rusiyadan ayrılması yolverilməzdir (Трубецкой, 2007, с. 565). O, Gürcüstana da siyasi müstəqillik verilməsini yolverilməz hesab edir və yenə də Bakı neftinə görə (Трубецкой, 2007, с. 564-565); erməniləri isə daim Rusiyaya sığınan bir xalq kimi qəbul etsə də, onları təhqiramiz bir surətdə “parazit xalq”, hamıda antipatiya doğuran, heç kəsin sevmədiyi “qul xalq” adlandırır (Трубецкой, 2007, с. 564). Onun bəzi Şimali Qafqaz xalqlarına münasibəti də təxminən eyni ruhdadır (Трубецкой, 2007, с. 569-572).

Təəssüf ki, Rusiya geosiyasi məktəbinin Avrasiya cərəyanı Mərkəzi Qafqaza həmişə yalnız və yalnız Rusiya imperiya ambisiyaları prizmasından yanaşmışdır və indi də elə yanaşır. Onun əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri də elə budur. Lakin rus

imperiyası Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin "taleyinə yazılmayıb". Mərkəzi Qafqazın gələcəyi, ilk növbədə, regiondakı münafişlərin tənzimlənməsindən asılıdır. İkinci mühüm sual isə budur ki, qonşu dövlətlərin bu ölkələrə münasibətində prinsiplial dəyişikliklər baş verəcəkmi: Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kimlərsə təsir dairəsinə daxil olan "əldəqayıрма" ölkələr kimi yox, regional iqtisadi və qeyri-iqtisadi layihələrdə bərabərhüquqlu tərəfdaş qismində qavranılan gerçək dövlətlər kimi qəbul edilməlidirlər.

2.3. Mərkəzi Asiya və Böyük Mərkəzi Asiya: əsas geosiyasi problemlər və avrasiyaçılıq

Mərkəzi Asiyanı dünyanın ayrıca bir coğrafi regionu kimi ilk dəfə XX əsrin ortalarında Aleksander von Humboldt təsnifləşdirmişdir. YUNESKO-ya görə, Mərkəzi Asiya beş keçmiş sovet respublikasını (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanı), Monqolustanı, Əfqanıstanı, Qərbi Çini, habelə Hindistan, Pakistan və İranın bəzi rayonlarını əhatə edir (Asimov, 2001).

Mərkəzi Asiya ilə bağlı geosiyasi problemlərin tədqiqi SSRİ-nin süqutundan sonra, əvvəllər Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan beş respublikanın yeni müstəqil dövlətə çevrilməsi ilə xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlamışdır (Bunuazizi and Weiner, ed., 1994; Ferdinand, ed., 1994; Fuller, 1990; Mesbahi, ed., 1994). Bu yeni müstəqil dövlətlər iyirmi ildən artıq bir tarix yaşamalarına baxmayaraq, Mərkəzi Asiya ilə bağlı biliklər sistemi hələ də "ilkin yığım" mərhələsindədir, amma müəyyən mənada həm də yeniləşmə tələb edir (Толитов, 2005, с. 127). Lakin həqiqət bundan ibarətdir ki, bu region siyasi və iqtisadi baxımdan nə qədər rəngarəng olsa da, artıq vahid bir geosiyasi subyektə çevrilmişdir (Coter, 2008).

Bəzi geosiyasi tədqiqatlarda Mərkəzi Asiya dedikdə yalnız beş keçmiş sovet respublikası – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan nəzərdə tutulur və bu, görünür, sovet dövrü yazılarında ümumi düşüncə tərzinin təsirindəndir (Menon, 2007, p. 3). Amma bu düzgün deyil (ilk növbədə coğrafi nöqteyi-nəzərdən), çünki belə olduqda Əfqanıstan, Monqolustan və yuxarıda sadalanmış dövlətlərin bu ölkələrlə həmsərhəd rayonları regiondan kənar qalır (Naby, 1994, pp. 35-36).

Bəzən Azərbaycanı da Mərkəzi Asiya ölkələri sırasına daxil edirlər (Dowling and Wignaraja, 2006, p. 10). Bu, ümumiyyətlə, qəbul edilməzdir, çünki Azərbaycan, heç şübhəsiz, başqa bir regionun – Qafqazın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

2004-cü ilin oktyabrında Rusiyanın “Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı” (MAƏ) Təşkilatına (2002-ci ildə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan tərəfindən təsis edilmişdir) daxil olmasını əsas tutaraq, bəziləri onu da Mərkəzi Asiya dövlətlərinin tərkibinə daxil edirlər (Толипов, 20076, с. 19). Bu da, yumşaq desək, qüsurlu mülahizədir. Bu məntiqə söykənsək, onda Türkmənistanı “Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı” Təşkilatına üzv olmadığına görə Mərkəzi Asiya dövlətləri sırasından “xaric etmək” lazımdır. Başqa sözlə, bu və ya digər dövlətin hər hansı bir regional təşkilata üzvlüyü (hansı statusla olursa-olsun) həmin dövlətin, təşkilatın adında əksini tapmış regiona mənsubluğunu söyləmək üçün yeganə meyar kimi qəbul oluna bilməz.

Bu tədqiqatın əvvəlində də qeyd edildiyi kimi, Qırğızıstanı, Tacikistanı, Türkmənistanı və Özbəkistanı özündə birləşdirən region sovet dövründə “Orta Asiya” adlanırdı. Qazaxıstan isə, bir qayda olaraq, Orta Asiyadan ayrı, müstəqil region sayılırdı (Lewis and Wigen, 1997, p. 179). Qərb geosiyasi, siyasi və iqtisadi ədəbiyyatında “Mərkəzi Asiya” termini geniş yayılsa da, bəzi müasir rus müəlliflər “Orta Asiya” terminindən indi

də istifadə edirlər (Дугин, 1997, c. 353-359), amma sovet dövründən fərqli olaraq, Qazaxıstanı da bu regionun tərkibinə salırlar. Problemin Qazaxıstanın özündən necə göründüyü də maraq doğurur. Orada bəziləri belə düşünür ki, "Mərkəzi Asiya" terminini xaricdən "sırıyıblar", cənubdan törənə biləcək təhlükələr səbəbi ilə bu termindən imtina edib, sovet dövründəki "Orta Asiya və Qazaxıstan" ifadəsinə qayıtmaq daha məqsədəuyğundur (Акимбеков, 2005). Bu fikir ən azı təəssüf doğurur, çünki sovet keçmişinin "kif atmış əks-sədasından" başqa bir şey deyildir.

"Mərkəzi Asiya" ifadəsi ilə yanaşı, elmi dövriyyəyə "Böyük (Greater) Mərkəzi Asiya" termini də daxil edilmişdir. 1990-cı illərin əvəllərində bu terminlə, Mərkəzi Asiya ilə birgə, Cənub-Qərbi Asiyanı və Cənubi Asiyanı da əhatə edən region ifadə olunurdu (Ganfield, 1992, p. 875). Böyük Mərkəzi Asiyanın dəqiqləşdirilmiş, müasir geosiyasi anlamına görə, bu regiona (yuxarıda sadalanmış beş keçmiş sovet respublikası ilə yanaşı) Əfqanıstan (Starr, 2005a, p. 16, 2005b, 2008)³⁸, habelə Çinin Sinszyan-Uyğur muxtar rayonu da daxil edilir (Тянь, 2009).

"Mərkəzi Asiya" anlayışı haqqında yuxarıda gətirilən fikirlərin ciddi fərqlərə malik olduğunu, bəzənsə hətta bir-biri ilə ziddiyyətə girdiyini nəzərə aldıqda inkar etmək qeyri-mümkündür ki, bu terminin məzmunu ilə bağlı hələlik konsensus əldə olunmamışdır (Lewis and Wigen, 1997, p. 179).

Mərkəzi Asiyanın yeni müstəqil dövlətlərini qısaca da olsa səciyyələndirdikdə dərhal nəzərə çarpır ki, bu ölkələrdə iyirmi ildən artıq bir müddətdə davam edən islahatlar imitasiya xarakteri daşmışdır, siyasi rejimlər avtoritarizmdən uzağa gəldə bilməmişdir, rejimlər arasındakı fərqlər isə avtoritarizmin

³⁸ Bir çoxları, haqlı olaraq, professor Frederik Starrı «Böyük Mərkəzi Asiya» konsepsiyasının yaradıcılarından biri sayırlar (məs., bax: Туленбергенова, 2009, c. 91-92).

müxtəlif variantları arasındakı fərqlərdən başqa bir şey deyil (Джангужин, 2005, с. 54). Daha dəqiq təsnifata görə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan yarımavtoritar dövlətlərdir, Özbəkistan və Türkmənistandakı avtoritar rejimlərsə o qədər sərtidir ki, bunları diktatura adlandırmaq bəlkə də daha düzgün olardı (Warkotsch, 2008, p. 62).

Regionun ən aktual problemləri sırasında, dövlət quruluşunun demokratikləşməsi ilə yanaşı (Толипов, 2007а), dini-siyasi ekstremizm təhlükəsi xüsusi yer tutur (Абишева и Шаймергенов, 2006; Назиров, 2003). Vəziyyəti daha da ağırlaşdıran daha bir amil odur ki, bu dövlətlərin bir çox sərhədyanı əraziləri, xüsusilə də sərhədlərin dəqiqləşdirilib-rəziləşdirilmədiyi (demarkasiya edilmədiyi) rayonlar mübahisə mövzusu olaraq qalmaqdadır və bəzi hallarda sərhəd münaqişələrinə rəvac verir (Зиядуллаев, 2006, с. 146). Narkobizneslə bağlı problemlər də kəskin hala gəlmişdir (Жмуйда и Морозова, 2002; Осмоналиев, 2005). Regional iqtisadi və ekoloji məsələlər arasında isə su ehtiyatlarından səmərəli istifadə problemi aparıcı yer tutur (Примбетов, 2006, с. 137; Сидоров, 2003; Spoor and Krutov, 2005). Problem o qədər kəskinidir ki, sudan istifadə hətta regionda münaqişə mənbəyidir (Сидоров, 2003).

Regionun üç dövlətində – Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistanda iri həcmli neft və qaz ehtiyatlarının mövcudluğu xarici investorları buranın energetika sahəsinə cəlb edir (Бабак, 2006; Каменев, 2003; Кенисарин, 2004). Lakin bəzi amillər, o cümlədən prezident idarəetmə üsuluna söykənən avtoritar rejimlər (Куртов, 2002), korrupsiyanın yüksək səviyyəsi (Marat, 2006), vergi sisteminin qeyri-mükəmməlliyi, bank sisteminin zəif inkişafı, mülkiyyət hüququnun müdafiəsizliyi, habelə bu və ya digər dərəcədə həmin ölkələrin hamısına xas olan bir sıra institusional çatışmazlıqlar regiondakı investisiya mühitinə mənfi təsir edir (Starr, 2003).

Adları çəkilən üç Mərkəzi Asiya ölkəsinin neft və qaz ehtiyatları fonunda Qırğızıstan və Tacikistan böyük həcmdə su resurslarına malikdir (Куртов, 2004; Ниязи, 2003а; Петров, 2003, 2004) və bu, regionda ümumi elektrik enerjisi bazarının yaradılması üçün real imkanlar açır (Курганбаева, 2004, с. 178).

Regionda liderlik uğrunda Qazaxıstanla Özbəkistan arasında rəqabətin hələ də davam etməsinə (Зиядуллаев, 2006, с. 147)³⁹ baxmayaraq, 1994-2000-ci illərdə öz aralarında iqtisadi inteqrasiyanı dərinləşdirmək barədə Müqavilə imzalamaqla (1993-cü il), Mərkəzi Asiyada iqtisadi inteqrasiya prosesinin başlanğıcını məhz bu iki ölkə qoydu (Примбетов, 2006, с. 139). 1994-cü ildə onlar vahid iqtisadi məkan barədə Saziş bağladılar və tezliklə bu Sazişə Qırğızıstan və Tacikistan da qoşuldu (Примбетов, 2006, с. 139). 1998-ci ildə bu dövlətlərin regional təşkilatı – Mərkəzi Asiya İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (МАİƏТ) yaradıldı. 2002-ci ildə isə МАİƏТ МАƏТ-ə (Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı Təşkilatına) çevrildi (Ушакова, 2003). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Belarus və Rusiya ilə birlikdə bu dövlətlər, MDB-nin tərkibində qalmaqla bərabər, həm də Avrasiya İƏ-nin üzvü oldular. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu müqavilələr və təşkilatlar Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyası yolundakı çətinlik və maneələri aradan qaldırmaq iqtidarında deyil. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, region ölkələri öz qarşılıqlı münasibətlərində hələlik bir-birinə güzəştə getməyi öyrənə bilməmişlər (Койчуманов, 2003, с. 166).

³⁹ Bəzi ekspertlər hesab edirlər ki, Qazaxıstanla Özbəkistan arasında regional liderlik mübarizəsi haqqında söhbətlər, sadəcə olaraq, yanlış bir stereotipdir, əslində isə belə bir rəqabət yoxdur, çünki 2005-ci ilin oktyabrında Rusiya ilə müttəfiqlik müqaviləsi imzalamaqla Özbəkistan liderlikdən könüllü surətdə Qazaxıstanın nəfəinə imtina etmiş oldu (Толинов, 2006, с. 26). Amma görünən budur ki, heç həmin müqavilədən də asılı olmayaraq, regional lider funksiyası Qazaxıstandadır (Weitz, 2008).

Diqqətə almaq vacibdir ki, Rusiya ilə birlikdə Mərkəzi Asiyanın bu dörd dövləti Çinin təşəbbüsü ilə yaradılmış Şanxay Əməkdarlıq Təşkilatına da (ŞƏT) daxildir. ŞƏT-in fəaliyyəti çoxşaxəlidir və bir sıra məsələləri, o cümlədən Mərkəzi Asiyada sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması, terrorizm, separatizm, qanunsuz narkotik və silah alverinin qarşısının alınması, qeyri-leqal miqrasiyanın tənzimlənməsi, habelə iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın inkişafı kimi problemləri əhatə edir (Гуанчэн, 2002; Гуан, 2003; Зиядуллаев, 2006, с. 148-151; Шаймергенов и Тусупбаева, 2006).

Dünyanın ən qaralı (Дадабаев, 2006, с. 148) və qeyri-demokratik (Куртов, 2006) dövlətlərindən biri olan Türkmənistan Mərkəzi Asiyada gedən inteqrasiya proseslərinə qarışmır (Эсенов, 2001, с. 57). Bu ölkə özünün neytrallığını əsas tutaraq (Türkmənistanın neytral dövlət statusu 1995-cı ilin dekabrında BMT Baş Assambleyasının xüsusi qətnaməsi ilə təsbit edilmişdir), çoxtərəfli ittifaqlarda, bloklarda, təşkilatlarda və s. iştirakdan imtina edir (Каменев, 2002, с. 93). Amma bu məsələnin bir cəhəti də var: 1990-cı illərdə belə bir yanlış təəssürat yaranırdı ki, guya Türkmənistanın neytrallıq statusu onun beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlığının inkişafına kömək göstərir (Эфегил, Олжай и Кыдык, 2000).

Əfqanıstana gəlinə, bu ölkədə antiterror kampaniyası başlayandan sonra onun Böyük Mərkəzi Asiyadakı əhəmiyyəti xeyli yüksəldi (Лаумулин, 2002; Олимова и Олимов, 2002). Bu öz əksini onda tapdı ki, həm Əfqanıstanın bilavasitə özü ilə, həm də onunla əlaqədar olaraq bütövlükdə Böyük Mərkəzi Asiya ilə bağlı bir sıra irimiqyaslı beynəlxalq layihələr işlənib hazırlandı və həyata keçirildi, bəziləri isə hazırda reallaşdırılmaqdadır (Starr, 2004, 2005a).

Makkinderin "Hartlənd" nəzəriyyəsinin müasir interpretasiyaları kontekstində Mərkəzi Asiyanın rolu və əhəmiyyəti

müxtəlif cür qiymətləndirilir. Məsələn, "mehvər regionunun" coğrafi baxımdan Rusiya ilə eyniliyini iddia edən müasir rus avrasiyaçılarının əksinə olaraq, Mərkəzi Asiyadan olan bəzi ekspertlər məhz onu (Mərkəzi Asiyanı) "mehvər regionu" sayırlar, Qırğızıstanı isə bu ərazinin "ürəyi" ("Hartləndi") hesab edirlər, hərçənd ki, Qazaxıstan və Özbəkistanın da "Hartləndə" aid olduğunu inkar etmirlər (Матикеева, 2005, с. 29). Mərkəzi Asiyanın "Hartlənddə" tutduğu yer barədə nisbətən fərqli fikirlər də mövcuddur. Məsələn, iddia edənlər var ki, sovet anlamındaki Orta Asiya "Hartləndin" cənubuna "pərçim olunmuşdur" və onun cənub "qırağı, qurtaracağıdır" (Дака, 2005, с. 69). Bəzi ekspertlərə görə, Əfqanıstanda antiterror əməliyyatlarının aparılması "Hartləndin" və "Rimləndin" dəyişilməsi üçün yetərli əsas ola bilər. Bu mümkün dəyişikliyin mahiyyəti ondan ibarət ola bilər ki, strateji əhəmiyyətinin dəfələrcə artması səbəbi ilə Mərkəzi Asiya "Hartləndin" və "Rimləndin" tərkibində ikinci dərəcəli rol oynamasın, kiminsə sözü ilə oturub-durmasın, başqalarını deyil, özünü təmsil etsin (Толипов, 2003, с. 123).

Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünya okeanına birbaşa çıxışının olmaması amilinin onların iqtisadi inkişafına necə təsir etməsi sualı çox maraqlıdır. Bu maraq, görünür, məsələnin elmiliyi ilə bağlıdır. Məsələn, Jefri Saks hesab edir ki, qloballaşma şəraitində iqtisadi yüksəlişə hər bir ölkə nail ola bilər və dünya okeanına birbaşa çıxış indi əvvəlki dövrlərdəki qədər aktual deyil, amma bununla belə o, yük daşımalarını çətinləşdirən coğrafi maneələrin varlığı üzündən Mərkəzi Asiya dövlətlərinin inkişaf imkanlarına bədbin baxır (Sachs, 1997). Problemə belə yanaşma, qloballaşma şəraitində coğrafiyanın iqtisadi inkişafa təsiri barədə müasir baxışlarla tam uzlaşır (Kaplan, 2009; Krugman, 1993). Son tədqiqatlara görə, yüklərin quru yollarla bir əlavə kilometr daşınmasının dəyəri həmin yüklərin dəniz yolu ilə yeddi əlavə kilometr daşınmasının

dəyərinə bərabərdir. Bunun əsasında bəziləri belə qənaətə gəlirlər ki, dəniz sahillərindən uzaqda yerləşən ölkələrin böyük iqtisadi çətinliklərlə üzləşməsi qaçılmazdır (Hausmann, 2001, p. 46). Lakin buradan qəti surətdə belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, Mərkəzi Asiya qloballaşan dünyanın bir növ dalanıdır, çünki Böyük ipək yolunu təcəssüm etdirən bu region, praktiki olaraq dünyanın dörd tərəfini əhatə edən marşrutların kəsişməsində yerləşir (Хекимоглу, 2005, с. 91).

Hər halda, göstərilən coğrafi çətinliklər Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi inkişaf perspektivlərini heç də qara-boz rənglərə boyamır. ABŞ-ın bu regionla bağlı başlıca marağı onu təmin etməkdən ibarətdir ki, dünya birliyinin maliyyə vəsaitləri və ümumiyyətlə, iqtisadi resursları buraya maneəsiz daxil ola bilsin (Бжезинский, 2005а, с. 178).

Müasir rus avrasiyaçılarına görə, “Orta Asiya” (qeyd etdiyimiz kimi, onlar bu regionu hələ də belə adlandırırlar, hərçənd hamılıqla qəbul olunmuş terminologiyaya görə, regionun adı “Mərkəzi Asiyadır”) “Hartləndi” Hind okeanına çıxaran geosiyasi məkandır (Дугин, 1997, с. 353). Avrasiyaçılar Mərkəzi Qazaxıstanı “rus şərq” adlandırdıqları bölgənin tərkib hissəsi sayırlar və hər şeydən əvvəl, Qazaxıstanın Rusiya ilə ümumi bir kontinental blokda inteqrasiyasını planlaşdırırlar (Дугин, 1997, с. 354). Daha sonra, onlar hesab edirlər ki, Rusiya, atlantik Türkiyənin regiona hər hansı bir şəkildə təsir göstərməsinin qarşısını almalıdır və bundan ötrü İrandan öz əsas müttəfiqi kimi istifadə edərək, regionu ruslar və farslar arasında “saxlamalıdır” (оxu – bölməlidir) (Дугин, 1997, с. 354-355). Bu zaman bütün “sovet” Orta Asiyası ölkələrinin ərazilərinə elə bir tərzdə “yenidən baxılmalıdır” ki, onların iqtisadiyyatı türk arealından qopsun (Дугин, 1997, с. 355). Avrasiyaçıların planına görə, “Orta Asiyada yeni geosiyasi qayda” yaratmaqdan ötrü Tacikistana istinad etmək lazımdır, çünki taciklər etnik cəhətdən farslara və əfqanlara yaxındır, Ta-

cikistan – Əfqanıstan sərhədi isə ciddi bir dövlət sərhədi deyil (Дугин, 1997, с. 355). Buradaca qeyd etməliyik ki, Mərkəzi Asiyanın belə avrasiyaçısına "sökülüb yenidən qurulması" modeli yalnız və yalnız Rusiyanın imperiya ambisiyalarını əsas tutur və region dövlətləri və xalqlarının maraqlarını heç vaxtla əks etdirmir.

Rusiya ictimai rəyinə belə bir fikir hakim kəsilmişdir ki, Mərkəzi Asiya islamçılığın, terrorizmin və mafianın bir-birinə qarışmış-qovuşmuş birləşdiyi bir bölgədir. Rusiyanın avrasiyaçı dünyagörüşünə əsaslanan siyasi elitası isə bu regionu Rusiyanın öz üzərinə məcburən götürdüyü ağır bir yük sayır (Laruelle, 2008a).

Bəzi mütəxəssislər haqlı olaraq yazırlar ki, Mərkəzi Asiya ölkələrini "Avrasiya imperiyası"na cəlb etmək üçün Rusiyanın iqtisadi, hərbi və hətta mədəni imkanları çox zəifdir, amma rus avrasiyaçıları bunu nəzərə almırlar (Rumer, 2002, pp. 49-50). Bura onu da əlavə etmək lazımdır ki, son iyirmi il ərzində Moskvanın bütün əks-cəhdlərinə baxmayaraq (Lefebvre and McDermott, 2008), Mərkəzi Asiya ölkələri öz maraqlarını qorumağı, regionda mövqelərini möhkəmlətmək uğrunda yarışan müxtəlif ölkələr arasında manevr etməyi bu və ya digər dərəcədə öyrənə bilmişlər (Spechler and Spechler, 2008).

Qazaxıstanlı avrasiyaçılar da Rusiyalı həmfikirilərindən geri qalmırlar. Onlar Qazaxıstanı sırf Avrasiya dövləti hesab edirlər, bu isə, onların fikrincə, Qazaxıstanın Mərkəzi Asiyaya mənsub olmasını prinsipə rədd etmək anlamına gəlir. Həsil etdikləri nəticə budur ki, Qazaxıstan Mərkəzi Asiya regionuna aid ölkə deyil, onunla, sadəcə olaraq, coğrafi cəhətdən həmsərhəddir (Назарбаева, 2003). Doğrudur, digər Mərkəzi Asiya respublikalarından fərqli olaraq, Qazaxıstanın bir hissəsi (əslində kiçik bir hissəsi – Qərbi Qazaxıstan) coğrafi baxımdan Şərqi Avropaya daxildir (Джангужин, 2005, с. 18; Хачиев, 2006, с. 137), lakin bu ölkə öz tarixi kökləri ilə Mərkəzi Asiya-

nın digər dövlətlərinə çalın-çarpaz tellərlə bağlıdır (Толипов, 2006, c. 24; Starr, 2009). Müasir Qazaxıstanda bərqərar olmuş siyasi quruluş da digər Mərkəzi Asiya respublikalarındakı rejimlərdən çox fərqlənir: bunların hamısında siyasi sistem cari prezidentlərin hakimiyyət müddətini maksimum uzatmaq üzərində qurulmuşdur. Qazaxıstanı regiondan “ayırmağın” əsassız olduğunu, başqa amillərlə yanaşı, bu fakt da təsdiq edir (Толипов, 2006, c. 25). Ən əsası, Qazaxıstanı Mərkəzi Asiyadan ayırıb Avrasiya dövləti elan etmək əslində Qazaxıstanın müstəqilliyindən imtina etmək, onun Rusiya tərəfindən “udulmasına” razılıq vermək deməkdir (Толипов, 2006, c. 19).

Maraqlıdır ki, Qazaxıstanı Mərkəzi Asiyadan ayırmaq, onu Avrasiya dövləti kimi tanımaq barədə fikirləri tənqid edən bəzi müəlliflər, bütövlükdə avrasiyaçılıq ideyasını, o cümlədən Qazaxıstanın avrasiyaçılığını, sadəcə mif deyil, geosiyasi təxribat adlandırsalar da (Толипов, 2006, c. 19), Mərkəzi Asiyanın (Qazaxıstan da daxil olmaqla) öz geosiyasi identifikasiyasını reallaşdırdıqdan sonra Avrasiyanın tərkibinə (SSRİ-nin tərkibində olduğu kimi) qayıtmasını mümkün sayırlar (Толипов, 2006, c. 20). Burada ortaya təbii olaraq, Mərkəzi Asiya ölkələrinin, indi də olmasa – gələcəkdə, öz faktik müstəqilliklərindən Rusiyanın nəfəinə vaz keçə bilmələrinin mümkünlüyü barədə sual çıxır. Hələ bu bir yana, ciddi bir araşdırmaçı Avrasiyaya inteqrasiya haqqında necə danışa bilər ki, Avrasiya, onun özünün terminologiyasına görə, “əsatirdir”, üstəlik həm də “geosiyasi təxribatdır”?

Fikrimizcə, avrasiyaçılıq ideyalarına dair yuxarıda gətirilən tənqidi mülahizələrlə razılaşmaqla yanaşı, etiraf etmək lazım gəlir ki, Mərkəzi Asiya ölkələrinin hamısında olmasa da, əksəriyyətində ictimai şüur müstəqilliyin əhəmiyyətini hələ tam dərk etmir, gələcəyi milli dövlətçiliklə ayrılmaz vəhdətdə görə bilmir. Bütün bunlar hələ ki öz həllini gözləyən problemlər olaraq qalmaqdadır.

2.4. "Mərkəzi Qafqaziya" – yeni geosiyasi konsepsiya

Bir qədər əvvəl Avrasiyanın coğrafi təfsiri ilə geosiyasi təfsiri arasındakı fərqləri araşdırarkən biz belə bir nəticəyə gəldik ki, Rusiya avrasiyaçıları öz geosiyasi məqsədləri nəminə, yəni Rusiyanın Avrasiyadakı imperialist niyyətlərini əsaslandırmaq üçün bu materikin coğrafi sərhədlərini kiçildirlər. Avrasiya materikinə mərkəzi regionu olan Mərkəzi Avrasiyanı isə faktiki surətdə coğrafi Mərkəzi Asiya ilə məhdudlaşdırırlar və Mərkəzi Avropanı bura daxil etmirlər. Gəldiyimiz mühüm nəticələrdən biri də bu idi ki, bir materik kimi coğrafi Avrasiya dünyanın iki qitəsindən – Avropa və Asiyadan ibarət olduğu üçün Mərkəzi Asiya ilə birlikdə Mərkəzi Avropa da, habelə onları birləşdirən Mərkəzi Qafqaz da, təbii olaraq, coğrafi Mərkəzi Avrasiyaya daxil olunmalıdır. Mərkəzi Avrasiyanın bundan fərqli istənilən təfsiri, onun müəllifinin bunu istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq, Rusiya avrasiyaçıları tərəfindən formalaşdırılmış əhəmiyyətin arxasınca sürünməkdən başqa bir şey deyildir.

Lakin Mərkəzi Qafqaz dövlətləri ilə (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla) Mərkəzi Asiya ölkələrinin (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın) problemlərini birgə araşdırmağa ciddi elmi (həm də tək-cə elmi yox) marağın mövcud olması açıq-aşkar ortalıqdadır (Bertsch, Craft, Jones, and Besk, eds., 2000; Olikier and Szayna, eds., 2003; Sabahi and Warner, eds., 2004). Məhz həmin səkkiz ölkəni əhatə edən bu regionu hazırda bir çoxları Mərkəzi Avrasiya adlandırırlar (Amineh and Houweling, 2005, pp. 2-3; Fairbanks, Nelson, Starr, and Weisbrode, 2001, p.vii; Meyer, 2004, p. 206; Xuetang, 2006, p. 117).⁴⁰ Bəzənsə Mərkəzi Av-

⁴⁰ Mərkəzi Avrasiyanın ümumən tanınan təfsirləri arasında ən qəbul edil-məsi onun Rusiya ilə eyniləşdirilməsidir (Maisaya, 2007, p. 16). Bu açıq-aş-

rasiya dedikdə sadaladığımız ölkələr siyahısına Əfqanıstanı da əlavə edirlər və bu təbiidir: digər beş Mərkəzi Asiya dövləti kimi Əfqanıstan da Böyük Mərkəzi Asiyaya daxildir.

Belə bir fikir də var ki, Mərkəzi Asiya daha geniş bir ərazini əhatə edir və buraya Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi və Mərkəzi Asiya regionları daxildir (Дарабади, 2006, с. 10). Amma Mərkəzi Avrasiya regionunun belə müəyyənləşdirilməsini çətin ki konstruktiv yanaşma saymaq mümkün olsun – təkcə ona görə yox ki, o yetərincə dəqiq deyil, həm də ona görə ki, bu halda Mərkəzi Avrasiyanın tərkib hissələrinin cəmi onun gerçək ərazisindən açıq-aşkar daha böyük çıxır.

İndi istifadə olunduğu mənada “Mərkəzi Avrasiya” termininin qüsurları yalnız onunla bitmir ki o, sadalanan ölkələrin daxil olduğu regionun mahiyyətini coğrafi baxımdan düzgün əks etdirmir, burası da var ki, o, Rusiyanı Avrasiya ilə eyniləşdirmək üzərində qurulan rus imperiya ambisiyalarının daşığıcısına çevrilir. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda ortaya təbii olaraq bəzi suallar çıxır: yuxarıda adları çəkilən səkkiz ölkəni birləşdirən regionu coğrafi baxımdan daha düzgün necə adlandırmaq olar; və onların arasında hansı ümumi cəhətlər var ki, onları geosiyasi baxımdan da birlikdə, əlahiddə bölgəsəl ərazi kimi araşdırmağa əsas verir?

Ayrı-ayrı tədqiqatların qarşısına qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq, hazırda bu səkkiz ölkə digər dövlətlərin də daxil olduğu daha geniş regionların tərkibində təhlil edilir. Nümunə qismində “Avrasiya Balkanları”nı (Бжезинский, 2005a), yaxud “Böyük Yaxın Şərq”i (Kemp and Harkavy, 1997) göstərmək mümkündür.

Haqqında bəhs etdiyimiz səkkiz ölkənin hamısının SSRİ dağılından praktik surətdə dərhal sonra MDB-yə üzv olduğunu nəzərə aldıqda onların bu kontekstdə (institusional baxımdan

kar səhvdir, çünki əgər Rusiya Mərkəzi Avrasiyadirsə, onda Şimali Avrasiyanın harada (və haraya) yerləşdiyi tam qaranlıq qalır.

artlıq formalaşmış bu beynəlxalq təşkilat çərçivəsində) araşdırılması da təəccüb doğurmur. Lakin bir çox ekspertlər bu fikirdədirlər ki, MDB, bir marginal təşkilat olmaq etibarilə (Aslund and Kuchins, 2009b, pp. 121-122), az qala yarandığı ilk gündən inteqrasiya proseslərində müəyyən çətinliklərlə üzləşir (Гринберг, Зевин и др., 2001; Козик и Кохно, 2001; Шульга (рук. авт. колл.), 2001; Шумский, 2001, 2003, 2004). Bunun əsas səbəblərindən biri ondadır ki, vaxtı ilə SSRİ-nin iqtisadi sistemi üçün səciyyəvi olan qapalı istehsal kooperasiyası ilə analoji qaydada MDB-də də inteqrasiya prosesləri MDB-nin öz çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılır (Coppieters, 1998, pp. 194-197; Olcott, Aslund, and Garnett, 1999). MDB öz üzv-ölkələrinin sərhədlərinin toxunulmazlığını (ərazi bütövlüyünü) formal olaraq tanısa da, Rusiya – Gürcüstan müharibəsi və ardınca da Moskvanın Abxaziya ilə Cənubi Osetiyanın dövlət müstəqilliyini tanıması bu təşkilatın həyatiliyini və məqsəddə uyğunluğunu şübhə altında qoyur (Allison, 2008, p. 1161). Rusiya tərəfindən təcavüzə məruz qaldıqdan sonra Gürcüstan MDB tərkibindən çıxdığını elan etdi (Сивил Джорджия, 2008a, 2008b). Bu isə onsuz da mövcud olan çətinliklərin üzərinə birini də artırıb, MDB-nin gələcəyinə inamsızlığı bir qədər də gücləndirdi (Лиллис, 2008; Blank, 2008).

Elmi ədəbiyyatda "Xəzər regionu" termini də geniş yayılmışdır. Müxtəlif nəşrlərdə bu anlayışla, bir qayda olaraq, müxtəlif ərazilərin toplusunu ifadə edirlər. Hər halda həqiqət belədir ki, bu terminlə sözügedən səkkiz ölkədən ibarət olan regionu adlandırmaq üçün istifadə etmək mümkün deyil, çünki ən sadə məntiqə görə də, "Xəzər regionu" dedikdə Xəzər dənizini əhatə edən ölkələr – Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan başa düşülməlidir. Buna baxmayaraq, daha "sərbəst" təfsirlər də mövcuddur. Məsələn, onlardan birinə görə, Xəzər regionu dedikdə Mərkəzi Asiyanın qərb

hissəsi, Cənubi Rusiya, Şimali və Mərkəzi Qafqaz, habelə Şimali İran başa düşülür (Дарабади, 2002, с.6). Digər bir yanaşmaya görə isə, Xəzər regionuna adları çəkilməmiş Xəzəryanı dövlətlərlə yanaşı, həm də Ermənistan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, qismən Əfqanıstan, Pakistan və hətta Yaxın Şərq də aid olunur (Sasley, 2004, p. 194). Birinci halda regiona Mərkəzi Asiyanın yalnız kiçik bir hissəsi daxil edilir və eyni zamanda sözügedən səkkiz ölkəyə aid olmayan ərazilər də aid olunur. İkinci halda isə, Xəzər regionuna həmin səkkiz ölkədən başqa, bir çox hallarda bu regiona məxsus olduğu əsaslandırılmadan, xeyli başqa dövlət və hətta bütöv regionlar daxil olunur. Buna baxanda Xəzər regionunun Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistandan, habelə İranla Rusiyanın müvafiq hissələrindən ibarət olduğu barədə fikirlər (Weitz, 2008, p.9) daha uğurlu görünür, lakin yenə də Ermənistan və Gürcüstanın bu regiona aidliyini əsaslandırmaq, yəqin ki, mümkün deyil. Xəzər dənizinə bilavasitə çıxışı olmayan bu iki ölkəni Xəzər regionu tərkibinə saldıqda ortaya belə bir təbii sual çıxır ki, bəs onda İran və Rusiya regiona nə üçün yalnız qismən daxil edilməlidir?

Odur ki, hansı tərəfdən yanaşsaq, “Xəzər regionu” termini istənilən variantda sözügedən səkkiz ölkəni – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistani əhatə edən regionun identifikasiyası üçün yarasızdır.

Sözügedən səkkiz ölkənin identifikasiyası baxımından “Qafqaz-Xəzər regionu” termini də uğurlu sayıla bilməz. Bu termindən istifadə edən müəlliflər belə sayırlar ki, “Qafqaz-Xəzər” regionu dedikləri bölgə bütövlükdə Qafqazı tam əhatə edir (Добаев и Дугин, 2005, с. 91), amma onlar Mərkəzi Asiyanın göstərilən regiona nə dərəcədə daxil olduğunun nəinki üstünü vurmur, hətta “Qafqaz-Xəzər və Mərkəzi Asiya region-

ları" (Добаев и Дугин, с. 94) kimi ifadələr işlətməklə Mərkəzi Asiyanın Qafqaz-Xəzər regionundan kənar qaldığına bir növ ehyam vururlar. Daha geniş və eyni zamanda daha yaygın anlamda Qafqaz-Xəzər regionu dedikdə bütün Xəzər dənizi hövzəsi, Mərkəzi Asiyanın qərb əyalətləri, Şimali Qafqaz, Türkiyənin şərq rayonları, İranın şimal rayonları və qismən də Qara dəniz hövzəsi başa düşülür. Bəzi hallarda isə Qafqaz-Xəzər regionu anlayışını işlədən müəlliflər, məhz nəyi (haranı) nəzərdə tutduqlarını, ümumiyyətlə, dilə gətirmirlər (Maisaia, 2007).

Bunlarla müqayisədə "Qafqaz – Mərkəzi Asiya geosiyasi regionu" termini (Максименко, 2000, с. 64) nisbətən daha dəqiqdir. Hərçənd bu termin, haqqında danışdığımız səkkiz ölkənin hüduqlarından kənar əraziləri də ehtiva edir, çünki Qafqaz, məlum olduğu kimi, yalnız Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla məhdudlaşır.

Nəzərə alsaq ki, təhlilinə vardığımız səkkiz ölkə iki yarım-regionu – Mərkəzi Qafqazı və Mərkəzi Asiyanı əmələ gətirir, onları əhatə edən regionu bütövlükdə **Mərkəzi Qafqasiya** adlandırmaq olar (Папава, 2007б, с. 147; Папава, 2008в, с. 44; Папава, 2008). Belə olduqda hər iki yarımregion üçün səciyyəvi olan və açar anlamına gələn "*Mərkəzi*" sözü saxlanılır, "*Qafqasiya*" isə, səslənməsindən dərhal bəlli olduğu kimi, Qafqaz və Asiya kəlmələrindən törəmə sözdür⁴¹. "*Qafqasiya*" sözünün ingilis dilində qarşılığını ifadə etmək nisbətən çətinidir, çünki onun hərfi tərcüməsi olan "*Caucasia*" elə "*Caucasus*" sözünün sinonimidir ki, bu da Azərbaycan dilində "*Qafqaz*", rus dilində "*Кавказ*" deməkdir. Buna görə də "*Qafqasiya*" sözünü ingilis dilində "*Caucaso-Asia*" (Папава, 2008b), yaxud "*Caucasasia*" (Папава, 2008a, pp. 38-39) kimi yazılmasını təklif edirik. Bu halda "*Mərkəzi Qafqasiya*" ingilis dilində "*Central Caucasio-Asia*" olacaqdır. Regionun sək-

⁴¹ Mərkəzi Qafqasiya termini və onun burada verilmiş təfsiri başqa tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul olunur (Sengupta, 2009, p. 69).

kiz yox, doqquz ölkədən ibarət olduğunu qəbul etsək (yəni, Əfqanıstanı da bura daxil etsək), onda onu “*Böyük Mərkəzi Qafqasiya*” (ingilis dilində – “*Greater Central Caucaso-Asia*”) adlandırmaq daha düzgün olar.

Mərkəzi Qafqasiya haqqında vahid bir region kimi danışıarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu regionun ölkələri arasında siyasi və mədəni homogenlik (eyniyyət) yoxdur və onlar birbirinə integrasiya olunmamışdır (Weisbrode, 2001, p. 13). Bununla belə, region ölkələri bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir və bu səbəbdən də onlara vahid bir regionun tərkib hissələri kimi baxmaq elmi cəhətdən ciddi maraq doğurur (Исмаилов и Эсенов, 2005; Музаффарли, 2006).

Məlumdur ki, SSRİ dağılandan sonra bütün Mərkəzi Qafqasiya ölkələri təxminən eyni “start” imkanlarına malik idilər. Onların heç birində müstəqil dövlətçilik institutları yox idi, hamısında siyasi mədəniyyət çox aşağı səviyyədə idi və kommunist tipli mərkəzləşmiş inzibati amirlik iqtisadiyyatı hökm sürürdü. “Start” imkanlarının bu üç komponenti arasında, əlbəttə, qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və bu, həmin ölkələrdə islahatlar aparılması imkanlarını da qarşılıqlı asılı edir. Belə ki, əksər dövlət institutlarının yoxluğu siyasi mədəniyyətin inkişafını əngəlləyir, bu isə, öz növbəsində, demokratik institutların formalaşmasını ləngidir və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini çətinləşdirir (Папава и Беридзе, 2005, с. 68-69; Balcerowicz, 1995, p. 146; Papava, 1996, p. 252; Papava, 2005a, p. 13; Papava, 2005b, p. 78). Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatına keçidin yubanması da demokratikləşməni səngidir, bu isə irimiqyaslı bazar islahatları aparılmasını ciddi maneələrlə üz-üzə qoyur (Пшеворский, 2000; Greskovits, 1998).

Bütün sadalanan məsələlər Mərkəzi Qafqasiya ölkələrində aparılan siyasi və iqtisadi islahatlarda bu və digər dərəcədə əksini tapmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, Qazaxıstanı çıxmaq şərti ilə Mərkəzi Qafqasiyanın qalan dövlətlərində zəngin

karbohidrogen ehtiyatlarının mövcudluğu ilə bazar islahatlarının sürəti arasında tərs mütənasilik mövcuddur, başqa sözlə, resurs bolluğu bazar iqtisadiyyatına keçid stimullarını zəiflədir (Aslund, 2003). Üstəlik, Mərkəzi Qafqasiya ölkələrinin iqtisadiyyatı, SSRİ dövründə olduğu kimi, hələ də çox yüksək səviyyədə siyasiləşmişdir (Simons, 2008, p. 7).

Mərkəzi Qafqasiya – və təbii ki, daha artıq dərəcədə Böyük Mərkəzi Qafqasiya – münaqişəli rayonların çoxluğu ilə səciyyələnir (Лунев, 2006, с. 15-16; Weisbrode, 2001). Həmin münaqişələr bu və ya digər dərəcədə həm ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişafına, həm də bir neçə ölkənin müəyyən istiqamətlərdə öz səylərini birləşdirərək qazana biləcəyi əlavə üstünlüklərin gerçəkləşməsinə əngəllər törədir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bu regionda deyil, bütövlükdə postsovet məkanında mövcud olan bütün regional münaqişələrdə Rusiyanın həm hərbi, həm də siyasi iştirakı vardır (Simons, 2008, p. 47).

Mərkəzi Qafqasiyanın ən ümdə özəlliklərindən biri onun karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olmasındadır (Алиев, 2003; Gelb, 2008; Gelb and Twyman, 2004; Victor, Jaffe, and Hayes, eds., 2006). Bu amil regionu investisiya yatırımları baxımından cazibədar etməklə yanaşı (Starr, 2003), dünyada və bölgədə güc və söz sahibi olan dövlətləri burada öz siyasi təsirlərini bərqərar etməyə (buradakı ölkələri öz təsir dairəsinə salmağa) həvəsləndirir (Mankoff, 2009; Makni, 2008). Bu qarşılıqlı asılılıq kifayət qədər anlaşılandır, çünki hazırda böyük dövlətlərin enerji siyasəti ilə xarici siyasəti getdikcə daha sıx çulğalaşır (Hill, 2004; Kalicki and Goldwyn, eds., 2005; Rakel, 2005; Sherman, 2000). Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji siyasəti üzərində Rusiyanın hegemonluğu hələ də mövcuddur (Томберг, 2003) və görünür, sovet dövründən miras qalan bu amili aradan qaldırmaq o qədər də asan deyil.

Ən böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri odur ki, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlama potensialına malikdir və bu potensialı tam həcmdə hərəkətə gətirmək imkanındadır. Məsələn, məlumdur ki, Qərb ölkələrində Mərkəzi Asiyanın neft-qaz resurslarına böyük tələb vardır, Mərkəzi Qafqaz dövlətlərinin bu sahədəki maraqları isə yalnız öz neft-qaz ehtiyatlarını Qərbə nəql etməklə məhdudlaşmır, həm də Şərqlə Qərbi birləşdirən enerji resursları daşımaçılığını və ümumiyyətlə nəqliyyat dəhlizini fəaliyyətə gətirməyi də ehtiva edir (Chase, 2002; Kalicki, 2001; Kalicki and Elkind, 2005; Makhmudov, 2002; Müller, 2000; Roberts, 2001; Starr and Cornell, 2005), bunun sayəsində Mərkəzi Qafqaz, geosiyasi baxımdan Qərb üçün qapalı olan Mərkəzi Asiyaya yol açan “körpü” funksiyasını yerinə yetirə bilər (Эйвазов, 2004, с. 132).

Bu kontekstdə xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Zbiqnev Bjezinskinin fikrincə, Avrasiya coğrafi materikinə mühüm geosiyasi mərkəzləri sırasına Mərkəzi Qafqasiya ölkələrindən yalnız biri – Azərbaycan aid oluna bilər (Бжезинский, 2005a, с. 56). “Geosiyasi mərkəz” statusu isə iki amilin təsiri altında müəyyənləşir: a) ölkə coğrafi baxımdan harada yerləşir və b) “aktiv geostrateji güc” adlanan dövlətlərin fəaliyyətindən yaranan ümumi təsirlərə qarşı onun potensial müqavimət qabiliyyəti nə səviyyədədir (Бжезинский, 2005a, с. 54). “Aktiv geostrateji güc” dedikdə o dövlətlər nəzərdə tutulur ki, öz sərhədlərindən kənarında hökmranlıq etmək üçün, digər ölkələri öz təsiri altına salmaq üçün real qüvvəyə və iradəyə sahibdir.

Zbiqnev Bjezinski deyir ki, nəhəng enerji ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan “böyük bir qabın ağzında tıxaca” bənzəyir. Bu qabın içindəki isə Xəzər dənizinininki ilə yanaşı, həm də Mərkəzi Asiyanın zəngin sərvətləridir. Bununla o, dolaylı yolla göstərir ki, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin müstəqilliyi əs-

lində Azərbaycanın Moskvadan müstəqil olmasından asılıdır (Бжезинский, 2005a, c. 62, 155). ABŞ üçün Mərkəzi Qafqasiyada Azərbaycandan savayı Qazaxıstan da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu, amerikalıların Qazaxıstana investisiya qoyuluşlarını maksimallaşdırmaq niyyətlərindən və bu yöndə atdıqları real addımlardan da görünür (Уткин, 2000a, c. 105).

Əgər Mərkəzi Qafqasiya ölkələrinin başlıca dövlət maraqları qismində SSRİ dağılından sonra qazandıqları dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirib-dərinləşdirməyi qəbul etsək, onda təbii surətdə bunu da etiraf etmək lazım gəlir ki, araşdırdığımız hər iki geosiyasi nəzəriyyə – həm bu dövlətləri Rusiyanın imperiya sxemlərinin əsirinə çevirmək istəyən avrasiyaçılıq, həm də onları Qərbin təbəçiliyinə sürükləyən "Hartlənd" nəzəriyyəsi həmin dövlətlər üçün qəbul edilməzdir.

Bu və ya digər Mərkəzi Qafqasiya dövlətinin rəhbərliyində olan şəxslərin maraqları arasında hakimiyyəti qoruyub-saxlamaq birinci dərəcəli, dövlət suverenliyini möhkəmlətmək və inkişaf etdirmək isə ikinci dərəcəli vəzifələr sırasına aid olunursa (bu halda cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi, insan hüquqlarının qorunması, bazar iqtisadiyyatının inkişafı kimi məsələlər də, təbii ki, arxa plana keçir), gerçək niyyətləri örtbasdır etmək üçün istənilən nəzəriyyə (daha doğrusu, istənilən psevdonəzəriyyə) kara gələ bilər.

Əlbəttə, belə düşünmək sadələşmə olardı ki, dünyanın və bölgənin güc sahibi dövlətləri Mərkəzi Qafqasiya ölkələrini sakit buraxacaqlar və onların sərbəst rejimdə, kənar təsirlərə məruz qalmadan rahat inkişaf etmələrinə imkan verəcəklər. Vəziyyət qat-qat daha mürəkkəbdir. Real gerçəklik belədir ki, həmin ölkələr hansı güc sahibi dövlətin (dövlətlərin) niyyət və əməllərinin onların milli maraqlarına daha çox uyğun gəldiyini müəyyənləşdirib, bunun əsasında seçim etmək məcburiyyətindədir.

Avrasiyaçılığın açıq-aydın bir şəkildə Rusiya imperiyasının bərpası doktrinası olduğunu bir kənara qoysaq belə, Rusiyadan Mərkəzi Qafqasiyaya həтта ən sağlam yanaşma da regionun heç olmasa bəzi ölkələrini Rusiyanın mənafeələrinə tabe tutmağın, ən azı, hansısa “yumşaq” variantlarını istisna etmir və bu variantlar həmin ölkələrin maraqlarını, aydın məsələdir ki, qətiyyəən vecə almır. Məsələn, Rusiyanın bəzi dairələrində Mərkəzi Qafqasiya ölkələrindən yalnız Gürcüstanı Rusiya üçün tam itirilmiş sayırlar (Лунев, 2006, с. 26). Bu zaman onu da qeyd edirlər ki, Gürcüstanla Ermənistan Rusiya üçün çox kiçik (“minimal”) iqtisadi əhəmiyyət daşıyır (Лунев, 2006, с. 26), üstəlik, Ermənistanın Rusiyanın obyektiv müttəfiqi olduğunu da unutmurlar (Лунев, 2006, с. 27). Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistanla bağlı Rusiyanın xüsusi maraqları – karbohidrogenlərin hasilatı və nəqli ilə əlaqədar maraqları var (Лунев, 2006, с. 25-26). Qazaxıstan və Qırğızıstana gəldikdə isə, onların Rusiyaya inteqrasiyası prosesini fəallaşdırmaq təklif olunur (Лунев, 2006, с. 25). Lakin belə yanaşma, hər şeydən əvvəl Gürcüstanla münasibətdə, Rusiyanın müasir siyasi elitası tərəfindən heç də dəstəklənmir: bu elita üçün avrasiyaçılıq ideyası və onun müxtəlif şəkildəyişmələri, artıq dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, qat-qat daha doğmadır.

ABŞ-ın Mərkəzi Qafqasiyada apardığı siyasətə gəlincə, o, bir neçə obyektiv zəmin üzərində qurulur ki, bunların da əsasları aşağıdakılardır (Бжезинский, 2005а, с. 178):

- ABŞ Mərkəzi Qafqasiyadan o qədər uzaqda yerləşir ki, burada hakim mövqe tuta bilməz;
- ABŞ yetərincə güclüdür ki, Mərkəzi Qafqasiyada cərrəyan edən hansısa hadisələri özü üçün arzuolunmaz saydıqda bunlardan kənarda qalmaq bacarsın.

Buna görə də ABŞ-ın Mərkəzi Qafqasiya ilə bağlı birinci dərəcəli marağı elə bir vəziyyət yaratmaqdan ibarətdir ki, güc

sahibi dövlətlərin heç biri bu regionu öz nəzarəti altına sala bilməsin və eyni zamanda region dünya birliyi üçün iqtisadi baxımdan əlçatar olsun (Бжезинский, 2005а, с. 178).

2001-ci ilin 11 sentyabrında baş vermiş faciəvi hadisədən sonra ABŞ Mərkəzi Qafqasiyada proseslərin belə bir yön-də inkişafına dəstək verməkdə maraqlıdır ki, yeni terror aktları təhlükəsinin qarşısı alınsın və terrorizmə qarşı müharibəni uğurla başa vurmağa yardım etsin (Gati and Christiansen, 2003). Deməli, ABŞ-ın bu regionda maraqları yalnız energetika sahəsi ilə bitmir (Jaff, 2001). Keçmiş müttəfiq respublikalara sovet iqtisadiyyatına xac olan xüsusiyyətləri aradan qaldırmaqda, bazar iqtisadiyyatını, o cümlədən özəl bölməni inkişaf etdirməkdə, davamlı iqtisadi artım üçün möhkəm zəmin yaratmaqda, qanunun aliliyi prinsipini bərqərar etməkdə, sosial və ekoloji problemlərin həllində, enerji resurslarının hasilatı və ixracından, habelə çoxşaxəli ixrac kəmərlərinin istifadəsindən ictimai fayda (o cümlədən, normal mənfəət) alınmasında yardım göstərmək Ağ Evin regionla bağlı vəzifələri sırasına daxildir (Mann, 2003). Rusiyanın Gürcüstana təcavüzündən sonra Mərkəzi Qafqasiyada demokratikləşmə proseslərinin inkişafına dəstək problemi ABŞ üçün daha da aktual səciyyə almağa başladı (Basora and Boone, 2008).

Rusiyanın bəzi ekspertləri hesab edirlər ki, Moskva üçün Rusiyanın keçmiş sovet respublikaları ilə tarixi, psixoloji və digər növ bağlılığı barədə söz-söhbət səciyyəvi olduğu halda, Vaşinqton üçün bu respublikaların müstəqilliyinin əngəllənməsi, onların "yumşaq" və ya "məhdud" suverenliyi ruhunu daşıyan istənilən "nəzəriyyə" prinsipə qəbul edilməzdir (Уткин, 200а, с. 108). Amerikalılar hesab edirlər ki, daha yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan və ərazilərində sabitlik hökm sürən qonşuların əhatəsində yaşamaqda Rusiyanın özü də maraqlı olmalıdır (Уткин, 200а, с. 105).

Mərkəzi Asiyadan olan bəzi ekspertlərin bu mövzudakı fikirləri və gəldikləri nəticələr də maraqlıdır. Onlar düşünürlər ki, region ölkələrinə münasibətdə Rusiyanın siyasəti onları “durğunluğa” sürükləmək və hakimiyyətdə olanları qeyd-şərtsiz dəstəkləmək üzərində qurulur. Bu səbəbdən də Moskva həmin ölkələrdəki bir çox potensial müttəfiqlərini, özü də modernləşmə və siyasi dəyişikliklər tərəfdarı olan mütərəqqi qüvvələri artıq itirmişdir və olan-qalanlarını da itirməkdə davam edir. Ağ Evin regionda apardığı siyasət isə, əksinə, demokratiyanın genişləndirilməsinə yardım üzərində qurulur (Толлипов, 2007в, с. 24).

Aydın məsələdir ki, Vaşinqtonun Mərkəzi Qafqasiya ilə bağlı real maraqları region ölkələrini hər hansı bir şəkildə özünə “birləşdirməyi” prinsipə istisna edir. Bu maraqlar həmin ölkələrin həqiqi milli maraqları ilə – dövlət suverenliyini möhkəmləndirmək, cəmiyyəti daha da demokratikləşdirmək, bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək kimi gerçək maraqları ilə tamamilən üst-üstə düşür.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, “Mərkəzi Qafqasiya” anlayışının elmi dövriyyəyə daxil edilməsi sadəcə olaraq bu regionun coğrafi identifikasiyasını dəqiqləşdirmək anlamına gəlmir. Bu, eyni zamanda həm də region ölkələrinin öz dövlət suverenliyini möhkəmləndirmələri ilə bağlı olan köklü maraqlarına elə bir konseptual yanaşmadır ki, avrasiyaçılığın ruhuna və ideyalarına öz mahiyyəti etibarilə əksdir. Lakin avrasiyaçıların öz yolunu tutaraq bu yanaşmaya “qafqasiyaçılıq” adı qoyub, onu avrasiyaçılığın mümkün nəzəri antipodu kimi dəyərləndirmək kökündən səhvdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, “Mərkəzi Qafqasiya” siyasi baxımdan heterogen regiondur və buraya daxil olan ölkələr həm dövlət suverenliyinin nədən ibarət olduğunu, həm də ona çatmağın yollarını müxtəlif cür görürlər.

Dövlət suverenliyini möhkəmləndirib inkişaf etdirmək, ictimai demokratikləşməni dərinləşdirmək, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini bərqərar etmək Mərkəzi Qafqaziya ölkələrində müxtəlif formada, bəzənsə qərribə bir tərzdə anlaşılır. Məsələn, bu ölkələrin bəzi mütəxəssisləri hesab edirlər ki, müstəqillik, demokratiya və inteqrasiya Mərkəzi Asiya ölkələrinin əsas strateji maraqları dairəsinə daxil olsa da (Толипов, 20076, c. 32), dünyanın siyasi səhnəsində öz yerini tutduqdan sonra Mərkəzi Asiyanın Avrasiyaya (yəni, SSRİ zamanında olduğu geosiyasi məkana) qayıdışı heç də istisna edilməməlidir (Толипов, 2006, c. 20). Həmin "Avrasiya" dediyimiz əraziyə Moskvanın "iddia" etdiyini nəzərə aldıqda belə məlum olur ki, bu cür düşünən mütəxəssislər Mərkəzi Asiya ölkələrinin nə vaxtsa (lap nisbətən uzaq perspektivdə – "dünyanın siyasi səhnəsində öz yerlərini tutduqdan sonra" olsa belə) Avrasiya-Rusiyaya daxil olmasını istisna etmirlər. Eyni zamanda, bu fakt da maraqlıdır ki, Mərkəzi Asiyadan olan bəzi ekspertlər üçün SSRİ ilə bağlı nostalji dolu xatirələr heç də yad deyil və bu mütəxəssislər SSRİ-nin dağılması haqqında təəssüf hissi ilə danışirlər (Ниязи, 20036, c.168-169; Толипов, 20076, c. 19-20).

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, qərbyönlü inkişaf xətti dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi üçün, ictimai demokratikləşmənin dərinləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar edilməsi üçün daha münasibdir, bunlar isə bəşəriyyətin hamılıqla qəbul etdiyi əsas dəyərlərdir.

3

“HARTLƏND” NƏZƏRİYYƏSİ VƏ MƏRKƏZİ AVRASIYANIN MÜASİR GEOSİYASİ STRUKTURU

3.1. Makkinder nəzəriyyəsində planetin “məhvər regionu”

XXI əsrin əvvəllərində yaranmış geosiyasi vəziyyət Avrasiya materikinin geosiyasi və geoiqtisadi məkanının regional baxımdan strukturlaşdırılması prinsiplərinin tədqiqinə yeni təkan verdi (Бжезинский, 2005a; Дарабади, 2006; Дугин, 1997; Исмаилов и Эсенов, 2005; Кловер, 1999; Ларюэль, 2000; Панарин, 1995; Cornell, 1999; Tsygankov, 2002). Bununla əlaqədar olaraq, Helford Makkinderin XX əsrin əvvəllərində yaratdığı nəzəriyyə və sonradan onun opponenti Nikolas Spaykmanın ortaya qoyduğu konsepsiya yenidən xüsusi aktualıq kəsb etməyə başladı. Avrasiya materikinin regional geosiyasi strukturlaşması və onun ayrı-ayrı hissələrinin (məkan seqmentlərinin) funksional mahiyyəti ilə bağlı onlar olduqca original fikirlər irəli sürmüşlər.

Dünyada baş verən tarixi proseslərin mahiyyətini açmağa çalışarkən Makkinder belə bir primordialist ideyanı əsas götürdü ki, dünya nisbi müstəqilliyə malik olan ərazilərə (areallara) bölünür və bunların hər biri bəşər tarixində özünəməxsus bir rol oynayır, bir növ əvvəlcədən “yazılmış” funksiya daşıyır. O, hesab edirdi ki, Avropa sivilizasiyası məhz xarici təzyiq

(pressinq) nəticəsində (yəni, digər arealların təsiri altında) yaranmışdır, Avropanın formalaşması və tarixi Asiyaya və onun tarixinə tabe olan hadisələrdir. Onun fikrincə, Avropa sivilizasiyası, əhəmiyyətli bir dərəcədə, Asiyadan gələn müdaxilələrə qarşı aparılan çoxəsrlik mübarizənin nəticəsidir (Маккиндер, 1995). Makkinder hesab edirdi ki, Avropanın öz ərazisini böyütmək yönündə həyata keçirdiyi ekspansiya, ona edilən və mənsəyini Asiyanın mərkəzindən götürən təzyiqa cavab reaksiyası vermək zərurətindən doğurdu. Makkinderə görə, Avrasiya materikinə və Şimali Afrikanın birlikdə əmələ gətirdiyi "Dünya adası" hüdudlarında baş verən bütün tarixi əhəmiyyətli geosiyasi dəyişikliklərin (transformasiyaların) mehvəri Avrasiya kontinental kütlələrinin cəmləşdiyi "Ortalıq ərazi"dən keçir. Onun "Hartlənd" adlandırdığı ərazi də elə bu idi. Makkinder deyir ki, "Dünya adasındakı" əsas geosiyasi və geoiqtisadi prosesləri hərəkətə gətirən (stimullaşdıran) impulsların mənbəyi məhz həmin "Hartlənd"dir.

Makkinderə görə, dövlət üçün geosiyasi baxımdan ən əlverişli mövqe – mənsub olduğu coğrafi məkanın ortasıdır. O, "ortalıq" anlayışının nisbi səciyyə daşdığını da (yəni, zaman keçdikcə dəyişdiyini) nəzərə alırdı və hesab edirdi ki, qlobal geosiyasi proseslər kontekstində yanaşdıqda dünyanın mərkəzi məhz Avrasiya materikidir. Öz növbəsində onun mərkəzində isə "Hartlənd" yerləşir. Makkinderin nəzəriyyəsinə görə, "Hartləndi" özünə tabe tutan geosiyasi subyekt bütövlükdə "Dünya adası" hüdudlarında da nəzarəti əldə saxlamaq üçün lazım olan siyasi və iqtisadi potensiala malik olacaqdır və son nəticədə bütün dünya üzərində ağalığı edəcəkdir.

Ortalıq ərazidə əsrlər boyu cərəyan edən hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərin retrospektiv təhlili nəticəsində Makkinder belə qənaətə gəlir ki, geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan, bu, daxili tellərlə birləşən bütöv bir arealdır (Маккиндер,

1943). Onun fikrincə, Avrasiyanın ortasında yerləşən, dəniz gəmilərinin yetişə bilmədiyi, amma qədim keçmişdə köçərilər üçün əlçatar olan geniş bir region “mehvər” səciyyəsi daşıyır. O, hesab edir ki, hərbi baxımdan güclü və sənaye cəhətdən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dövlətlərin təşəkkül tapması üçün tələb olunan əlverişli şərait məhz Avrasiyada mövcuddur.

Dünya geosiyasi məkanının strukturunu konsentrik dairələr vasitəsi ilə təsvir edən Makkinder planetin mərkəzinə, şərti olaraq, “mehvər ərazini” qoyurdu və buraya dörd çayın (Volqa, Yenisey, Amudərya və Sırdərya) və iki dənizin (Xəzər və Aral) hövzəsini daxil edirdi. Həmin “mehvər areal” dəniz dövlətlərinin mümkün hücumları nöqtəyi-nəzərindən əlçatmaz idi və bununla bərabər, həm də yetərincə böyük sayda əhaliyə ərzaq və müdafiə təminatı vermək imkanında idi. Bu əhali həmin ucsuz-bucaqsız ərazilərdə at və dəvələrlə hərəkət edib yerdən-yerə köçən, ara-sıra Avropaya qəfil hücumlara keçməyə həmişə hazır olan (və bu hücumlar vaxtı ciddi bir müqavimətə rast gəlməyən) köçərilərdən ibarət idi (Меропан и Шапанова, 2005, с. 13).

Beləliklə də, “mehvər areal”ın coğrafi mövqeyi sayəsində onun taleyinə tarixi və geosiyasi baxımdan təbii güc mərkəzi olmaq qabaqcadan yazılmışdı.

“Mehvər regionu”ndan sonra Makkinder Avrasiyanın sahil əraziləri ilə üst-üstə düşən “iç ayparanı” fərqləndirirdi. Özüne Avropanı, Cənubi, Cənub-Qərbi və Şərqi Asiyanı daxil edən bu ərazi, onun fikrincə, sivilizasiyanın ən intensiv inkişaf etdiyi zonadır. Daha sonra “qıraq aypara” gəlir. Buraya Böyük Britaniya, Şimali və Cənubi Amerika, Cənubi Afrika, Avstraliya və Yaponiya daxildir. Bu areal coğrafi və mədəni baxımdan “iç” Avrasiyaya yad olan zonadır. Dünyada gedən bütün irimiqyaslı proseslərin mərkəz nöqtəsi isə, Makkinderin fikrincə, artıq qeyd olunduğu kimi, Ortalıq ərazi – “Hartlənd”-

dir. Tarix boyunca köçəri xalqların qurduğu böyük imperiyalar məhz bu ərazidə yaranmışdır (Плетнева, 1982). Bu, türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdir – o türklərin ki, məhz onların hücumları, hər halda Makkinderin fikrincə, Avropanın "bütövləşməsinə" təkan vermişdir.

Deyilənləri əsas götürərək Makkinder belə hesab edirdi ki, "mehvər arealdakı" vəziyyətə təsir göstərüb nəzarətdə saxlamaq üçün (o cümlədən, "iç ayparanı" nəzarət altına almaqla) preventiv tədbirlər görmək olduqca vacib məsələdir. Şərqi Avropanı Ortaqlıq torpağın açarı sayan Makkinderin geosiyasi "fəlsəfəsi" onun bu məşhur fikrində öz təmərəküzləşmiş ifadəsini tapır: "Şərqi Avropada kim hökmrandırsa, Ortaqlıq ərazini o idarə edir. Ortaqlıq ərazidə kim hökmrandırsa, "Dünya adası"nı o idarə edir. "Dünya adası"nda kim hökmrandırsa, dünyanı da o idarə edir" (Mackinder, 1919, p. 113).

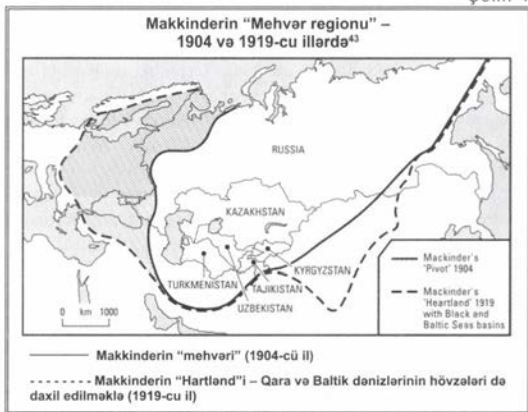
"Mehvər regionu"nun formalaşması və inkişafı tarixi (bir qədər sonra bu tarixi təhlil üzərində ayrıca dayanacağıq) birmənalı olaraq belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onun funksional-məkan parametrləri permanent şəkildə (aramsız olaraq) dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Doğrudur, keçmişdə bu arealda cərəyan edən proseslər Şərqi Avropa ilə "Hartlənd" arasında, Makkinderin təbirincə desək, qırılmaz funksional bağlılıq olduğunu təsdiqləyir. Bununla belə, Ortaqlıq ərazinin mahiyyəti baxımından, Şərqi Avropanın rolu, bizim fikrimizcə, "Hartlənd" üzərində hökmranlıq imperativi ilə bitmir və daha artıq dərəcədə bunların (Şərqi Avropanın və "Hartlənd"in) vəhdəti ilə müəyyənləşir. Başqa sözlə, "Hartlənd"in təşəkkül tapmasının bütün mərhələlərində, xüsusilə də indiki zamanda, Avropanın şərq hissəsi "Hartlənd"in strukturundakı (içindəki) bir məkan olaraq qalır. "Hartlənd"in geosiyasi bütövlüyü isə "mehvər regionu"nun öz funksiyasını – Avrasiya materiki miqyasında – yerinə yetirə bilməsinin vacib şərtidir.

Şərqi Avropanın “Hartlənd”ə daxil olması tezisini Makkinderin öz nəzəriyyəsi ilə də əsaslandırmaq mümkündür: bundan ötrü onun son əsərlərinə müraciət etmək yetər (Makkinder, 1943). Yada salmaqda fayda var ki, nisbətən qısa bir zaman kəsiyində Makkinder öz nəzəriyyəsinə iki dəfə yenidən baxaraq, onu dəyişən geosiyasi şəraitə uyğunlaşdırmış, o cümlədən “mehvər regionu” məkanına bəzi düzəlişlər etmiş, Qara və Baltik dənizlərinin hövzələrini, yəni Şərqi Avropanı da “Hartləndə” aid etmişdir (bax: şəkil 1).⁴² Buna görə də Makkinderin “dünya hakimiyyəti düsturunu” bir qədər qısaltdıb belə ifadə etmək lazımdır: Ortaqlq ərazidə kim hökmrandırsa, “Dünya adası”nı o idarə edir. “Dünya adası”nda kim hökmrandırsa, dünyanı da o idarə edir”.

XX əsrin ortalarında bu “düstur” özünün daha aydın əməli təsdiqini tapdı. İkinci dünya müharibəsindən sonra SSRİ-nin hökmranlığı altındakı ərazilərin qərb tərəfə genişlənməsi, Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı (VMT) kimi formal cəhətdən beynəlxalq, amma mahiyyəti etibarilə Rusiyanın hökmranlığını təsbit edən qurumların yaranması nəticəsində Şərqi Avropa klassik “Hartlənd” arealı ilə tam birləşdi. Amma sonralar, 1980-ci illərin axırı – 1990-cı illərin əvvəllərində QİYŞ, VMT və SSRİ-nin dağılması, habelə “Dünya adası” hüdudlarındakı yeni geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyət Avropanın şərq hissəsinin “Hartlənd”dən funksional baxımdan ayrılmasına mexaniki olaraq gətirib çıxarmadı. Hələ bu bir yana, XX əsrin sonlarında baş

⁴² Şərqi Avropaya Makkinder o zaman Osmanlı və Rusiya imperiyalarının tərkibində olan bir sıra ölkələri aid edirdi. Osmanlı imperiyasından buraya Avropanın cənub-şərqində yerləşən dövləti qurumlar – Bolqarıstan çarlığı, Macar krallığı, Rumıniya knyazlığı, Monteneqro knyazlığı, Serbiya krallığı, Bosniya və Herseqovina və Makedoniya, Rusiya imperiyasından isə Avropanın şimal-şərqindəki dövləti qurumlar – Polşa çarlığı, Böyük Finlyandiya knyazlığı, Mərkəzi Rada (Ukrayna), Belarusiya radası və habelə Bessarabiya, Liflandiya, Kurlandiya və Estlandiya quberniyaları daxil edilirdi.

Şəkil 1

verən geosiyasi dəyişikliklər nəticəsində Rusiya ayrıca bir Avrasiya geosiyasi subyektinə çevrildi, "məhvər regionu"nun məkanı isə mərkəzi hissədə daralaraq üç nisbi müstəqil seqmentə – Mərkəzi Avropaya (Makkinder nəzəriyyəsində Şərqi Avropaya), Mərkəzi Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya bölündü. Daha dəqiq desək, "Hartlənd"in əsas funksiyaları müəyyən şəkildəyişmələrinə məruz qaldı və onun sistemyaradıcı seqmentlərində yeni bir formada cəmləşdi, bu ərazi seqmentlərinin inkişafı və inteqrasiyasında isə növbəti dirçəliş sikli başlandı⁴⁴.

⁴³ Xəritə Meqoran və Şarapovanın məqaləsindəndir (Мегоран и Шаропова, 2005, с. 9).

⁴⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, "Hartlənd"in müasir məkanı ilə bağlı diskussiyalar bu gün də davam edir. Məsələn, bəzi müəlliflər onu Mərkəzi Asiya məkanı ilə "məhdudlaşdırırlar" (Ahrari, 2003; Sloan, 1999).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə Avropanın, geosiyasi baxımdan, iki hissəyə – Qərbi və Şərqi Avropaya bölündüyünü söyləmək doğru idi, çünki Avropanın şərq hissəsi üzərində əsrin birinci yarısında Osmanlı və Rusiya imperiyaları, ikinci yarısında isə Sovet imperiyası hökmran idi. Buna görə də Qərbi Avropa dedikdə Osmanlı və Rusiya/Sovet imperiyalarının nüfuz dairəsindən kənarında olan Avropa dövlətləri, Şərqi Avropa dedikdə isə Osmanlı və Rusiya/Sovet imperiyalarının tam nəzarəti altında olan Avropa dövlətləri nəzərdə tutulurdu. Lakin bu imperiyalar dağıldıqdan və Rusiya Avrasiyanın şimal-şərqində qalıb “təkləndikdən” sonra Avropanın sərbəst qalmış siyasi məkanı (keçmiş QİYŞ ölkələri və SSRİ-dən qopub müstəqillik qazanmış, yəni əslində Rusiyadan ayrılmış yeni dövlətlər), geosiyasi nöqteyi-nəzərdən artıq Şərqi Avropa sayıla bilməz (Rusiyanın özünün Avropadakı əraziləri istisna olmaqla).

Rusiya Federasiyasının Avrasiyanın sonuncu geosiyasi subyekti kimi formalaşması və onun təsir dairəsinin də Avrasiya materikinə şimal-şərqi ilə hüdudlanması müəyyən nəticələrə səbəb oldu. Əvvəla, bu ona gətirib çıxardı ki, “mehvər regionu” materikin şimalından mərkəzinə “sürüşdü”, yəni “mehvər regionu”nun hüdudları dəyişdi. İkincisi, bir sıra geosiyasi anlayışlara yeni nəzərlə baxmaq ehtiyacı yarandı: Avropanın vaxtı ilə SSRİ-nin nəzarəti altında olan siyasi məkanını indən belə “Mərkəzi Avropa” kimi qəbul edərək və bu əraziləri də müasir “mehvər regionu” zonasına – Mərkəzi Avrasiyaya mütləq şəkildə daxil etmək tələb olundu. Rusiya isə coğrafi məkan etibarı ilə Şərqi Avropada və Şimali Asiyada qalsa da, “Dünya Adasının” geosiyasi strukturu baxımdan “Şimali Avrasiya dövləti” kimi təsnif olunmalıdır. Müvafiq olaraq, Türkiyə “Cənubi Avrasiya dövləti” sayılmalıdır.

Avrasiya materikinə ortaliq hissəsinin dünya tarixində oynadığı rola belə böyük əhəmiyyət verən təkcə Makkinder olma-

mışdır. Bu sırada əsərləri xüsusi araşdırmaya layiq olan daha bir alim Spaykmandır (Spykman, 1942, 1944). Spaykman, Makkinderin əsərlərinə istinad edərək, geosiyasətin başqa bir baza sxemini yaratdı. Bu sxem Makkinderin modelindən köklü surətdə fərqlənirdi. Spaykmanın əsas ideyası ondan ibarət idi ki, Makkinder "Hartlənd" in geosiyasi rolunu həddən artıq şişirdir. Spaykmana görə, "iç ayparanın", yəni "sahil zonalarının" (Spaykman onu "Rimlənd" adlandırırdı) geosiyasi tarixi, Makkinderin düşündüyü kimi "Quru köçərilərinin" təzyiqi ilə deyil, inkişafın daxili qanunauyğunluqları ilə şərtlənir. "Hartlənd" "Rimlənd"dən mədəniyyət və sivilizasiya impuls-ları alan coğrafi məkandan başqa bir şey deyildir. Makkinderin "mehvər arealı" adlandırıdığı ərazilər isə heç bir müstəqil tarixi rol oynamır. Dünya hökmranlığının açarı məhz "Rimlənd"dir, ona görə də Makkinderin geosiyasi "düsturu" yanlışdır və əslində belə ifadə olunmalıdır: "Rimlənd"də kim hökmrandırsa, Avrasiya üzərində də hökmranlıq edir; Avrasiya üzərində kim hökmranlıq edirsə, dünyanın taleyini də öz əllərində tutur".

Göründüyü kimi, dünyanın funksional-məkan quruluşu ilə bağlı bu geosiyasi konsepsiyaların hər ikisində üç əsas səviyyə müəyyən olunur: Makkinderin nəzəriyyəsində bu struktur "*Hartlənd*" – *Avrasiya – Planet*, Spaykmanınkində isə "*Rimlənd*" – *Avrasiya – Planet* formasındadır. Konsepsiyalar arasındakı fərqli cəhət ondadır ki, "Dünya adası" geosiyasi məkanında ilkin və müəyyənədicilərin rol birinci halda "Hartlənd"ə, ikinci halda isə "Rimlənd"ə verilir.

"Hartlənd" və "Rimlənd"də yerləşən dövləti qurumlar müxtəlif tarixi dövrlərdə Avrasiya geosiyasi münasibətlərinin gah obyekt, gah da subyekt kimi çıxış etmişlər. Analoji olaraq, bu məkanların qlobal geosiyasi proseslərdəki funksional əhəmiyyəti də dəyişmişdir. Bu mənada, Makkinderin "Hartlənd"ininmi, yoxsa Spaykmanın "Rimlənd"ininmi ilkin (daha

mühüm) olduğu barədə birmənalı mülahizə yürütmək kifayət qədər çətindir (müasir dünyanın xüsusiyyətlərini nəzərə alıqda isə, heç düzgün də deyil). Fikrimizcə, hər iki nəzəriyyənin əsas çatışmazlığı onunla bağlıdır ki, bunlar qlobal geosiyasi proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını izah edən modellər kimi deyil, daha artıq dərəcədə qərb dövlətlərinin (Böyük Britaniyanın və ABŞ-in) strateji maraqlarını gerçəkləşdirməyə xidmət edən konsepsiyalar kimi ortaya qoyulmuşlar. Makkinderin də, Spaykmanın da bir çox məsələlərə yanaşmasındakı yarımçıqlıq (məsələn, yuxarıda səsləndirilən suala – qlobal geosiyasətdə “Hartlənd”in, yoxsa “Rimlənd”inmi ilkin olduğuna münasibətdə) məhz bu ümumi çatışmazlıqdan törəyir. Hər iki müəllifin öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün istifadə etdiyi məntiq bu fikrin doğruluğunu yetərincə dəqiq təsdiq edir. Ona görə də bu tədqiqat qarşısında dayanan vəzifə “Hartlənd”in yaxud “Rimlənd”in Avrasiya materikində və bütövlükdə dünyada tutduğu yer barədə Makkinderin və ya Spaykmanın nəzəriyyələrini sadəcə şərh etməkdən ibarət deyil, məqsəd – onların irəli sürdüyü konsepsiyalardan faydalanaraq, dünyanın gələcəyi ilə bağlı mümkün ssenarilərdə XXI əsrdə formalaşmış “mehvər regionu”nun hansı geosiyasi rol oynayacağına aydınlıq gətirməkdir.

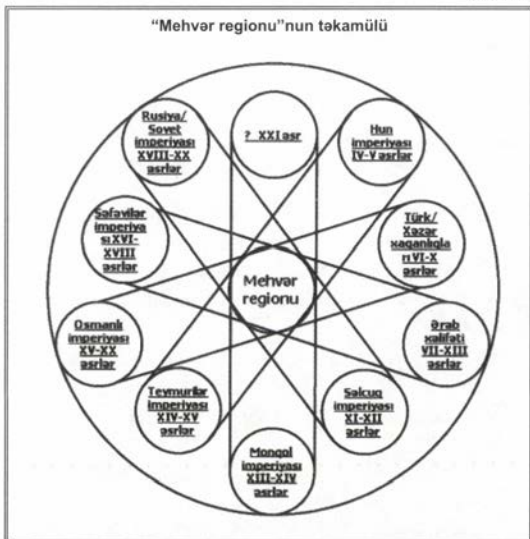
Beləliklə, “mehvər regionu”nun mövcud halını dərinləndirərək dərk etmək üçün ona başqa bucaq altında baxıb yeni elmi izahını vermək lazımdır. Bundan ötrü:

- birincisi, “mehvər regionu” məkanının tarixi təkamülü, yəni onun geosiyasi strukturunun formalaşma qanunauyğunluqları və mərhələləri araşdırılmalıdır;
- ikincisi, müasir şəraitdə “mehvər regionu”nun əsas xüsusiyyətləri, funksiyaları, formalaşma və fəaliyyət prinsipləri, habelə parametrləri və strukturu müəyyənləşdirilməlidir.

3.2. "Məhvər regionu"nun – Mərkəzi Avrasiyanın tarixi təkamül yolu

Xronoloji baxımdan, "Hartlənd"in vahid və bütöv bir region kimi formalaşma tarixi Hun imperiyasından başlayır. Sonrakı dövrlərdə bu arealda fəaliyyət göstərən geosiyasi aktorlar mütəmadi olaraq dəyişmiş, Türk və Xəzər xaqanlıqları, Ərəb xilafəti, Səlcuq və Monqol imperiyaları, Teymurilər imperiyası, Osmanlı, Səfəvilər, Rusiya və Rus-Sovet imperiyaları bir-birini əvəzləmişlər (bax: şəkil 2).

Şəkil 2

Müxtəlif tarixi dövrlərdə “mehvər regionu” göstərilən imperiya sistemləri daxilində gah genişlənir, gah da kiçilirdi. Həmin imperiyaların dağılmasından sonra isə, bir qayda olaraq, müəyyən zaman kəsiyində sabit qalan inzibati-ərazi vahidləri meydana gəlirdi. “Mehvər regionu”nun tarixi təkamülü bu imperiya sistemləri çərçivəsində baş verirdi. Onların ümumi siyasi-məkan parametrlərinə nəzər salaq (bax: cədvəl 1).

1. *Hun imperiyası* (IV-V əsrlər) (Бернштам, 1951; Гумилев, 1960) – Qafqazdan Reynədək və Dunayın sağ sahilindən Danimarka adalarından olan ərazini əhatə edirdi. V əsrin ikinci yarısında “Hartlənd”in aşağıdakı *seqmentlərinə* bölündü:

- Mərkəzi Avropa (V əsrin ikinci yarısı – VI əsrin əvvəli) – Balkan, Qaradənizyanı sülalələrin torpaqları;
- Şimali Qafqaz (V əsrin ikinci yarısı-VI əsrin əvvəli) – yerli sülalələrin torpaqları.

2. *Türk xaqanlığı* (VI-VIII əsrlər) (Гумилев, 1967) – Mancuriyadan Qaradənizyanı çöllərə və Kırma qədərki mərkəzi zolağı əhatə edirdi. VI əsrin ikinci yarısında “Hartlənd”in aşağıdakı *seqmentlərinə* bölündü:

- Mərkəzi Avropa (VI əsrin ikinci yarısı – VIII əsrin birinci yarısı) – şimali qaradənizyanı sülalələrin torpaqları;
- Şimali Qafqaz (VI əsrin ikinci yarısı – VIII əsrin birinci yarısı) – yerli sülalələrin torpaqları
- Mərkəzi Asiya (VI əsrin ikinci yarısı – VIII əsrin birinci yarısı):

- Şərqi-Türk xaqanlığı (609-cu il) Sırdəryadan şərqdən Mancuriyayədək olan ərazini əhatə edirdi. 745-ci ildə Şərqi-Türk xaqanlığı dağılandıqdan sonra onun ye-

"Hartlend" in ərazisi – müxtəlif imperiyaların tərkibində

İmperiya- ların səqmentləri	Dövlət	İmperiya- nın ümumi sahəsi		O cümlədən imperiyanın süqutundan sonra səqmentlərin sahəsi						"Rimland" in sahəsi - (obyekt)				
		min. kv. km.	% %	Tritü elnos dövlətinin sahəsi - (subyekt)		Ümumi		"Hartlend" in sahəsi – (obyekt)		"Rimland" in sahəsi - (obyekt)				
				min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	O cümlədən "Hartlend" in səqmentləri		min. kv. km.	% %			
								Avropa				Qafqaz		Asiya
Əsrələr		min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %			
İmperiya- ların səqmentləri														
İmperiya- ların səqmentləri														
Hun imperiyası	IV-V	3.237	100	-	-	3.237	100	2.882	89	355	11	-	-	-
Türk xaqanlığı	VI-VIII	5.701	100	-	-	5.701	100	550	10	355	6	4.796	84	-
Xəzər xaqanlığı	VII-X	791	100	-	-	791	100	436	55	355	45	-	-	-
Ərəb xilafəti	VII-XIII	13.848	100	2.606	19	1.917	14	-	-	187	1	1.730	13	9.325
Səudiyyə Ərəbstanı	XXI	-	-	2.150	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Selcuq imperiyası	XI-XII	3.801	100	200	5	2.171	57	-	-	993	26	1.178	31	1.430

İmperiyaların seqmentləri	Dövrlər	İmperiyaların ümumi sahəsi		O cümlədən imperiyanın süqutundan sonra seqmentlərin sahəsi											
		min. kv. km.	% %	Titli etnos sahəsi - (subyekt)		"Hartland"ın sahəsi – (obyekt)				"Rimland"ın sahəsi - (obyekt)					
				min. kv. km.	% %	Ümumi	Avropa		Qafqaz		Asiya		min. kv. km.	% %	
İmperiyalar / müasir dövlətlər	Əsrlər	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %
Türkmenistan	XXI	-	-	488	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mongol imperiyası	XIII-XIV	22.484	100	1.565	7	14.144	63	2.145	10	653	3	11.346	50	6.775	30
Mongolustan	XXI	-	-	1.565	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Teymurilər imperiyası	XIV-XV	5.929	100	244	4	4.248	72	-	-	298	5	3.950	67	1.437	24
Özbəkistan	XXI	-	-	447	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Osmanlı imperiyası	XV-XX	8.182	100	779	9	1.114	14	1.079	13	35	1	-	-	6.289	77
Türkiyə	XXI	-	-	779	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Səfəvilər imperiyası	XVI-XVIII	2.000	100	228	11	335	17	-	-	35	2	300	15	1.437	72

İmperiyaların seqmentləri	Dövlər	İmperiya- nın ümumi sahəsi		Titli etnos dövlətin sahəsi - (subyekt)		"Hartlend" in sahəsi – (obyekt)						"Rimland" in sahəsi - (obyekt)			
		min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	Ümumi		Avropa		Qafqaz		Asiya		min. kv. km.	% %
						min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %	min. kv. km.	% %		
İmperiyalar / müasir dövlətlər	Əsflər														
Azərbaycan	XXI	-	-	87	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rusiya imperiyası	XVIII-XX	22.430	100		73	6.073	27	1.480	6	599	3	3.994	18	-	-
PCΦCP	XX	-	-	16.357	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
SSRİ	XX	22.402	100		77	5.202	23	1.021	4	187	1	3.994	18	-	-
PΦ	XXI	-	-	17.200	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C3B	XX	26.334	100	17.200	65	8.693	33	2.295	9	187	1	6.211	23	441	2
PΦ	XX	-	-	17.200	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mərkəzi Avrasiya	XXI				-	8.585	100	2.187	26	187	2	6.211	72	-	-

rinə Uyğur xaqanlığı (müasir Çinin Sinszyan-Uyğur muxtar rayonu) yarandı;

- Qərbi-Türk xaqanlığı (603-cü il) Sırdəryadan qərbdə doğru Xəzər dənizində olan əraziləri, habelə Şimali-Qaradənizyanı və Şimali-Xəzəryanı çölləri əhatə edirdi. 659-cu ildə Qərbi-Türk xaqanlığı dağılandı, sonra onun yerinə Xəzər xaqanlığı yarandı.

3. *Xəzər xaqanlığı* (VII əsrin ortaları – X əsrin ortaları) (Артомонов, 1962) – bütün Şimali Qafqaza, Azov dənizinin sahilboyu ərazilərinə, Şərqi Avropanın Dneprə qədərki çöl və meşə-çöl ərazilərinə, habelə Krımın çox hissəsinə (Vizantiyadan alınmışdı) sahib idi. VIII əsrin ikinci yarısından X əsrdə olan dövrdə “Hartlənd”in aşağıdakı *seqmentlərinə* bölündü:

- Mərkəzi Avropa (VIII əsrin ikinci yarısı – IX əsrin sonları) – şimali qaradənizyanı sülalələrin torpaqları;
- Şimali Qafqaz (VIII əsrin ikinci yarısı – IX əsrin sonları) – yerli sülalələrin torpaqları.

Beləliklə, Mərkəzi Asiyada meydana gələn türk tayfa birlikləri dörd əsr ərzində üç möhtəşəm dövlət (Hun imperiyası, Türk və Xəzər xaqanlıqları) yaratdılar. “Mehvər regionu”nun formalaşması prosesinin əsasını məhz bu dövlətlər qoydu və sonradan onun maksimal dərəcədə genişlənməsinə çalışdı⁴⁵. Lakin bu onlara müyəssər olmadı və hər üç imperiya dağıldı. Üstəlik, bu titul etnoslar seqmentlərin heç birində möhkəmlənib öz dövlətlərini qurmağa nail ola bilmədilər və nəticədə tarixin “içində əriyib” sadəcə onun yaddaşına yazıldılar.

⁴⁵ Hunlar və xəzərlər Avropa və Qafqaz seqmentlərində, türk xaqanları isə əsasən Asiya, Qafqaz və qismən Avropa seqmentlərində hökmranlıq edirdilər.

4. *Ərəb xilafəti* (VII əsrin birinci yarısı – XIII əsrin ortaları) (Беляев, 1966)⁴⁶ – Atlantik okeanından Hind okeanınaqədər, Qafqazdan və Mərkəzi Asiyayadan Şimali Afrikayaqədər ərazilərin sahibi idi. VIII əsrin ortalarından XIII əsrin ortalarınaqədər olan dövrdə parçalandı və bu zaman həm "Hartlənd"-in, həm də "Rimlənd"-in seqmentlərinə bölündü.

"Hartlənd"-in seqmentləri:

- Mərkəzi Qafqaz (X əsrin ortaları – XII əsrin ortaları) – Kaxetiya knyazlığı (VIII əsrin sonları), Eretiya knyazlığı (VIII əsrin sonları), Tao-Klarcet knyazlığı (IX əsrin əvvəli), Abxaziya çarlığı (IX əsrin əvvəli), Tiflis əmirliyi (Cəfərilər sülaləsi, IX əsrin əvvəli, müasir Gürcüstan), Gəncə əmirliyi (Şəddadilər sülaləsi, 971-ci il) və Şirvan dövləti (861-ci il, müasir Azərbaycan);
- Şimali Qafqaz (X əsrin ortaları) – Dərbənd əmirliyi (Haşimilər sülaləsi, X əsrin ortaları, müasir Rusiyanın cənub hissəsi);
- Cənub-Şərqi Qafqaz (IX əsrin ikinci yarısı – X əsr) – Sacidlər sülaləsi (879-cu il), Salarilər sülaləsi (941-ci il), Rəvvadidlər sülaləsi (979-cu il) – müasir İrənanın şimal-qərb hissəsi;
- Mərkəzi Asiya (IX əsrin ikinci yarısı) – Samanilər dövləti (875-ci il) – müasir Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan və Əfqanıstan;

"Rimlənd"-in seqmentləri:

⁴⁶ Ərəb xəlifəti X əsrin birinci yarısında Kordova xəlifətinə (Ömeyyadlar) (929-1031-ci illər, Fatimilər xəlifətinə (909-1171-ci illər) və Abbasilər xəlifətinə (750-945-ci illər) bölündü. Sonuncunun dağılmasından sonra Bağdad xəlifəti yarandı ki, onun da hökmdarları yalnız dini hakimiyyətə malik idilər. Hulakü xanın monqol qoşunları Bağdadı zəbt etdikdən (1258-ci il) sonra Xilafət ömrünü başa vurdu.

- Qərbi Avropa (VIII əsrin ortaları – X əsrin birinci yarısı) – Kordova əmirliyi (756-cı il), Kordova xilafəti (929-cu il) – müasir İspaniya, Portuqaliya;
- Qərbi Asiya (IX əsrin birinci yarısı – X əsrin birinci yarısı) – Tahirilər (821-ci il), Səffərilər (861-ci il), Əlidilər (864-cü il), Buidilər (935-ci il) dövlətləri – müasir İran;
- Şimali Afrika (VIII əsrin ikinci yarısı – X əsr) – Fatimilər xilafəti (909-cu il), onun tərkibinə Rüstəmilər (776-cı il), İdrisilər (788-ci il), Aqlabilər (800-cü il), Tulunilər (868-ci il), İxşidilər (935-ci il) dövlətləri daxil idilər – müasir Əlcəzair, Mərakeş, Tunis, Liviya, Misir.

“Rimlənd”dən” ayrılmış geosiyasi subyekt – Qərbi Asiya (X əsrin ortaları) – Bağdad xilafəti (945-1258-ci illər). Burada *ərəblər titul etnosu kimi* möhkəmləndilər. Səkkiz əsr ərzində həmin dövlət müasir Səudiyyə Ərəbistanına çevrildi.

5. *Səlcuq imperiyası* (XI əsrin birinci yarısı – XII əsrin birinci yarısı) (Агаджанов, 1991; Гордлевский, 1960; Райс, 2004) – Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyayadək, Qafqazdan Fars körfəzinədək olan ərazini əhatə edirdi. XI əsrin ortalarından XII əsrin birinci yarısınaqədər olan dövrdə parçalandı və həm “Hartlənd”in, həm də “Rimlənd”in seqmentlərinə bölündü.

“Hartlənd”in seqmentləri:

- Mərkəzi Qafqaz (XII əsr) – Atabəylər Eldənizlər⁴⁷ Azərbaycan sultanlığı (1136-cı il, müasir Azərbaycanın, İraqın və İranın ərazi parçaları); Şirvan dövləti (müasir Azərbaycan), Gürcüstan çarlığı (müasir Gürcüstan);
- Mərkəzi Asiya (X əsrin sonları – XII əsrin birinci yarısı) – Xorəzmşahlar dövləti (1127-ci il, müasir Özbəkistan);

⁴⁷ 1136-cı ildə İraq sultanlığı Atabəylər Eldənizlər Azərbaycan sultanlığına çevrildi (Бунияттов, 1999).

"Rimlænd" in seqmentləri:

- Qərbi Asiya (XI əsr) – Kerman sultanlığı (1041-ci il), İsmayılilər dövləti (1090-cı il, müasir İran); İraq sultanlığı (1118-ci il, müasir İraq);
- Kiçik Asiya (XI əsrin ikinci yarısı) – Danişməndilər əmirliyi (1071-ci il), Konya sultanlığı (1077-ci il) – müasir Türkiyənin mərkəzi və şərq hissələri.

"Hartlænd" dən ayrılmış geosiyasi subyekt – Mərkəzi Asiya (XII əsr) – Xorasanda Böyük Səlcuq sultanlığı (1118-1157-ci illər) – böyük Səlcuq sultanlarının torpaqları. Burada *titul etnos* qismində *türkmənlər* möhkəmləndilər, lakin birləşib geosiyasi subyekt kimi formalaşa bilmədilər. Səkkiz əsr ərzində müasir Türkmənistan çevrildi.

6. *Monqol imperiyası* (XIII-XIV əsrlər) (Филиппс, 2003) – Çindən Kiçik Asiyaya qədər və Şimali Qaradənizyanı və Xəzəryanı çöllərdən Fars körfəzinədək olan əraziləri əhatə edirdi. XIII əsrin birinci yarısında Çingiz xan öz imperiyasını dörd hissəyə (ulusa) böldü (1224-cü il) və onların başçılığına öz oğlanlarını – Djuçini, Cığatayı, Ugedeyi və Toluyu təyin etdi. 1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Hulakü xan İrani və İraqı işğal edərək beşinci ulusu yaratdı (Али-заде, 1956; Пигулевская, Якубовский, Петрушевский, Строева и Беленицкий, 1958). Bu uluslar XIV-XV əsrlər ərzində olan dövrdə parçalandı və həm "Hartlænd" in, həm də "Rimlænd" in seqmentlərinə bölündü.

"Hartlænd" in seqmentləri:

- Şərqi Avropa (XV əsr) – Böyük Moskva knyazlığı (Qızıl Ordanın qərb hissəsi, Djuçi ulusu) – müasir Rusiyanın Avropa hissəsi;
- Şimali Qafqaz (XIII-XIV əsrlər) – Avar nutsalığı (XIII əsrin sonları), Dərbənd torpaqları (XIV əsrin

ortaları), Noqay Ordası (XIV əsrin sonları) – (Qızıl Ordanın cənub hissəsi, Djuçi ulusu) – müasir Rusiyanın cənub hissəsi;

- Mərkəzi Qafqaz (XIV əsrin birinci yarısı) – Gürcüstan çarlığı, Şirvan dövləti – (Hulakü ulusunun şimal-qərb hissəsi) – müasir Gürcüstan və Azərbaycan;
- Mərkəzi Asiya (XIV əsr):
 - Ağ Orda (XIV əsr) – (Qızıl Ordanın şərq hissəsi, Djuçi ulusu) – müasir Qazaxıstan;
 - Moğol xanlığı (1347-ci il) – (Cığatay ulusu) – müasir Özbəkistan, Türkmənistan;

“Rimlənd”in seqmentləri

- Qərbi Asiya (XIV əsrin birinci yarısı) – Cəlairlər (1336-cı il), Sərbədarlar (1337-ci il), Müzəffərilər (1340-cı il), Seyidilər (1350-ci il) dövlətləri – Hulakü ulusunun cənub-qərb hissəsi – müasir İran;
- Şərqi Asiya (XIV əsrin ikinci yarısı) – Min imperiyası (1368-ci il) – Tolu ulusunun cənub-şərq hissəsi – müasir Çin.

“Hartlənd”dən ayrılan geosiyasi subyekt – Mərkəzi Asiya (XV əsrin əvvəli) – Oyrat xanlığı (1418-1455-ci illər) – Tolu ulusunun şimal hissəsi – böyük kaanların torpaqları. Burada titul etnos kimi monqollar möhkəmləndilər, lakin birləşib geosiyasi subyekt kimi formalaşa bilmədilər. Altı əsr ərzində müasir Monqolustana çevrildi.

7. *Teymurilər imperiyası* (XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin birinci yarısı) (Муминов, 1968; Ру, 2007) – Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyayadək və Qafqazdan Fars körfəzinədək olan əraziləri (Məvarənnəhr, Xorəzm, Xorasan, Mərkəzi Qafqaz, İran, Pəncəb) əhatə edirdi. XV əsrin əvvəlində

parçalandı və həm "Hartlənd" in, həm də "Rimlənd" in seqmentlərinə bölündü.

"Hartlənd" in seqmentləri:

- Mərkəzi Qafqaz (XV əsrin əvvəlləri) – Şirvan dövləti (müasir Azərbaycan) və Gürcüstan çarlığı (müasir Gürcüstan).

"Rimlənd" in seqmentləri:

- Qərbi Asiya (XV əsrin əvvəlləri) – Qaraqoyunlu dövləti (1410-cu il, müasir İran).

"Hartlənd" dən ayrılan geosiyasi subyekt – Mərkəzi Asiya (XV əsrin əvvəlləri) – Herat (1409-1447-ci illər) və Səmərqənd (1409-1449-cu illər) əmirlikləri. Burada *titul etnos* kimi *özbəklər* möhkəmləndilər, lakin birləşib geosiyasi subyekt kimi fəmaləşə bilmədilər. Beş əsr ərzində müasir Özbəkistana çevrildi.

8. *Osmanlı imperiyası* (XV əsrin ortaları – XX əsrin əvvəlləri) (Ихсаноглу, ред., 2006) – Qafqazdan Balkanlaradək və Şimali Qaradənizyanı torpaqlardan Şimali Afrikayadək olan əraziləri əhatə edirdi (Ихсаноглу, ред., 2006, с. 22-23). XVII əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinədək olan dövrdə parçalandı və həm "Hartlənd" in, həm də "Rimlənd" in seqmentlərinə bölündü.

"Hartlənd" in seqmentləri:

- Mərkəzi Avropa (XVII əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri) – Alban knyazlığı, Bolqar knyazlığı, Macarıstan krallığı, Yunanıstan krallığı, Rumıniya knyazlığı, Monteneqro knyazlığı, Serbiya krallığı, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya (müasir Albaniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Yunanıstan, Rumıniya, Monteneqro, Serbiya, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya, habelə Ukraynanın cənub hissəsi);

- Mərkəzi Qafqaz (XIX əsrin birinci yarısı) – İmeretiya çarlığı (1804-cü il), Miqrəliya (1803-cü il), Abxaziya (1810-cu il), Quriya (1811-ci il), Svanetiya (1833-cü il) knyazlıqları – müasir Gürcüstan;

“Rumlən” din seqmentləri:

- Şimali Afrika (XVIII əsrin əvvəlləri – XIX əsrin ikinci yarısı) – Əlcəzair (1711-ci il), Liviya (1711-ci il), Misir (1805-ci il), Tunis (1881-ci il) paşalıqları – müasir Əlcəzair, Liviya, Misir, Tunis;
- Qərbi Asiya (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri) – İraq (1918-ci il), Suriya (1918-ci il), Livan (1918-ci il), Fələstin (1832-ci il), Hicaz (1916-cı il) – müasir İraq, Suriya, Livan, İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı.

“Hartlənd”dən ayrılmış geosiyasi subyekt – Kiçik Asiya (1923-cü il) – Türkiyə Respublikası (1923-cü ildən indiyədək). Burada *titul etnos* kimi *türklər* möhkəmlənmişlər.

9. *Səfəvilər imperiyası* (XVI əsrin əvvəlləri – XVIII əsrin birinci yarısı) (Локкарт, 2004; Рахмани, 1991; Эфендиев, 1961) – Şimal-Şərqi Qafqazdan Fars körfəzinədək və Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyayadək olan əraziləri əhatə edirdi. XVIII əsrin birinci yarısında aşağıdakı seqmentlərə bölündü:

“Hartlənd”in seqmentləri:

- Şimali Qafqaz (XVIII əsrin birinci yarısı) – Dərbənd xanlığı (1747-ci il) – müasir Rusiyanın cənub hissəsi;
- Mərkəzi Qafqaz (XVIII əsrin birinci yarısı) – Kaxetiya (1747-ci il) və Kartliya (1747-ci il) çarlıqları; Quba (1726-cı il), Şəki (1743-cü il), Gəncə (1747-ci il), Talış (1747-ci il), Naxçıvan (1747-ci il), İrəvan (1747-ci il), Bakı (1747-ci il), Cavad (1747-ci il), Qarabağ (1748-ci il), Şirvan (1748-ci il) xanlıqları – müasir Azərbaycan. Burada *titul etnos* kimi azərbaycanlılar möhkəmləndilər.

- Cənub-Şərqi Qafqaz (XVIII əsrin birinci yarısı) – Təbriz (1745-ci il), Marağa (1747-ci il), Xoy (1747-ci il), Maku (1747-ci il), Sarab (1747-ci il), Urmiya (1747-ci il), Ərdəbil (1747-ci il), Gilan (1747-ci il), Qaradağ (1748-ci il) xanlıqları – müasir İranın şimal-qərb hissəsi. Burada titul etnos kimi azərbaycanlılar möhkəmlənmişdir.

"Rimlənd" in seqmentləri:

- Qərbi Asiya (XVIII əsrin ikinci yarısı) – Zənd dövləti (1760-cı il) – müasir İran (Иванов, 1952).

"Hartlənd"dən ayrılmış geosiyasi subyekt – Mərkəzi Qafqaz (XVIII əsrin birinci yarısı) – 20 Azərbaycan xanlığı. Burada *titul etnos – azərbaycanlılar* möhkəmlənmişlər, lakin birləşib geosiyasi subyekt kimi formalaşa bilməmişlər. İki əsr ərzində Mərkəzi Qafqazdakı Azərbaycan xanlıqları müasir Azərbaycana çevrildi.

10. *Rusiya imperiyası* (1721-1917-ci illər) (Гладкий, 2006; Д'Анкокс, 2005; Широкопад, 2007) – Uzaq Şərqdən Mərkəzi Avropayadək və Şimal Buzlu Okeanından Qafqaza və Mərkəzi Asiyayadək olan ərazini əhatə edirdi. 1917-ci ildə aşağıdakı seqmentlərə parçalandı:

"Hartlənd" in " seqmentləri:

- Mərkəzi Avropa (XX əsrin birinci yarısı) – Polşa çarlığı, Böyük Finlandiya knyazlığı, Mərkəzi (Ukrayna) rada, Belarus radası, Bessarabiya, Liflyandiya, Kurlyandiya, Estlyandiya quberniyaları – müasir Polşa, Finlandiya, Ukrayna, Belarus, Moldova, Litva, Latviya, Estoniya);
- Şimali Qafqaz (XX əsrin birinci yarısı) – Dağıstan respublikası, Dağlılar respublikası, Kuban radası – müasir Rusiyanın cənub hissəsi;

- Mərkəzi Qafqaz (1918-ci il) – Azərbaycan Demokratik Respublikası, Ararat Respublikası, Gürcüstan Demokratik Respublikası (müasir Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan);
- Cənub-Qərbi Qafqaz (1918-ci il) – Araz-Türk respublikası və Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) Demokratik Respublikası – müasir Türkiyənin şimal-şərq rayonları;
- Mərkəzi Asiya (XX əsrin birinci yarısı) – Alaş-Orda “hökuməti”, “Kokand muxtariyyəti”, Buxara və Xivə xanlıqları⁴⁸ – müasir Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızıstan.

“Hartlənddən” ayrılmış geosiyasi subyekt – Şərqi Avropa – Şimali Asiya (1917-ci il) – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (1917-1991-ci illər). Burada *titul etnos* kimi *ruslar* möhkəmlənmişlər.

11. SSRİ (1922-1991-ci illər) (Верт, 2003; Маргания, ред., 2007; Пономарев, ред., 1966-1968) – Rusiya imperiyasından miras qalmış ərazidə yerləşmişdir. 1949-cu ildə QİƏŞ-i yaratmışdır. Buraya SSRİ ilə yanaşı, Mərkəzi Avropanın və Mərkəzi Asiyanın digər əraziləri, habelə planetin müxtəlif hissələrində yerləşən ayrı-ayrı dövlətlər daxil idi. 1991-ci ildə SSRİ / QİƏŞ aşağıdakı seqmentlərə parçalandı:

“Hartlənd”in seqmentləri:

- Mərkəzi Avropa (1991-ci il) – Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Albaniya, Almaniya Demokratik Respublikası, Yuqoslaviya, Ukrayna, Belarus, Moldova, Litva, Latviya, Estoniya;

⁴⁸ Qeyd olunan qurumlarla yanaşı, Mərkəzi Asiyada 1918-ci ildə paytaxtı Daşkənd olmaqla Türküstan MSSR (RSFSR-in tərkibində) yaradılmışdı.

- Mərkəzi Qafqaz (1991-ci il) – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan;
- Mərkəzi Asiya (1991-ci il) – Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Monqolustan, Əfqanıstan.

"Hartlənd"dən ayrılmış geosiyasi subyekt – Şərqi Avropa – Şimali Asiya (1991-ci il) – Rusiya Federasiyası (1991-ci ildən indiyədək). Burada *titul etnos* qismində *ruslar* möhkəmlənmişlər.

"Məhvər regionu"nun həтта belə qısa araşdırması da göstərir ki, onun Avropa və Qafqaz seqmentlərini vahid geosiyasi və iqtisadi məkan kimi ilk dəfə olaraq hunlar ("Rimlənd" in şərq hissəsinin geosiyasi subyektini olan Çin imperiyası tərəfindən IV əsrdə "Hartlənd" in Mərkəzi Asiya seqmentindən sıxışdırılıb çıxarıldıqdan sonra) formalaşdırmağa başlamışlar. Lakin onlar "Hartlənd" in təşəkkül mərhələsini yaşayan bu iki seqmentin arasında yaranmaqda olan inteqrasiya proseslərini möhkəmləndirib inkişaf etdirə bilmədilər, çünki "Rimlənd" in əsasən qərb hissəsinə nəzarətdə saxlayan Roma (və Bizans) imperiyası ilə Avropada hökmranlıq uğrunda mübarizəni davam etdirirdilər. Hunlar ona dağıdıcı zərbələr endirib sarsıtsalar da, Fransanın Katalon düzənliyində baş vermiş "xalqlar döyüşündəki" (451-ci il) məğlubiyyət onların passionarlığının çiçəklənmə dövrünə son qoydu⁴⁹. Bundan az sonra Hun imperiyası süquta uğradı və bunun nəticəsi olaraq, sonrakı əsrlərdə nə "Hartlənd", nə də "Rimlənd" tam dirçələrək Avrasiyada vahid geosiyasi və geoiqtisadi funksiyalar yerinə yetirə bilmədilər.

100 il sonra "məhvər regionu"nun formaşması prosesinin ikinci mərhələsi başladı. Hunların ulu vətəninə yeni dövlət – Türk Xaqanlığı yarandı və bütün Mərkəzi Asiyayı özünə ta-

⁴⁹ Passionarlıq nəzəriyyəsi haqqında bax: Гумилев, 2001.

be etdikdən sonra ərazisini həm şərqə, həm də qərbə doğru genişləndirməyə girişdi. Şərq istiqamətində türklər Mancuriyanı, Sinszyanı, Altayı, Monqolustanı nəzarətləri altına aldılar, şərqdə isə yalnız Şimali Qafqazı və Bizans imperiyasının tərkibində olan Şimali Qaradənizyanı ərazini (Bosfor/Kerç) tutdular. Bu istilalar nəticəsində türk xaqanları Böyük İpək yolunun bütün marşrutlarına, yəni “mehvər regionu”nun bütün mühüm seqmentlərinə nəzarəti ələ keçirdilər. Bu onlara imkan verdi ki, Avrasiya materikində geosiyasi və geoiqtisadi funksiyaları yerinə yetirsinlər. Lakin onlar “mehvər regionu”nda hökmranlıqlarını qoruyub möhkəmləndirə bilmədilər və 588-ci ildə vahid türk dövləti iki yerə – Şərqi və Qərbi Türk xaqanlıqlarına bölündü.

Daha yüz il sonra (VII əsrdə) Qərbi Türk xaqanlığının əsasında Şimali Qafqazı və Şimali Qaradənizyanı əraziləri əhatə edən Xəzər xaqanlığı yarandı. Hun imperiyası kimi Xəzər xaqanlığı da öz hökmranlığını “mehvər regionu”nun Qafqaz və Avropa seqmentlərində genişləndirməyə can atırdı. “Hartlənd”in Asiya seqmentinə isə həmin vaxt Şərqi Türk xaqanlığı hakim idi və əsas gücünü “Rimlənd”in şərq hissəsindəki başqa bir geosiyasi aktora – Çinə qarşı yönəlmişdi. Xaqanlıq onunla uzun-uzadı müharibələr aparırdı ki, bu da son nəticədə özünün süqutu ilə başa çatdı.

Yenə həmin vaxtlar (VII əsrdə) “Rimlənd”in qərb hissəsində, Ərəbistan yarımadasında, yeni bir geosiyasi subyekt – Ərəb xilafəti meydana gəldi. Atlantik okeanından Hind okeanınaqədək böyük bir ərazini, yəni “Dünya adası”nın sahilboyu sahəsinin bütün qərb hissəsini zəbt edən ərəblər, öz hökmranlıqlarını “mehvər regionu”nun da bəzi seqmentlərində yaymağa başladılar. Xilafət, “Hartlənd”in Qafqaz seqmentində bütün VIII əsr ərzində Xəzər xaqanlığı ilə, Mərkəzi Asiyada isə – Şərqi Türk xaqanlığı ilə (712-713-cü illər) müharibələr apardı.

"Rimlənd" in yeni aktorları ilə (Ərəb xilafət və Çin imperiyası ilə) "Hartlənd" (Xəzər xaqanlığı və Şərqi Türk xaqanlığı) arasında qarşıdurma nəticəsində sonuncular bir geosiyasi subyekt olmaq etibarilə aradan götürüldülər. Ərəb xilafəti "mehvər regionu" nun iki seqmentində – Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqazda hökmran oldu. Beləliklə də, Ərəb xilafəti, "mehvər regionu" nda yeni-yeni təşəkkül tapmaqda olan inteqrasiya proseslərini dayandırdı və təqribən iki əsr ərzində həm "Rimlənd" in, həm də "Hartlənd" in əsas seqmentlərində, yəni demək olar ki, bütövlükdə "Dünya adası" nda hökmranlıq etdi.

Lakin IX əsrin birinci rübündə Xilafət tənəzzülə uğramağa başladı və "Rimlənd" in seqmentləri – Cənub-Qərbi Avropa, Şimali Afrika, Qərbi Asiya və Kiçik Asiyanın bir hissəsi, "Hartlənd" dən isə – Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqaz mərhələ-mərhələ ondan ayrıldılar.

XI əsrdə "mehvər regionu" nun Mərkəzi Asiya seqmentində yeni bir Avrasiya dövləti – Səlcuq imperiyası meydana gəldi və "Hartlənd" in daha bir dirçəlişinə təkan verdi. Mərkəzi Asiyayı ələ keçirdikdən sonra səlcuqlar "mehvər regionu" nun ikinci seqmentini də – Mərkəzi Qafqazı, habelə "Rimlənd" in ayrı-ayrı parçalarını – Qərbi Asiyayı, Kiçik Asiyanın bir hissəsini və Ərəb (Bağdad) xilafətinin özünü zəbt etdilər. "Ərəb Rimləndi" nin süqutu zəminində ərsəyə gələn "Səlcuq Hartləndi" zaman-zaman "mehvər regionu" nun digər geosiyasi aktorlarına transformasiya olaraq, XX əsrin sonlarınaqədək "Dünya adası" nda müxtəlif formalarda hökmranlıq etdi.

XIII əsrdə "mehvər regionu" nda səlcuqları monqolların iki əsr davam edən hökmranlığı əvəz etdi. Özü də monqollar təkcə "Hartlənd" ə (onun bütün seqmentlərinə – Mərkəzi Avropaya, Mərkəzi Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya) deyil, həm də, demək olar ki, bütün Avrasiya materikinə hakim oldular.

XV əsrdə isə monqolları türklər (osmanlılar) əvəz etdilər. Əsas etibarilə XII-XIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asi-

yaya köç eləmiş türklər 1299-cu ildə öz dövlətlərini – Osman bəyliyini yaratdılar. Bizans imperiyasını süquta uğradıb (1453-cü il) onun ərazisinə yiyələnən Osmanlı imperiyası XVI əsrdən başlayaraq mərhələ-mərhələ, həm “Hartlənd”in seqmentlərində – Mərkəzi Avropa və Mərkəzi Qafqazda, həm də “Rimlənd”in seqmentlərində – Şimali Afrikada öz hökmranlığını bərqərar etdi.

XVI əsrdə “mehvər regionu”nun Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqaz seqmentlərində hökmranlığa can atan Səfəvi imperiyası Osmanlı dövləti ilə üz-üzə gəldi. Bu çoxəsrlik qarşıdurma, nəticə etibarilə, Səfəvi dövlətinin dağılıb-parçalanmasına, Mərkəzi Qafqazın şərq hissəsindəki və Mərkəzi Asiyadakı etno-siyasi və dövləti qurumların müstəqilliyinin bərpa olunmasına gətirib çıxardı. Eyni zamanda, Osmanlı imperiyasının Mərkəzi Avropa və Mərkəzi Qafqaz (qərb hissəsi) seqmentlərində təsir dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə daraldı.

XVIII əsrin ortalarından etibarən Rusiya imperiyası “mehvər regionu”nun bütün seqmentlərində hökmranlıq qurmağa başladı, XIX əsrdə isə bütün Mərkəzi Qafqazı ələ keçirdi və həm qərbə (Mərkəzi Avropa istiqamətində), həm də şərqə doğru (Mərkəzi Asiya istiqamətində) genişlənməyə başladı.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, XIX əsr türk imperiyalarının (ardıcıl olaraq Hun imperiyasının, Türk/Xəzər xaqanlıqlarının, Səlcuq, Osmanlı və Səfəvilər imperiyalarının) “Hartlənd”də kiçik fasilələrlə yüzilliklər boyu davam edən hökmranlığının sona çatma və slavyan dövlətinin (Rusiya imperiyasının) ağılıq dövrünün başlanma vaxtıdır.

Əsasən, “Hartlənd”in Şərqi Avropa seqmentində məskunlaşan rus etnosu Rusiya imperiyası dövründə XIX əsrdə “mehvər regionu”nun bütün əsas seqmentlərində (Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya) hökmranlığı ələ keçirdi, həmçinin böyük strateji əhəmiyyətə malik olan sahilyanı əraziləri – qərbdə Pribaltika və Finlandiyanı, şərqdə

Kamçatka, Saxalin, Primorye və Alyaskanı, şimalda isə Şimal Buzlu okeanın sahilboyu ərazilərini zəbt etdi. Beləliklə, üç okeana çıxış qazanan və quru-dəniz fəvqəldövlətinə çevrilən Rusiya imperiyası, eyni zamanda həm "Hartlənd" in, həm də "Rimlənd" in geosiyasi aktoru funksiyasını yerinə yetirməyə başladı.

XX əsrdə Rusiya imperiyası SSRİ-yə çevrildi. Bu əcaib "kommunist imperiya" onun ərazilərinə və geosiyasi imkanlarına irsən sahib çıxdı və üstəlik, QİƏŞ-i yaratdı (1949-cu il) və bununla da "mehvər regionu" na "sosializm düşərgəsi" nin yeni dövlətlərini daxil edib (Mərkəzi Avropada Polşanı, Macarıstanı, Çexoslovakiyanı, Rumıniyanı, Bolqarıstanı, Albaniyanı, ADR-i və Yuqoslaviyanı, Mərkəzi Asiyada isə Monqolustanı və Əfqanıstanı), onun arealını maksimal dərəcədə genişləndirdi. Belə demək mümkündür ki, məhz Sovet imperiyası dövründə "mehvər regionu" ən dolğun şəkildə formalaşmış və fəaliyyət göstərmişdir.

"Mehvər regionu" nun təkamülündə sonuncu tsiklin yekun mərhələsini, yəni son Avrasiya fəvqəldövləti olan SSRİ-nin dağılması və "Hartlənd" in dirçəlişində yeni tsiklin başlanma dövrünü təhlil etdikdə aydın görünür ki, əvvəlki tsikllərdə olduğu kimi, burada da *Mərkəz Avropa*, *Mərkəzi Qafqaz* və *Mərkəzi Asiya* seqmentləri öz mövcudluğunu davam etdirir, "mehvər regionu" ndan ayrılmış hakim dövlət isə (Rusiya Federasiyası) geosiyasətin, bir qayda olaraq, ayrıca (təkbaşına) subyekt qismində çıxış edir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, "mehvər regionunda" yaranan hər bir Avrasiya fəvqəldövləti öz inkişafı gedişində, bir qayda olaraq, müstəqil geosiyasi subyektə çevrilir və "ana" obyektin (yəni, onu törətmiş geosiyasi ərazinin – "Hartlənd" in) üzərində ağalığ edirdi. Başqa sözlə desək, prosesin əvvəlində özü də obyektin ("mehvər regionu" nun) bir hissəsi olan və "Hartlənd" in sistemyaradıcı elementi kimi çıxış edən

dövlət, zaman keçdikcə obyektin digər tərkib elementlərindən funksional baxımdan fərqli bir rol oynamağa başlayır və obyektə nəzərən subyektə çevrilirdi. Bundan sonra yeni geosiyasi subyekt, onu “törətmiş” yeri (yəni, “ana” obyektini) sanki “tərk edir” və beləliklə də “Hartlənd”in ərazisi həmin subyektin titul millətinin tutduğu areal qədər kiçilirdi.

Bu minvalla, “mehvər regionu” və onun seqmentləri məkan etibarını ilə “göz bəbəyi” kimi, zaman keçdikcə gah genişlənir, gah daralır, gah da “sürüşüb” yerini dəyişirdi, yəni daim hərəkətdə olurdu. Mərkəzi Avrasiyanın müasir dövlətlərinin və seqmentlərinin ərazilərinin onların ilkin tarixi sərhədləri ilə üst-üstə düşməməsini izah edən səbəblərdən biri də məhz elə budur.

Tarixən istər “Hartlənd”in, istərsə də “Rimlənd”in formalaşma prinsipləri müxtəlif yönlü olmuşdur. Bunların arasında üçünə xüsusi fərqləndirmək lazımdır: etnik prinsip – Hun, Türk, Xəzər, Səlcuq, Moңqol imperiyaları, Teymurun imperiyası, Osmanlı, Səfəvi imperiyaları (bunlarda türk etnosu titul millət olmuşdur), Rusiya imperiyası (titul millət – rus etnosu), dini prinsip – Ərəb xilafəti (“müsəlmanlar”) və siyasi-ideoloji prinsip – SSRİ (“sovet xalqı”). Lakin inkişafın məntiqi baxımından, “mehvər regionu”nun təkamülü həmişə eyni alqoritm əsasında getmişdir:

- “*təşəkkül*” mərhələsi – titul millətin “*təşəkkül tapması*” (bir növ regionun digər millətlərdən “*ayrılması*”) və “mehvər regionu”nda mənimsədiyi arealda əsaslı şəkildə möhkəmlənməsi;
- “*çiçəklənmə*” mərhələsi – titul millətin mənsub olduğu dövlətin “mehvər regionu”nun əsas seqmentlərini özünə tabe etdirməsi (“mehvər regionu” üzərində “*tam nəzarət*” əldə etməsi) və bundan sonra da yerdə qalan dünyanı fəth etməyə can atması;

- *"süqut" mərhələsi* – titul millətin "mehvər regionu" üzərində hakimiyyətinin sona yetməsi, "mehvər regionu" seqmentlərinin yeni məkan sərhədlərinin formalaşmağa başlaması və titul millətin ərazisinin "mehvər regionu"ndan ayrılması.

Beləliklə, "Hartlənd"-in dünya siyasətinin ayrıca bir bitkin obyekt/subyekti kimi formalaşması mərhələsində çoxsaylı etnosların içərisindən passionar, Avrasiya materikinın ortalıq hissəsinin qalan etnosları üzərində dominant olan biri ayrılır və sonra onun çiçəklənmə dövrü (ikinci mərhələ) başlayır. Bu dövrdə həmin passionar etnosun arealı "mehvər regionu"-nun ən sabit (oturuşmuş) etno-siyasi ərazi vahidi kimi çıxış edir və bu ərazi vahidi geosiyasətin obyektindən onun subyektinə – imperiyaya çevrilir. Bu imperiya əvvəlcə "mehvər regionu" ilə həmsərhəd ərazilər üzərində, sonra isə bütün dünya üzərində hökmranlığa can atır. Lakin "Hartlənd"-i tam olaraq, "Rimlənd"-i isə qismən özünə tabe etdikdən sonra Avrasiya imperiya sisteminin süqutu prosesi başlayır. Bunun nəticəsi olaraq, "Hartlənd"-in məkanı ayrı-ayrı, nisbətən sərbəst seqmentlərə bölünür və onların birində titul etnosun dövləti yerləşir. "Hartlənd"-in təkamül prosesinin hər bir tsikli bu sxem üzrə reallaşmışdır.

3.3. XXI əsrdə "mehvər regionu"nun mahiyyəti, funksiyaları və formalaşması prinsipləri

"Mehvər regionu"nun mahiyyəti. *"Hartlənd", planetin ən böyük "Dünya adasının" ortalıq hissəsidir. Strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyətli sahilboyu zonalara birbaşa çıxışı yoxdur, lakin izafi dərəcədə yüksək potensial etnodemoqrafik və sosial-siyasi enerjiyə (passionarlığa) malikdir. Bütövlükdə Avrasiya materikinın sistemli, dinamik və dayanıqlı inkişafı*

əhəmiyyətli bir biçimdə onun necə tənzimlənməsindən və idarə olunmasından asılıdır.

“Məhvər regionu”nun funksiyası. *“Hartləndin” (Mərkəzi Avrasiyanın) əsas funksiyası həm üfüqi (en dairələri üzrə) “Qərb-Şərq” istiqamətində, həm də şaquli (meridianlar üzrə) “Şimal-Cənub” istiqamətində sabit qürü əlaqələrini təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, Mərkəzi Avrasiyanın tarixi vəzifəsi materikin iri və nisbətən əlahiddə areallarının sabit geosiyasi və iqtisadi inteqrasiyasına yardımçı olmaqdır.*

“Məhvər regionu”nun formalaşması prinsipləri. Bəşəriyyətin global tarazlı inkişafını təmin etmək üçün müasir dövrdə “məhvər regionu”nun formalaşması zamanı başlıca olaraq *sosial-iqtisadi məqsədyönlülük (uyğunluq və qarşılıqlı tamamlanma) və daxili təşkil olunma (öz-özünü təşkil etmə, idarə etmə)* prinsiplərindən istifadə etmək lazımdır. Onun fəaliyyətində isə *özünü tənzimləmə və özünü idarə etmə prinsiplərinə üstünlük verilməlidir.* Mərkəzi Avrasiyanın çoxəsrlik tarixinin göstərdiyi kimi, bu, onunla şərtlənir ki, “Hartlənd”in əsasən etnokonfessional, yaxud siyasi-ideoloji prinsiplər üzərində qurulduğu və müvafiq olaraq, titul millətin zəbt olunmuş arealın digər xalqları üzərində hökmranlığı prinsipi ilə fəaliyyət göstərirdiyi dövrlərdə Avrasiya imperiyaları nəticə etibararı ilə dağılmış, “Hartlənd”in vahid geosiyasi məkanı isə ayrı-ayrı seqmentlərə parçalanmışdır. Bununla da, Avrasiya materikinə əsas regionları arasında bərqərar olan obyektiv qarşılıqlı əlaqələr dəfələrlə pozulmuşdur.

3.4. Mərkəzi Avrasiyanın yeni geosiyasi strukturu

“Məhvər regionu”nun təkamül tarixi isbat edir ki, onun sistemyaradıcı seqmentləri daimi funksional mobillik xassəsinə malikdir. Ona görə də “Mərkəzi Avrasiya arealının struk-

turunun indi necə dəyərləndirmək lazımdır?" sualına aydınlıq gətirmək tələb edilir. Bu region haqqındakı nəzəri, tarixi-empirik və müasir yanaşmalara əsaslanaraq, tədqiqatın əvvəlində belə nəticəyə gəldik ki, funksional-məkan baxımından, Mərkəzi Avrasiya sadəcə *Mərkəzi Qafqaz üstəgəl Mərkəzi Asiya deyil*, daha genişdir⁵⁰. Belə fikrə sadə bir yolla – yalnız məkan anlayışları çərçivəsində mühakimə yürütməklə də gəlmək mümkündür. Əgər Avrasiya Avropa ilə Asiyanın üzvi vəhdətindən ibarətdirsə, onda materikin mərkəzi hissəsinə, yuxarıda göstəriləni kimi, müvafiq olaraq hər iki qitənin mərkəzi seqmentləri, yəni həm Mərkəzi Avropa, həm də Mərkəzi Asiya ölkələrinin əraziləri, habelə "onların kəsişdikləri" xüsusi zona – Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin əraziləri daxil olmalıdır. Bu yanaşmanın doğruluğu "mehvər regionu"nun sosial-iqtisadi həyatının çoxəsrlik tarixi ilə də təsdiqlənir.

Bununla yanaşı, Avrasiya geosiyasi məkanının strukturlaşdırılması təkcə fiziki-coğrafi prinsiplərə, yəni yalnız və yalnız coğrafi məkan parametrlərinə əsaslanma bilməz⁵¹. Fikrimizcə, geosiyasi məkanın regional baxımdan strukturlaşdırılması fiziki-coğrafi meyarlardan daha çox, bu məkanın funksional bütövlüyü, həmsərhəd dövlətlərin bir-birinə uyuşa bilməsi və bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlaması, ümumi tarixi keçmiş söykənən sosial-mədəni yaxınlığı, habelə onların dünya siyasəti və iqtisadiyyatı üçün birgə funksional əhəmiyyəti prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

⁵⁰ Postsovet dövründə Mərkəzi Avrasiyanın tərkibinə "mehvər regionu"nun əsasən iki seqmentini – Qafqazı və Mərkəzi Asiyayı aid edirdilər (Исмаилов и Эсенюв, 2005; Amineh and Houweling, 2005, pp. 2-3; Fairbanks, Nelson, Starr, and Welsbrode, 2001, p. vii).

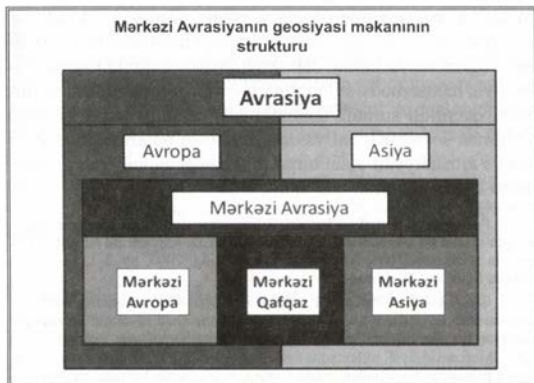
⁵¹ Çox vaxt bu ona gətirib çıxarır ki, ayrı-ayrı regionların tərkibinə həm suveren dövlətlərin ərazilərini, həm də həmsərhəd ölkələrin ərazilərinin müəyyən hissələrini daxil edirlər. Məsələn, əslində geosiyasi mahiyyət kəsb edən "Mərkəzi Asiya" anlayışına fiziki-coğrafi məfhum kimi baxaraq, buraya beş postsovet dövlətindən başqa Qərbi Çin ərazisinin bir qismini də (Sinszyan-Uyğur muxtar rayonunu) daxil edirlər.

Beləliklə, deyilənlərdən çıxış edərək söyləyə bilərik ki, Mərkəzi Avrasiya regionu öz müasir geosiyasi strukturu etibarilə üç seqmentdən (Исмаилов, 2007, 2008): Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan ibarətdir (bax: şəkil 3).

Fikrimizcə, Mərkəzi Avrasiyanın yerinə və roluna bu cür yanaşma “mehvər regionu”nu “çatışmayan elementlə” – Mərkəzi Avropa ilə tamamlamağa imkan verir.

Beləliklə, hazırda mövcüd olan konsepsiyalardan fərqli olaraq (bunlar yalnız iki seqmenti – Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqazı əhatə edir və nəzərdə tutur ki, “Hartlənd”in formalaşması və fəaliyyəti “titul millətin hökmranlığı” prinsipi əsasında həyata keçiriləcəkdir), “mehvər regionu”nun – Mərkəzi Avrasiyanın parametrləri, strukturu, formalaşma və fəaliyyət prinsipləri ilə əlaqədar bizim təklif etdiyimiz yanaşma aşağıdakıları ehtiva edir:

Şəkil 3

- birincisi, "mehvər regionu"nun tərkibinə, Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqazla yanaşı, üçüncü seqmenti – Mərkəzi Avropa dövlətlərinin ərazisini daxil etmək;
- ikincisi, "Hartlënd"in formalaşması və fəaliyyətində sosial-iqtisadi məqsədyönlülük, özünü təşkil etmə, özünüidarəetmə və özünü inkişaf etdirmə prinsiplərinə əsaslanmaq.

İstər tarixi təcrübə, istərsə də müasir geosiyasi konyunktur göstərir ki, "mehvər regionu"nun (Mərkəzi Avrasiyanın) məhz bu prinsiplər əsasında formalaşmış fəaliyyət göstərməsi həm üfqi Qərb-Şərq, həm də şaquli Şimal-Cənub istiqamətlərində fasiləsiz quru əlaqələrini, yəni Qərbi Avropanın Şərqi Asiya ilə, Rusiyanın isə Cənubi Asiya ilə sabit sosial-iqtisadi inteqrasiyasını təmin etmək imkanı yaradır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, son onilliklərdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsinin təsiri olaraq, geosiyasi ədəbiyyatda (həmçinin, regionşünaslıq və ölkəşünaslıqda) bəzi "böyüdücü" kateqoriyalardan, o cümlədən "böyük" sözünün özündən də getdikcə daha tez-tez istifadə edilir. Nümunə qismində, məsələn, "Böyük Avropa" (Максимычев, 2003; Соллозобов, 2005); "Böyük Yaxın Şərq" (Коэн, 2004; Крылов, 2006; Лагунина, 2003; Эрдоган, 2004), "Böyük Mərkəzi Asiya" (Лаумулин, 2005; Казахстан: аналитика, 2006), "Böyük Çin" (Сыроежкин, 2000) anlayışlarını və başqalarını göstərmək olar. Belə yanaşma ağlabatan görünür – ona görə yox ki, Avrasiya geosiyasi "səhnəsində" rəqabət aparən aktorların mövqe və maraqlarını konseptual cəhətdən əsaslandırmağa xidmət edir, daha artıq dərəcədə ona görə ki, Avrasiya məkanındakı regional siyasi sistemlərin qloballaşma şəraitində inkişafının və qarşılıqlı münasibətlərinin obyektiv qanunauyğunluqları ilə bağlıdır.

Həmin regional sistemləri (altsistemləri) təşkil edən dövlətlərin dinamik və dayanıqlı siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafı indi fəaliyyət açıqlığı (yəni, kənar dünyaya hər hansı şəkildə qapalı qalmaqdan vaz keçmək) olmadan, qarşılıqlı münasibətlərə və əməkdaşlığa girmədən mümkünsüzdür. Dövlətin inkişafında avtarkist (təcridçi) yol tutmaq əvvəllər (klassik geosiyasət dövründə) bəlkə də anlaşılan idi, lakin indi, qloballaşma şəraitində heç bir dövlət özünəyətər ola bilməz – ən azı iqtisadi baxımdan. Təbii ki, bu, hazırda Avrasiya materikinə həm hər bir seqmenti çərçivəsində, həm də həmin seqmentlər arasında baş verən proseslərə təsirsiz ötürülmür.

Beləliklə, Avrasiyanın regionlaşdırılmasına (yəni, hansı regionlardan ibarət olması probleminə) “dar” yanaşma, getdikcə genişlənən və dərinləşən regionlararası əlaqə və münasibətlərin müasir reallığını tam açma bilmir. Ona görə də həmin əlaqə və münasibətləri dərinləndirmək üçün Avrasiya məkanının strukturuna “geniş” (makroregional) yanaşma tələb edilir. Bu xüsusda biz “Mərkəzi Avrasiya” anlayışının da, onun tərkib hissələrinin adının da önündə “Böyük” kəlməsindən istifadəni nəinki mümkün, hətta məqsədəuyğun hesab edirik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Mərkəzi Asiya regionunu səciyələndirərkən “Böyük” təyini artıq tətbiq olunur və “Böyük Mərkəzi Asiya” anlayışı elmi dairələrdə geniş yayılmışdır. Amma digər iki seqment – Mərkəzi Avropa və Mərkəzi Qafqaz⁵² – üçün bu təyindən hələ istifadə edilmir. Regionların geniş təfsiri məntiqindən çıxış etsək, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Böyük Mərkəzi Avropa dedikdə üç postsovet respublikasından əlavə (Belarus, Ukrayna, Moldova), həm də Baltika respublikalarını (Latviya, Litva və Estoniyanı) və keçmiş QİYŞ dövlətlərini (Albaniya, Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Macarıstan, Makedoniya, Polşa, Rumıniya, Serbiya, Çexiya, Slovakiya,

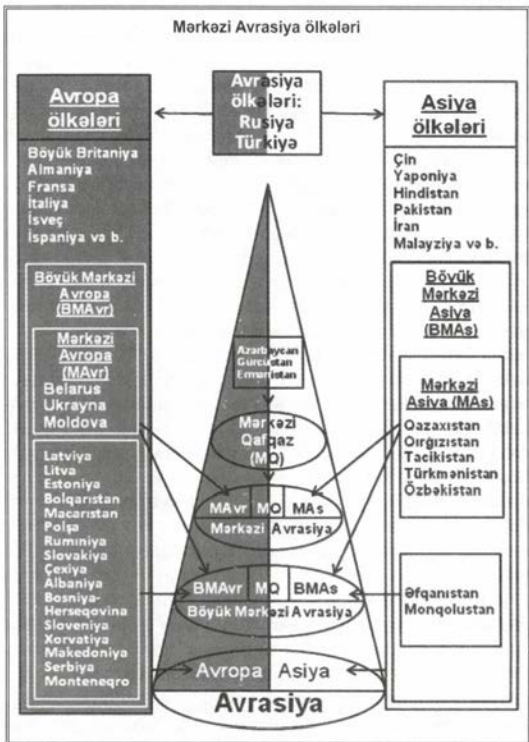
⁵² Mərkəzi Qafqaz məkanca məhdud olduğuna görə ona tətbiqən “Böyük” təyini işlətmək məqbul deyil.

Sloveniya, Xorvatiya və Monteneqronu) əhatə edən coğrafi məkan başa düşülməlidir (bax: şəkil 4).

İlk baxışdan belə görünə bilər ki, Mərkəzi Avrasiyaya daxil edilmiş ölkələr öz tarixinə, ideologiyasına, etnik köklərinə, dəyər sistemlərinə görə tamamilə fərqlidirlər və buna görə də Avrasiya materikinə və bütövlükdə dünyaya xas olan ümumi inkişaf xətti üzrə vahid bir regionun tərkib hissələri olmaq etibarilə müstəqil şəkildə yaşayıb inkişaf edə bilməzlər. Burada "müstəqil" kəlməsi ayrı-ayrı dövlətlərə deyil, bütövlükdə regiona şamil olunmuşdur, yəni söhbət Mərkəzi Avrasiyanın daxildən təşkilatlanması, özünü idarə və inkişaf etdirməsi müstəvisində gedir.

Lakin əslində "mehvər regionu" çərçivəsində müəyyən bir inteqrasiya potensialı mövcuddur və o, məhz Mərkəzi Avrasiya xalqlarının ümumi tarixi keçmişinə, onların, demək olar ki, bütün Avrasiya imperiyalarının tərkibində birlikdə olmalarına, uzun əsrlər boyu yanaşı yaşamalarına və etnik baxımdan qaynaq-qarışmalarına əsaslanır. Təbii ki, bütün bunlar həmin xalqların mədəniyyət və dil yaxınlığını, iqtisadi və texnoloji cəhətdən bir-birindən çox aralanmamasını şərtləndirmişdir. Sosial-siyasi və tarixi ədəbiyyatda bir çox tarixi dövrlər və hadisələr, təəssüf ki, obyektiv əks olunmur. Bu isə, öz növbəsində, "mehvər regionu"nda və bütövlükdə Avrasiya materikində inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə ciddi əngəllər yaradır.

Sadalananlara və digər çətinliklərə baxmayaraq, Mərkəzi Avrasiyada inteqrasiya proseslərini ardıcıl şəkildə, özü də onun bütün seqmentlərində eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, Mərkəzi Avrasiyanın müxtəlif seqmentlərindəki dövlətlərin birgə inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq, inteqrasiyanı, ilk növbədə, seqmentlərin öz daxilində əməkdaşlıqdan başlamaq lazımdır. Bunun üçün həm hər bir seqmentə daxil

olan dövlətlər arasındakı, həm də seqmentlər arasındakı ziddiyyətləri üzə çıxarıb onları qısa bir zamanda və səmərəli üsullarla həll etməyin yollarını tapmaq çox vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Avrasiyanın müxtəlif seqmentlərinə aid olan dövlətlər arasındakı əməkdaşlığın miqyası və səviyyəsi bəzən seqmentdaxili əməkdaşlığa nisbətən daha yüksəkdir. Məsələn, Mərkəzi Asiyaya aid olan Qazaxıstan, həmin bölgədən olan Türkmənistanla nisbətən, Mərkəzi Qafqazı təmsil edən Azərbaycanla daha sıx əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. Azərbaycan isə Mərkəzi Avropaya daxil olan Ukrayna ilə münasibətlərini strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəltdiyi halda, Mərkəzi Qafqazda yerləşən Ermənistanla müharibə vəziyyətindədir.

Fikrimizcə, Mərkəzi Avrasiyada inteqrasiya proseslərinin uğurla gedə bilməsindən ötrü hər seqmentdə bir təşəbbüs özəyinin yaranıb fəaliyyətə keçməsi lazımdır. Təşəbbüs özəyi deyərkən seqmentdaxili inteqrasiyaya təkan verə biləcək, iqtisadi və siyasi cəhətdən bölgənin digər dövlətlərinə nisbətən daha yüksək inkişaf etmiş ölkə və ya ölkələr qrupu nəzərdə tutulur. Mərkəzi Avropa seqmentində bu rolu öz üzərinə Ukrayna, Mərkəzi Qafqazda – Azərbaycan və Gürcüstan, Mərkəzi Asiyada isə Qazaxıstan götürə bilər. Müxtəlif tipli regiondaxili və regionlararası ziddiyyətlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bu dövlətlər, bütövlükdə Mərkəzi Avrasiya regionunda sosial-iqtisadi əməkdaşlıq üçün səmərəli yollar axtarışına əslində artıq başlamışlar. Ona görə də Mərkəzi Avrasiyada vahid iqtisadiyyatın formalaşdırılması fəaliyyətə keçməsi, görünür, bəzilərinin düşündüyünün əksinə olaraq, heç də əfsanə deyil.

Əgər Mərkəzi Avrasiyanın iqtisadi və siyasi birlik kimi formalaşması yaxın gələcəkdə baş tutmasa belə, regionda gedən inteqrasiya prosesləri və hər üç seqmentdəki "təşəbbüs özəyinin" həmin unteqrasiya proseslərində oynamağa başladığı rol

ondan xəbər verir ki, "Hartlənd" in iqtisadi və siyasi qüdrəti yenidən dirçəlməkdədir.

Beləliklə də, XXI əsrin birinci rübündə dünya birliyinin həll etməli olacağı ən mühüm məsələlərdən biri, bizim fikrimizcə, ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Avrasiyanın seqmentləri (Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya) arasında sosial-iqtisadi məqsədəuyğunluq, özünütəşkil və özünüidarə prinsiplərinə əsaslanan sistemli əlaqələrin yaranmasına kömək etsin. Bu işə, öz növbəsində, Mərkəzi Avrasiyaya, materikin nisbətən sərbəst, iri areallarını bir-birinə qovuşdurmaqla bağlı olan planetar geosiyasi və geoiqtisadi funksiyasını davamlı və səmərəli şəkildə yerinə yetirməyə imkan verəcəkdir.

Apardıqları tədqiqat əsasında müəlliflər aşağıda verilmiş qənaətlərə gəlmişlər.

Mərkəzi Avrasiyanın geosiyasi konturları barədə

- SSRİ dağılandan sonra başlayan tarixi proses təkcə yeni müstəqil dövlətlərin deyil, həm də yeni geosiyasi arealların təşəkkül tapması ilə səciyyələnir və keçmiş sovet respublikaları da həmin geosiyasi areallara daxildir. Bu yeni geosiyasi arealların biri də Mərkəzi Avrasiya sayıla bilər. Mərkəzi Avrasiya termini nisbətən yeni olsa da, son illər getdikcə daha geniş yayılmaqdadır. Mərkəzi Avrasiya dedikdə, bir qayda olaraq, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanı özündə birləşdirən vahid geosiyasi məkan nəzərdə tutulur.
- Coğrafi baxımdan, Mərkəzi Asiya faktiki surətdə tam olaraq Mərkəzi Avrasiyaya daxildir, amma Mərkəzi Avropanı bura aid etmirlər. Məntiqə istinad etsək, bir coğrafi mərkəz kimi Avrasiya dünyanın iki qitəsindən – Avropa və Asiyadan ibarət olduğuna görə, coğrafi-funksional baxımdan, Mərkəzi Avrasiyaya təbii olaraq həm Mərkəzi Avropa, həm Mərkəzi Asiya, həm də onları qovuşduran Mərkəzi Qafqaz daxil edilməlidir.

Rusiya və avrasiyaçılıq barədə

- SSRİ dağılandan sonra Rusiyanın qarşısında bir tərəfdən milli kimlik, digər tərəfdənsə ərazi identikliyi problemləri xüsusi kəskinlik kəsb etdi. Son iki yüz ildə bu ölkənin

sərhədləri ilk dəfə olaraq bu qədər daraldı, onun dünya siya-səti və iqtisadiyyatında (heç olmasa, postsovet məkanında) oynaya biləcəyi rolun nədən ibarət olması barədə yeni kon-sepsiyaların axtarışına maraqlı xeyli artdı. Bəziləri bu fikrə düşdülər ki, Rusiyanın imperiya ambisiyalarını nəzəri cə-hətdən əsaslandırmaqdan ötrü “avrsiyaçılıq” adı altında toplanmış ideyalardan istifadə oluna bilər və bu ideyalar postsovet məkanında yenidən həyata qaytarıldı.

- Avrsiyanın düzgün coğrafi konturları ilə Rusiyanın nə-zarəti altındakı ərazinin nə dərəcədə üst-üstə düşməsi bar-ədə mübahisə hələ bitmiş hesab oluna bilməz. Öz xarak-teri etibarilə rus geosiyasi məktəbinin Avrsiya cərəyanı Rusiyanın tarix boyu sönməyən imperiya ambisiyalarına xidmət edir və Rusiyanın, Avrsiya materikinə mərkəz his-səsi üzərində hökmran olmaq arzusuna haqq qazandırmaya çalışır.
- Avrsiyaçılıq tərəfdarları Rusiyada hakimiyyətdə deyillər, lakin Yeltsin dövründəkindən fərqli olaraq, Putin hökumə-ti üçün onlar lap əvvəldən məqbul sayılırdılar. Bunun nəti-cəsində avrsiyaçılıq Rusiya siyasi elitası tərəfindən təbliğ olunmaya və hakim ideologiya səciyyəsi almağa başladı.
- Rusiya postsovet məkanında daha hökmran ola bilməyə-cəkdir – yalnız ona görə yox ki, bu məkanda peyda olan digər “oyunçular” daha böyük iqtisadi gücə, informasiya resurslarına və hərbi potensiala malikdirlər, ilk növbədə ona görə ki, Rusiya siyasi elitası keçmiş sovet respublikalarının öz dövlət suverenliklərini təmin etməsində və möhkəmlən-dirməsində maraqlı deyil. Təəssüf, amma Rusiyanın Mər-kəzi Qafqazda apardığı siyasət ona əsaslanmır ki, bu re-giondakı ölkələrin ərazi bütövlüyü və sabitliyi üçün daha sərfəlidir, əksinə, avrsiyaçıların münaqişəli regionlara və strateji tərəfdaşlara yanaşması ilə praktiki olaraq tam üst-

üstə düşür. Ötən iyirmi il ərzində Mərkəzi Asiya ölkələri, öz maraqları naminə regionda bir-biri ilə rəqabət aparan müxtəlif dövlətlər arasında manevr etməyi bu və ya digər dərəcədə öyrənə bilmişlər.

- 1990-cı illərdə belə təəssürat yarandı ki, “soyuq müharibə” artıq başa çatmışdır və yeni Rusiya sivil dünya ilə əməkdaşlıq, demokratik islahatlar və bazar iqtisadiyyatına keçid yolunu birdəfəlik seçmişdir. Hələ Qorbaçovun dövründə yaranmağa başlamış bu təəssürat Yeltsinin prezidentliyi zamanı bir az da güclənmişdi. Lakin 2008-ci ilin avqustundakı Rusiya-Gürcüstan müharibəsi göstərdi ki, “soyuq müharibənin” bitməsi reallıqdan daha çox, Qərbin öz arzusunu reallıq kimi qəbul etməsidir, başqa sözlə – illüziyadır. Bu illüziyanı daha da gücləndirən o idi ki, ölməkdə olan SSRİ və onun hüquqi varisi – yenidən yaranan Rusiya dövləti həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən çox zəifləmişdi və Qərbdən iqtisadi yardım almaq üçün üzünü ona tərəf, onun dəyərlərinə tərəf çevirməyə məcbur olmuşdu. Eyni zamanda da Rusiyada itirilmiş imperiyaya görə nostalji güclənirdi.
- Rusiyadan Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinə həтта ən sağlam yanaşma belə, regionun heç olmasa bəzi ölkələrini Rusiyanın mənafelərinə tabe tutmaq variantlarını istisna etmir və bu variantlar həmin ölkələrin maraqlarını, aydın məsələdir ki, qətiyyəən vecə almır. Əgər Moskva üçün Rusiyanın keçmiş sovet respublikaları ilə tarixi, psixoloji və ya başqa cür bağlılığı barədə danışmaq daha səciyyəvidirsə, ABŞ üçün bu respublikaların suverenliyini hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırmaqla (adı “yumşaq”, yaxud “qismən” məhdudlaşdırma olsa belə) əlaqədar istənilən növ nəzəriyyəbazlıq prinsipcə qəbulədilməzdir. Amerikalılar hesab edirlər ki, qonşularının stabilliyində və uğurla inkişaf etməsində Rusiyanın özü də maraqlı olmalıdır.

“Mehvər regionu”nun təkamülü barədə

- XXI əsrin başlanğıcında yaranmış geosiyasi vəziyyət Avrasiya materiki geosiyasi və geoiqtisadi məkanında regional strukturlaşma prinsiplərinin tədqiqinə yeni impuls verdi. Bununla əlaqədar, vaxtı ilə Helford Makkinder, sonradan isə Nikolas Spaykman tərəfindən irəli sürülmüş konsepsiyalar yenidən xüsusi aktuallıq kəsb edir.
- “Mehvər regionu”nun formalaşma və inkişaf tarixi, onun funksional-məkan parametrlərinin aramsız dəyişikliklərə məruz qalması barədə birmənalı nəticəyə gəlməyə imkan verir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə “mehvər regionu” ayrı-ayrı imperiya sistemləri çərçivəsində gah genişlənmiş, gah da daralmış, həmin imperiyalar dağıldıqdan sonra isə, bir qayda olaraq, nisbətən uzun müddət sabit qalan inzibati-ərazi vahidləri yaranmışdır.
- Mərkəzi Avrasiya üç seqmentdən – Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan ibarətdir. Mərkəzi Avrasiyanın yerinə və roluna belə yanaşma “mehvər regionu”nun “çatışmayan elementini” (Mərkəzi Avropanı) yerinə qoyub onu bütövləşdirməyə imkan yaradır.
- Bəşəriyyətin qlobal tarazlı inkişafını təmin etmək üçün müasir dövrdə “mehvər regionu”nun formalaşması zamanı başlıca olaraq sosial-iqtisadi məqsədyönlülük (uyğunluq və qarşılıqlı tamamlanma) və daxili təşkil olunma (öz-özünü təşkil etmə, idarəetmə) prinsiplərindən istifadə etmək lazımdır. Mərkəzi Avrasiyanın çoxəsrlik tarixinin göstərdiyi kimi, bu onunla şərtlənir ki, “Hartlənd”in, əsasən etno-konfessional, yaxud siyasi-ideoloji prinsiplər üzərində qurulduğu və müvafiq olaraq, titul millətin zəbt olunmuş arealın digər xalqları üzərində hökmranlığı prinsipi ilə fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə Avrasiya imperiyaları nəticə etibarilə dağılmış, “Hartlənd”in vahid geosiyasi məkanı isə

ayrı-ayrı seqmentlərə parçalanmışdır. Bununla da, Avrasiya materikinin əsas regionları arasında bərqərar olan obyektiv qarşılıqlı əlaqələr dəfələrlə pozulmuşdur.

- “Məhvər regionu” çərçivəsində müəyyən bir integrasiya potensialı mövcuddur və o, məhz Mərkəzi Avrasiya xalqlarının ümumi tarixi keçmişinə, onların, demək olar ki, bütün Avrasiya imperiyalarının tərkibində birlikdə olmalarına, uzun əsrlər boyu yanaşı yaşamalarına və etnik baxımdan qaynayıb-qarışmalarına əsaslanır. Təbii ki, bütün bunlar həmin xalqların mədəniyyət və dil yaxınlığını, iqtisadi və texnoloji cəhətdən bir-birindən çox aralanmamasını şərtləndirmişdir.

“Mərkəzi Qafqasiya” konsepsiyası barədə

- Mərkəzi Qafqazı və Mərkəzi Asiyanı əhatə edən regionu birlikdə Mərkəzi Qafqasiya (Central Caucasus-Asia) adlandırmaq olar: bu halda hər iki yarımregion üçün səciyyəvi olan və açar rolunu oynayan “Mərkəzi” sözü saxlanılır, “Qafqasiya” kəlməsi isə iki sözdən – “Qafqaz” və “Asiya” sözlərindən törəmədir. Mərkəzi Qafqasiya haqqında vahid bir region kimi danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu regionun ölkələri arasında siyasi və mədəni homogenlik (eyniyyət) yoxdur və onlar bir-birinə integrasiya olunmamışdır. Bununla belə, region ölkələri bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir və bu səbəbdən də onlara vahid bir regionun tərkib hissələri kimi baxmaq elmi cəhətdən ciddi maraq doğurur.
- Böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri odur ki, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya bir-birini *qarşılıqlı tamamlama* imkanlarına malikdir və bu imkanları tam həcmdə gerçəkləşdirə bilər. Mərkəzi Qafqaz, geosiyasi baxımdan Qərb dünyasına hələ də qapalı qalan Mərkəzi Asiya üçün körpü rolunu oynaya bilər. Belə düşünmək sadələşmə olardı ki, dünyanın və bölgənin güc sahibi dövlətləri

Mərkəzi Qafqasıya ölkələrini sakit buraxacaqlar və onların sərbəst rejimdə, kənar təsirlərə məruz qalmadan rahat inkişaf etmələrinə imkan verəcəklər. Vəziyyət qat-qat daha mürəkkəbdir. Real gerçəklik belədir ki, həmin ölkələr hansı güc sahibi dövlətin (dövlətlərin) niyyət və əməllərinin onların milli maraqlarına daha çox uyğun gəldiyini müəyyənləşdirib, bunun əsasında seçim etmək məcburiyyətindədir.

- “Mərkəzi Qafqasıya” anlayışının elmi dövriyyəyə daxil edilməsi sadəcə olaraq bu regionun coğrafi identifikasiyasını dəqiqləşdirmək anlamına gəlmir. Bu, eyni zamanda həm də region ölkələrinin öz dövlət suverenliyini möhkəmləndirmələri ilə bağlı olan köklü maraqlarına elə bir konseptual yanaşmadır ki, avrasiyaçılığın ruhuna və ideyalarına öz mahiyyəti etibarilə əksdir.

Yekunda bir daha qeyd etmək istərdik ki, XXI əsrin birinci rübündə dünya birliyi qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biri Mərkəzi Avrasiyanın seqmentləri (Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Qafqaz və Mərkəzi Asiya) arasında sosial-iqtisadi məqsədəuyğunluq, özünütəşkil və özünüidarə prinsiplərinə əsaslanan sistemli əlaqələrin yaranmasına nail olmaqdır.

Mərkəzi Avrasiyanın müxtəlif seqmentlərindəki dövlətlərin birgə inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq, integrasiyanı, ilk növbədə, seqmentlərin öz daxilində əməkdaşlıqdan başlamaq lazımdır. Bunun üçün həm hər bir seqmentə daxil olan dövlətlər arasındakı, həm də seqmentlər arasındakı ziddiyyətləri üzə çıxarıb onları qısa bir zamanda və onları həll etməyin səmərəli yollarını tapmaq çox vacibdir. Bəzən Mərkəzi Avrasiyanın müxtəlif seqmentlərinə aid olan dövlətlər arasındakı əməkdaşlığın miqyası və səviyyəsi seqmentdaxili əməkdaşlığa nisbətən daha yüksəkdir. Məsələn, Mərkəzi Asiyaya aid olan Qazaxıstan, həmin bölgədən olan Türkmənistanına nisbətən, Mərkəzi Qafqazı təmsil edən Azərbaycanla daha sıx əməkdaşlıq əla-

qələrinə malikdir. Azərbaycan isə Mərkəzi Avropaya daxil olan Ukrayna ilə münasibətlərini strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəltdiyi halda, Mərkəzi Qafqazda yerləşən Ermənistanla müharibə vəziyyətindədir.

Mərkəzi Avrasiyada inteqrasiya proseslərinin uğurla gedə bilməsindən ötrü hər seqmentdə bir “təşəbbüs özəyi”nin yaranıb fəaliyyətə başlaması lazımdır. Təşəbbüs özəyi deyərəkən seqmentdaxili inteqrasiyaya təkan verə biləcək, iqtisadi və siyasi cəhətdən bölgənin digər dövlətlərinə nisbətən daha yüksək inkişaf etmiş ölkə və ya ölkələr qrupu nəzərdə tutulur. Mərkəzi Avropa seqmentində bu rolu öz üzərinə Ukrayna, Mərkəzi Qafqazda – Azərbaycan və Gürcüstan, Mərkəzi Asiyada isə Qazaxıstan götürə bilər. Bu dövlətlər Mərkəzi Avrasiyada sosial-iqtisadi əməkdaşlığın səmərəli yollarını axtarıb tapmaq üçün regionlardaxili və regionlararası ziddiyyətlərin həllinə çalışmalıdırlar. Bu perspektivə bədbin baxanlar da var, amma Mərkəzi Avrasiyada vahid (yetərincə inteqrasiya olunmuş) və effektiv fəaliyyət göstərən iqtisadi sistem qurmağın yolu məhz bundan keçir. Bunun yaxın gələcəkdə baş verəcəyi ehtimalı çox da böyük deyil, çünki Avrasiya seqmentlərindəki “təşəbbüs özləri” “Hartlənd”in iqtisadi və siyasi dirçəlişinə yalnız indi-indi təsir göstərməyə başlayır.

Yalnız bu şərtlər reallaşacağı təqdirdə Mərkəzi Avrasiya özünün planetar geosiyasi və geoiqtisadi funksiyasını davamlı və səmərəli şəkildə yerinə yetirə biləcəkdir. Həmin funksiya – Avrasiya materikinə nisbətən əlahiddə iri areallarını bir-birinə qovuşdurub inteqrasiya etməklə bağlıdır və söhbət məhz o ərazinin bütövləşməsindən gedir ki, rus avrasiyaçılıq ənənəsi onun müstəqil inkişaf etmək potensialını inkar edir.

BİBLİOQRAFİYA

- Абишева, Мариан, и Тимур Шаймергенов, 2006. Религиозно-политический экстремизм в странах Центральной Азии: анализ причин распространения. *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (48), сс. 50-64.
- Агаджанов, С.Г., 1991. *Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XIII вв.* Москва: Наука.
- Акимбеков, С., 2005. Тупик либерализма. Какую стратегию выбрать Казахстану? *ЦентрАзия*, Ноябрь 04, на сайте <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1131088440>.
- Алексеева Н.Н., и И.С. Иванова, 2003. Средняя или Центральная Азия? *География*, № 30, сс. 13-17, на сайте <http://geo.1september.ru/articlef.php?ID=200302804>.
- Алиев, Ильхам, 2003. *Каспийская нефть Азербайджана*. Москва: «Известия».
- Алиев, Фархад, 2005. Кавказ сквозь призму евразийства. *Центральная Азия и Кавказ*, № 1 (37), сс. 106-116.
- Али-заде, А.А., 1956. *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв.* Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР.
- Антощенко, А.В., и А.А. Кожанова, ред., 2000. *О Евразии и евразийствах (библиографический указатель)*. Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет, на сайте <http://petsu.karelia.ru/Chairs/PreRev/BIBLRUS.rtf>.
- Артамонов, М.И., 1962. *История хазар*. Ленинград: Наука.
- Арутюнов, С.А., 2000. Россия между Западом и Востоком. *Эволюция Евразийской теории и фактор АТР*. Дискуссионный Клуб, Круглый стол № 3, на сайте <http://nnmoiseev.ru/st0023.htm>.
- Бабак, Владимир, 2006. Нефтегазовый сектор Казахстана. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (46), сс. 50-66.
- Беляев, Е.А., 1966. *Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье*. Москва: Наука.

- Бернштам, А.Н., 1951. *Очерк истории гуинов*. Ленинград: Ленинградский университет.
- Бзежинский, Збигнев, 2005а. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы*. Москва: Международные отношения.
- Бзежинский, Збигнев, 2005б. *Выбор. Глобальное господство и глобальное лидерство*. Москва: Международные отношения.
- Благов, Сергей, 2008. Россия: в поисках путей укрепления энергетических позиций в Каспийском бассейне. *Eurasia Insight. Eurasianet – На русском языке*, Октябрь 8, на сайте <http://russian.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav100808ru.shtml>.
- Борисова, Екатерина, 2005. Оценка значимости идей Маккиндера в сегодняшних реалиях. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 24-27.
- Буниятов, З.М., 1999. *Государство Атабеков Азербайджана 1136–1225 гг.* Т. 2. Баку: Элм.
- Верт, Н., 2003. *История Советского государства 1900–1991*. Москва: ИНФРА-М, издательство «Весь мир».
- Вилемини, Фабрицио, 2005. Роль теории Маккиндера в нынешнем стратегическом развертывании США в Евразии: проблемы и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 70-78.
- Возжеников, А. В., ред., 2006. *Региональная безопасность*. Москва: Издательство РАГС.
- Гаджиев, Айдын, 1992. *Из истории образования и падения Юго-Западной Кавказской (Карской) демократической республики*. Баку: «Элм».
- Гаджиев, Айдын, 2004. *Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики)*. Баку: «Нурлан».
- Гаджиев, К.С., 2003. *Геополитика Кавказа*. Москва: «Международные отношения».
- Гамкрелидзе, Т.В., 1998. «Закавказье» или «Южный Кавказ»? К уточнению геополитической номенклатуры. В кн. *Посткоммунистические демократические преобразования и геополитика на Южном Кавказе. Материалы конференции 17-18 октября 1997 г.*, под ред. В. Кешелава. Тбилиси: «Мецниереба», сс. 37-39.
- Гачечиладзе, Реваз, 2003. *Ближний Восток: пространство, народ и политика*. Тбилиси: Диогене. (На грузинском языке).
- Гладкий, Ю.Н., 2006. *Россия в лабиринтах географической судьбы*. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс».

- Гловели, Г., 2000. Геополитическая экономия в России. *Вопросы экономики*, № 11, сс. 46-63.
- Гордлевский, В.А., 1960. *Государство Сельджукидов Малой Азии*. Избранные сочинения. Т. I. Москва: Издательство восточной литературы.
- Григорян, Марианна, 2008. Армения: новые проекты – попытка обрести независимость от Москвы? *Eurasianet – На русском языке*, Октябрь 17, на сайте <http://www.eurasianet.org/eurasianet/russian/departments/insight/articles/eav101708ru.shtml>.
- Григорян, Степан, 2007. Южный Кавказ и международное сообщество. Место Армении в современном мире. *Европа, журнал польского института международных дел*, Том. 7, № 3, сс. 87-112.
- Гринберг, Р.С., Л.З. Зевин, и др., 2001. *10 лет Содружества независимых государств: иллюзии, разочарования, надежды*. Москва: ИМЭПИ РАН.
- Гуан, Пан, 2003. Шанхайская организация сотрудничества в контексте международной антитеррористической компании. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (27), сс. 55-62.
- Гуанчэн, Син, 2002. Шанхайская организация сотрудничества в борьбе с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (22), сс. 13-21.
- Гумилев, Л.Н., 1960. *Хунгу. Средняя Азия в древние времена*. Москва: Институт восточной литературы АН СССР.
- Гумилев, Л.Н., 1967. *Древние тюрки*. Москва: Наука.
- Гумилев, Л.Н., 2001. *Этногенез и биосфера земли*. Москва: Рольф.
- Гумилёв, Л.Н., 2002. «Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава». В кн. *Основы Евразийства*, под ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 479-482.
- Гумилёв, Лев, 2007. *Ритмы Евразии: Эпохи цивилизации*. Москва: АСТ.
- Дадабаев, Тимур, 2006. Постсоветский Туркменистан: условия жизни, доверие между людьми, источники беспокойства. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (46), сс. 147-157.
- Дака, Амбриш, 2005. Хартленд Маккиндера и расположение геополитического тетраэдра. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 55-69.
- Д'Анкосс, Э.К., 2005. *Незавершенная Россия*. Москва: Росспэн.
- Даниелян, Эмиль, 2008. Запрет Грузии на транзит живой силы и техники создает помехи российскому военному присутствию в Армении. *Eurasianet – На русском языке*, Октябрь 10, на сайте <http://www.eurasianet.org/eurasianet/russian/departments/insight/articles/eav101008aru.shtml>.

- Дарабади, Парвин, 2002. *Геоистория Каспийского региона и геополитика современности*. Баку: «Элм».
- Дарабади, Парвин, 2003. Каспийский регион в современной геополитике. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (27), сс. 76-83.
- Дарабади, Парвин, 2006. Глобализация и геополитические процессы в Центральной Евразии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (45), сс. 7-14.
- Джангужин, Р.Н., 2005. *Новые независимые государства Центральной Азии в системе международных отношений*. Киев: Институт мировой экономики и международных отношений НАН Украины.
- Добаев, Игорь, и Александр Дугин, 2005. Геополитические трансформации в Кавказско-Каспийском регионе. *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (41), сс. 90-99.
- Дружиловский, С.Б., 2006. К вопросу об альтернативной стратегии Российской Федерации в сфере энергетической политики. В кн. *Средиземноморье – Черноморье – Каспий: между Большой Европой и Большим Ближним Востоком*, под ред. Н.П. Шмелева, В.А. Гусейнова, и А.А. Язьковой. Москва: Издательский дом «Граница», сс. 77-82.
- Дубнов, Аркадий, 2008. Россия: какими будут правила поведения Москвы в многополярном мире? Eurasia Insight. *Eurasianet – На русском языке*, Октябрь 7, на сайте <http://www.eurasianet.org/eurasianet/russian/departments/insight/articles/eav100708aru.shtml>.
- Дугин, Александр, 1997. *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*. Москва: «Арктогея».
- Дугин, Александр, 2001. Евразийство: от философии к политике. *Независимая газета*, Май 30, на сайте http://www.ng.ru/ideas/2001-05-30/8_philosophy.html.
- Дугин, А.Г., 2002а. Евразийский триумф. В кн. *Основы Евразийства*, под ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 485-502.
- Дугин, А.Г., 2002б. Евразийский федерализм. В кн. *Основы Евразийства*, под ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 589-594.
- Дугин, А.Г., 2002в. КПРФ и евразийство. В кн. *Основы Евразийства*, под ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 579-588.
- Дугин, А.Г., 2002г. Проект «гражданское общество» как угроза российской самобытности. В кн. *Основы Евразийства*, под ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 604-609.
- Дугин, А.Г., 2002д. Россия может быть или великой или никакой. В кн. *Основы Евразийства*, под ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 781-787.

- Дугин, А.Г., 2002е. Теория евразийского государства. В кн. *Основы Евразийства*, под. ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 521-533.
- Дугин, А.Г., 2002ж. Экономика: четвертая зона. В кн. *Основы Евразийства*, под. ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 657-661.
- Дугин, А.Г., 2002з. Экономические аспекты неоевразийства. В кн. *Основы Евразийства*, под. ред. А. Дугина. Москва: «Арктогея-Центр», сс. 626-637.
- Дугин, Александр, 2004а. *Евразийская миссия Нурсултана Назарбаева*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Дугин, А., 2004б. «Петр Савицкий идеолог Великой Евразии». *FINIS MUNDI*, № 12, *Арктогея философский портал*, на сайте <http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1110>.
- Дугин, Александр, ред., 2004в. *Проект «Евразия»*. Москва: Эксмо, Яуза.
- Дугин, Александр, 2008а. Без компромиссов – танки на Тбилиси! *ЕВРАЗИЯ: информационно-аналитический портал*, Август 10, на сайте <http://www.evrazia.org/article.php?id=571>.
- Дугин, Александр, 2008б. И правы, и страна наша. *ЕВРАЗИЯ: информационно-аналитический портал*, Август 23, на сайте <http://www.evrazia.org/article.php?id=608>.
- Дугин, А., ред., 2004. *Основы Евразийства*. Москва: «Арктогея-Центр».
- Жалило, Ярослав, 2003. Украина: евразийская интеграция или европейский выбор? *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (30), сс. 178-187.
- Жмуйда, Ирина, и Марина Морозова, 2002. «Золотой полумесяц» и Центральная Азия: основные потоки героиновой экспансии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (22), сс. 58-66.
- Загашвили, В.С., 2000. Нефть, транспортная политика, интересы России. В кн. *Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство*, под. ред. Р.М. Авакова, и А.Г. Лисова. Москва: Финстатинформ, сс. 184-195.
- Зиядуллаев, Наби, 2006. Государства Центральной Азии в условиях глобализации: современные тенденции и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (48), сс. 145-155.
- Зюганов, Г.А., 1994. *Держава*. Москва: Информпечать.
- Зюганов, Г.А., 1996. *Россия – родина моя: Идеология государственного патриотизма*. Москва: Информпечать.
- Зюганов, Г.А., 1997. *География победы: Основы российской геополитики*, на сайте <http://feelosophy.narod.ru/Zyuganov/Index.htm>.
- Иванов, М.С., 1952. *Очерк истории Ирана*. Москва: ОГИЗ.

- Исмаилов, Эльдар, 2002. О геополитических предпосылках экономической интеграции Центрального Кавказа. *Известия АН Грузии – серия экономическая*, Т. 10, № 3-4, сс. 123-148.
- Исмаилов, Эльдар, 2007. О категории Центральная Евразия. *Доклады Национальной академии наук Азербайджана*, Том LXIII, № 1, сс. 122-137.
- Исмаилов, Эльдар, 2008. О геополитической функции «Центральной Евразии» в XXI веке. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (56), сс. 7-33.
- Исмаилов, Эльдар, и Владимир Папава, 2006. *Центральный Кавказ: от геополитики к геоэкономике*. Стокгольм: SA&CC Press.
- Исмаилов, Эльдар, и Владимир Папава, 2007. *Центральный Кавказ: история, политика, экономика*. Москва: «Мысль».
- Исмаилов, Эльдар, и Зия Кенгерли, 2002а. Интеграция Кавказа и современные геоэкономические процессы. *Известия Национальной Академии Наук Азербайджана. Серия гуманитарных и общественных наук (экономика)*, № 1, сс. 24-48.
- Исмаилов, Эльдар и Зия Кенгерли, 2002б. О категории Кавказ. *Доклады Национальной академии наук Азербайджана*, Том LVIII, № 5-6, сс. 290-294.
- Исмаилов, Эльдар, и Зия Кенгерли, 2003. Кавказ в глобализирующемся мире: новая модель интеграции. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (26), сс. 157-166
- Исмаилов, Эльдар, и Мурад Эсенев, 2005. Центральная Евразия в новых геополитических и геоэкономических измерениях. *Центральная Евразия 2005 (Аналитический ежегодник)*. Luleå: SA&CC Press, сс. 11-46.
- Исмаилов, Эльдар, и Эльхан Полухов, 2004. Противостояние «старых» и «новых» игроков на политической карте Кавказа. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (34), сс. 48-58.
- Ихсаноглу, Э., ред., 2006. *История Османского государства, общества и цивилизации. В 2-х томах. Том 1: История Османского государства и общества*. Москва: Восточная литература.
- Казахстан: аналитика, 2006. «Большая Центральная Азия: объединяй и властвуй». *Dumaem.ru*, Апрель 16, на сайте http://www.dumaem.ru/indexkz.php?iq=st_show&st_kztm_id=8&st_id=814#up.
- Каменев, Сергей, 2002. Внешняя политика Туркменистана. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (22), сс. 90-102.
- Кенгерли, Зия, 2005. Геополитическое соперничество на Центральном Кавказе: традиции и реалии. Доклады национальной Академии Наук Азербайджана, Том LXI, № 1, сс. 141-143.

- Каменев, Сергей, 2003. Энергетическая политика и энергетические проекты Туркменистана. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (28), сс. 132-142.
- Кенисарин, Мурат, 2004. Энергетика Узбекистана: состояние и проблемы. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (32), сс. 142-157.
- Кловер, Чарлз, 1999. Мечты о евразийском Heartland. Возрождение геополитики. *Завтра*, Апрель 7, на сайте <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/99/282/51.html>.
- Козик, Л.П., и П.А. Кохно, 2001. *СНГ: реалии и перспективы*. Москва: Издательский дом «Юридический мир ВК».
- Койчуманов, Талайбек, 2003. Проблемы идентификации экономических интересов государств Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (27), сс. 164-170.
- Комиссия Европейских Сообществ, 2008. *Сообщение Европейской Комиссии для Европейского Парламента и Европейского Совета. Восточное партнерство*. SEC(2008) 2974. Брюссель, Декабрь 3, на сайте http://ec.europa.eu/external_relations/eastern/docs/com08_823_ru.pdf.
- Котляков, В. М., ред., 2006. *Оледенение Северной и Центральной Евразии в современную эпоху*. Москва: Наука.
- Кози, Ариэль, 2004. Большой Ближний Восток. *Хартия '97*, Июнь 29, на сайте <http://www.charter97.org/rus/news/2004/06/29/vostok>.
- Крупнов, Юрий, 2005. Почему либеральная империя в России не получится? *Вестник аналитики*, № 2 (20), сс. 38-56.
- Крылов, Александр Б., 2006. Нефть и новые игры на глобусе. *Фонд стратегической культуры*, Сентябрь 08, на сайте <http://www.fondsk.ru/article.php?id=269>.
- Курганбаева, Гульнара, 2004. Концептуальные основы экономической интеграции стран Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (35), сс. 175-179.
- Куртов, Аждар, 2002. Особенности президентских выборов в Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (24), сс. 28-37.
- Куртов, Аждар, 2004. Проблемы обеспечения водой государств Центральной Азии: позиция Кыргызстана. *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (36), сс. 130-140.
- Куртов, Аждар, 2006. Место выборов в системе власти Туркменистана. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (44), сс. 112-121.
- Лагунина, Ирина, 2003. НАТО и Большой Ближний Восток. *Радио свобода*, Октябрь 29, на сайте <http://www.svoboda.org/programs/ep/2003/ep.102903.asp>.

- Ларюэль, Марлен, 2000. Переосмысление империи в постсоветском пространстве: новая евразийская идеология. *Вестник Евразии*, № 1, на сайте http://www.iicas.org/articles/KrSt_24_03_00.htm.
- Лаумулин, Мурат, 2002. Центральная Азия после 11 сентября. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (22), сс. 33-44.
- Лаумулин, Мурат, 2005. Большая Центральная Азия (БЦА) – новый мега-проект США? *ЦентрАзия*, Ноябрь 21, на сайте <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1132564860>.
- Лиллис, Джоанна, 2008. Кыргызстан: Отсутствие результатов вновь ставит под сомнение будущее СНГ. *Eurasianet – На русском языке*, Октябрь 14, на сайте <http://www.eurasianet.org/eurasianet/russian/departments/insight/articles/eav101408ru.shtml>.
- Локкарт, Л., 2004. *Надир шах*. Баку: Qanun.
- Лордкипанидзе, Мариам, 1998. К вопросу «Кавказского единого дома». *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 2, pp. 163-169.
- Лунев, Сергей, 2006. Центральная Азия и Южный Кавказ как геополитические регионы и их значение для России. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (45), сс. 14-27.
- Маккиндер, Х.Дж., 1995. Географическая ось истории. *Полис*, № 4, сс. 162-170.
- Максаков, Илья, 2001. Евразийство на юге России: убеждения и сомнения. *Независимая газета*, Июнь 08, на сайте http://www.ng.ru/politics/2001-06-08/3_south.html.
- Максименко, Владимир, 2000. Центральная Азия и Кавказ: основание геополитического единства. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (9), сс. 64-74.
- Максимычев, Игорь Федорович, 2003. Ось мира как начало Большой Европы. *Независимая газета*, Февраль 28, на сайте http://www.ng.ru/world/2003-02-28///6_europe.html.
- Мальшева, Д.Б., 2000. Турция и Иран: Закавказье – объект старого соперничества. В кн. *Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство*, под ред. Р.М. Авакова, и А.Г. Лисова. Москва: Финстатинформ, сс. 63-74.
- Мамаев, Шамсудин, 2008. Турция приступает к 'активному стоянию' на Кавказе. *Политический журнал*, №10 (187), Сентябрь 30, на сайте <http://www.politjournal.ru/index.php?POLITSID=778ffdc756a47c92a40696e325b8727f&action=Articles&dirid=40&tek=8240&issue=221>.
- Маргания, О.Л., ред., 2007. *СССР после распада*. Санкт-Петербург: изд-во «Экономическая школа».

- Матикеева, Сайрагул, 2005. Наследие Маккиндера: пророчество или?.. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 28-33.
- Мегоран, Ник, и Севара Шарапова, 2005. Помогает или мешает нам «Хартленд» Маккиндера понять Центральную Азию? *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 8-23.
- Метревели, Роин, 2001. Кавказ на рубеже тысячелетий. *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 4, pp. 81-86.
- Метревели, Роин, 2009. *Кавказская цивилизация в контексте глобализации*. Стокгольм: CA&CC Press.
- Минасян, Гаидз, 2008. Армения, российский форпост на Кавказе? *Russie. Nei Visions*, No.27, февраль, на сайте http://www.ifri.org/files/Russie/ifri_RNV_minassian_Armenie_Russie_RUS_fevr2008.pdf.
- Михайлов В.А., ред., 2007. *Геополитика*. Москва: Издательство РАГС.
- Моисеев, Н.Н., 2000. Геополитическое положение России: перспективы развития. *Эволюция Евразийской теории и фактор АТР*. Дискуссионный Клуб, Круглый стол № 3, на сайте <http://nnmoiseev.ru/geopolit.htm>.
- Музаффарли (Иманов), Назим, 2006. *Рейтинг Азербайджана в международных сравнительных исследованиях*. Баку: «Кавказ».
- Музаффарли (Иманов), Назим, 2008. Политико-экономическая взаимодополняемость и совместимость государств-членов ГУАМ. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3-4 (57-58), сс. 15-36.
- Муминов, И.М., 1968. *Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии*. Ташкент: «Фан».
- Мурадян, Игорь, 2008. *Региональная политика США и Великобритании: Турция – Иран – Южный Кавказ – Черное море*. Ереван: Антарес.
- Мухин Александр, и Владимир Месамед, 2004. Международный транспортный коридор «Север – Юг»: проблемы и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ*, № 1 (31), сс. 141-147
- Назарбаева, Дарига, 2003. Специфика и перспективы политического развития Казахстана. *Международный Институт Современной Политики*, 3 Декабря, на сайте <http://www.iimp.kz/Lists/articles/DispForm.aspx?ID=766>.
- Назирова, Давлат, 2003. Политический Ислам в Центральной Азии: истоки и этапы становления. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (28), сс. 178-188.
- Нартов, Н.А., и В.Н. Нартов, 2007. *Геополитика*. Москва: ЮНИТИ-ДАНА.
- Ниязи, Азиз, 2003а. Таджикистан: проблемы использования водноэнергетических ресурсов. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (28), сс. 123-132.

- Ниязи, Азиз, 2003б. Юг СНГ: фундаментальные проблемы развития. *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (30), сс. 168-178.
- Олимова, Саодат, и Музаффар Олимов, 2002. Влияние антитеррористической кампании в Афганистане на соседние страны Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (22), сс. 45-52.
- Орешкин, Дмитрий, 2001. «Золотой миллиард» или «Золотая Орда»? *Независимая газета*, Июнь 10, на сайте http://www.ng.ru/ideas/2003-06-10/11_gold.html.
- Орлов, Борис, 2001. Неизбежность евразийства – неизбежность тупика. *Независимая газета*, Май 12, на сайте http://www.ng.ru/polemics/2001-05-12/8_necessity.html.
- Паин, Эмиль Абрамович, 2008а. Грузино-российский вооруженный конфликт: острая форма отравления имперскими иллюзиями. *Вестник Института Кеннана в России*, Вып. 14, сс. 34-43.
- Паин, Эмиль, 2008б. Либералы сдаются без боя. Интеллигенция усвоила и приняла идею о предопределенности «особого пути» России. *Независимая газета*, Февраль 01, на сайте http://www.ng.ru/ideas/2008-02-01/11_theway.html.
- Паин, Э.А., 2008в. «Особый путь России»: инерция без традиций. Препринт WP14/2008/01. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ.
- Паин, Эмиль, 2009. *Распутица: Poleмические размышления о предопределенности пути России*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Панарин А.С., 1995, Евразийский проект в миротемном контексте. *Восток*, № 2, сс. 66-79.
- Панарин, Игорь, 2006. *Информационная война и геополитика*. Москва: Поколение.
- Папава, Владимир, 2002. Об особенностях международной экономической функции Грузии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (20), сс. 166-170.
- Папава, Владимир, 2006. Сравнительные преимущества стран Центрального Кавказа: потенциальные, реализованные и упущенные возможности. *Кавказ & глобализация*, Том 1 (1), сс. 99-109.
- Папава, Владимир, 2007а. Нелиберальная “либеральная империя” России, *Project Syndicate*, Февраль 28, на сайте <http://www.project-syndicate.org/commentary/papava2/Russian>.
- Папава, Владимир, 2007б. Центральная Кавказия: основы геополитической экономики. *Аналитические записки Грузинского фонда стратегических и международных исследований*, № 1, на сайте http://www.gfsis.org/publications/VPapava_Ru_1.pdf.

- Папава, Владимир, 2008а. О роли «кавказского тандема» в ГУАМ. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3-4 (57-58), сс. 50-59.
- Папава, Владимир, 2008б. Россия: железная хватка Кремля. *Eurasianet* – На русском языке, Ноябрь 7, на сайте <http://russian.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav110708aru.shtml>.
- Папава, Владимир, 2008в. «Центральная Кавказия» вместо «Центральной Евразии». *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (56), сс. 33-48.
- Папава, Владимир, и Фредерик Старр, 2006. Экономический империализм России. *Project Syndicate*, Январь 17, на сайте <http://www.project-syndicate.org/commentary/papaval/Russian>.
- Папава, В.Г., и Т.А. Беридзе, 2005. *Очерки политической экономики посткоммунистического капитализма (опыт Грузии)*. Москва: «Дело и Сервис».
- Парвулеско, Жан, 2006. *Путин и евразийская империя*. Санкт-Петербург: Амфора.
- Петров, Геннадий, 2004. Энергетические проекты Таджикистана: прошлое, настоящее, будущее. *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (35), сс. 107-118.
- Петров, Георгий, 2003. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (27), сс. 178-187.
- Петухов, Владимир, 2006. Внешнеполитические приоритеты россиян: «новый изоляционизм» или прагматизация сознания. В кн. *Интеграция в Евразии. Народ и элиты стран ЕЭП*, под ред. Игоря Задорина. Москва: Издательство «Европа», сс. 95-115.
- Пигулевская, Н.В., А.Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский, Л.В. Строева, и А.М. Беленицкий, 1958. *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в.* Ленинград: Ленинградский университет.
- Пионтковский, Андрей, 2005. Почему Россия не будет «доминировать» на постсоветском пространстве. *Русский Глобус*, Март, № 3, на сайте <http://www.russian-globe.com/N37/Piontkovsky.PochemuRossiaNebudetDominirovat.htm>.
- Плетнева, С.А., 1982. *Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука.
- Пономарев, Б.Н. ред., 1966-1968. *История СССР. С древнейших времен до наших дней*. В 12 тт. Москва: Наука.
- Примбетов, Серик, 2006. Перспективы интеграции центральноазиатских государств. *Центральная Азия и Кавказ*, № 6 (48), сс. 135-145.
- Пшеворский, А., 2000. *Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке*. Москва: РОССПЭН.

- Райс, Кондолиза, 2008. Выступление об американо-российских отношениях в Фонде Маршалла "Германия-США". *U.S. Department of State*, Сентябрь 18, на сайте <http://www.america.gov/st/peacesec-russian/2008/September/20080918210016caifas0.251034.html>.
- Райс, Т. 2004. *Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии*. Москва: ЗАО Центрполиграф.
- Рахмани, А.А., 1991. *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке*. Баку: Эльм.
- Ру, Ж.-П., 2007. *Тамерлан*. Москва: Молодая Гвардия.
- Савицкий, П.Н., 1933. Географические и геополитические основы Евразийства. *Информационно-аналитический портал «ЕВРАЗИЯ.org»*, на сайте <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=800>.
- Савицкий, П.Н., 1997. *Континент Евразия*. Москва: Аграф.
- Салыгин, В.И., и А.В. Сафарян, 2005. *Современные международные экономические отношения в Каспийском регионе*. Москва: Издательство «МГИМО-Университет».
- Сивил Джорджия, 2008а. Грузия выходит из СНГ – заявил Саакашвили. *Civil.Ge*, Август 12, на сайте <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=17276&search=СНГ>.
- Сивил Джорджия, 2008б. Парламент Грузии поддержал выход страны из СНГ. *Civil.Ge*, Август 14, на сайте <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=17327&search=СНГ>.
- Сидоров, Олег, 2003. Водные ресурсы Центральной Азии как источник региональных конфликтов. *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (29), сс. 183-190.
- Солозобов, Юрий, 2005. Большая Европа против Большой России. *Завтра*, № 29, Июль 20, на сайте <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/05/609/41.html>.
- Сыроежкин, Константин, 2000. Быть ли Большому Китаю? *Континент*, №2 (15), Январь 26 – Февраль 8, на сайте <http://www.continent.kz/2000/01/17.html>.
- Тагиева, Шевкет, 2005. *Демократические Республики Юго-Восточного Кавказа (Азадистан и Гилянская Советская Республика)*. Баку: «Кавказ».
- Титаренко, М.Л. 1998. *Россия лицом к Азии*. Москва: Республика.
- Толипов, Фархад, 2007а. Государства Центральной Азии: универсальная демократия, национальная демократия или просвещенный авторитаризм? *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (50), сс. 7-19.
- Толипов, Фархад, 2007б. Россия центральноазиатская: уход, удержание или возвращение? *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (53), сс. 19-35.

- Толипов, Фарход, 2003. Изменяются ли Хартлэнд и Римлэнд в результате операции в Афганистане? *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (29), сс. 115-123.
- Толипов, Фарход, 2005. Центральная Азия как пространство, политика, народ и судьба. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (38), сс. 119-127.
- Толипов, Фарход, 2006. Центральная Азия – это пять «станов». Poleмика с казахскими евразийцами. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (44), сс. 18-29.
- Томберг, Игорь, 2003. Энергетическая политика стран Центральной Азии и Кавказа. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (28), сс. 80-91.
- Торбаков, Игорь, 2008. Постсоветская Евразия вступает в новую эру. *Eurasia Insight. Eurasianet – На русском языке*, Сентябрь 23, на сайте <http://www.eurasianet.org/eurasianet/russian/departments/insight/articles/eav091708aru.shtml>.
- Тренин, Дмитрий, 2006. *Интеграция и идентичность: Россия как «новый Запад»*. Москва: Издательство «Европа», на сайте <http://www.carnegie.ru/en/pubs/books/9820trenin.pdf>.
- Трубецкой, Николай, 2007. *Наследие Чингисхана*. Москва: Эксмо.
- Тулепбергенова, Гульсана, 2009. Проект Большой Центральной Азии: анализ состояния и эволюция. *Центральная Азия и Кавказ*, № 1 (61), сс. 85-97.
- Тянь, Роберт Гуан, 2009. Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая и его роль в системе регионального экономического сотрудничества Большой Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*, № 1 (61), сс. 98-109.
- Ултанбаев, Рафаэль, 2003. Евразийское экономическое сообщество: тернистый путь развития. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (27), сс. 151-163.
- Ултанбаев, Рафаэль, 2006. Евразийское экономическое сообщество в новых условиях интеграции. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (46), сс. 39-50.
- Уткин, А.И., 2000а. *Американская стратегия для XXI века*. Москва: «Логос».
- Уткин, А.И., 2000б. Евразийская точка зрения. *Эволюция Евразийской теории и фактор АТР*. Дискуссионный Клуб, Круглый стол № 3, на сайте <http://nnmoiseev.ru/st0022.htm>.
- Ушакова, Наталия, 2003. Центральноазиатское сотрудничество: направления трансформации. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3 (27), сс. 142-151.
- Фельгенгауэр, Павел, 2008. «Это была не спонтанная, а спланированная война». *Новая газета*, Август 13, на сайте <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/59/04.html>.
- Филиппс, Э.Д., 2003. *Монголы. Основатели империи Великих ханов*. Москва: ЗАО Центрполиграф.

- Хаиндрава, Ивлиан, 2002. Карабах и Абхазия: динамика неурегулирования. *Центральная Азия и Кавказ*, № 1 (19), сс. 91-103.
- Хачиев, Георгий, 2006. Центральная Азия: портрет на фоне мировой экономики. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (44), сс. 137-146.
- Хекимоглу, Левент, 2005. Куда движется «Хартленд»? Центральная Азия, география, глобализация. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 79-97.
- Хурбатов, Сергей, 2008. Александр Дугин: Эта война будет с Россией. *Накануне.Ru*, Август 08, на сайте <http://www.nakanune.ru/articles/13555>.
- Чантуридзе, Лаша, 2008. Евразия, геополитика и внешняя политика США. *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (59), сс. 7-18.
- Чечелашвили, Валерий, 2008. Организация за демократию и экономическое развитие – ГУАМ: реальность, возможности и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3-4 (57-58), сс. 8-15.
- Чиковани, Нино, 2005. Единый Кавказ: исторически обусловленная реальность или политические иллюзии? *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (41), сс. 52-63.
- Чубайс, Анатолий, 2003. Миссия России в XXI веке. *Независимая газета*, Октябрь 01, на сайте http://www.ng.ru/printed/ideas/2003-10-01/1_mission.html.
- Шаймергенов, Тимур, и Гульнар Тусупбаева, 2006. Роль ШОС в формировании центральноазиатской среды безопасности: геополитические аспекты. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2 (44), сс. 7-18.
- Шарапова, Севара, 2005. Теория «Хартленда» и атлантическое сообщество. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4 (40), сс. 125-140.
- Широкоград, А.Б., 2007. *Утерянные земли России. Отколовшиеся республики*. Москва: Вече.
- Шлапентох, Дмитрий, 2005. Российская внешняя политика и Евразийство. *Eurasia Insight. Eurasianet – На русском языке*, Февраль 6, на сайте <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav090605ru.shtml>.
- Шульга, В.А. (рук. авт. колл.), 2001. *Экономика СНГ: 10 лет реформирования и интеграционного развития*. Москва: Финстатинформ.
- Шумский, Н.Н., 2001. *Сотрудничество независимых государств: проблемы и перспективы развития*. Минск: «Технопринт».
- Шумский, Николай, 2003. Экономическая интеграция государств Содружества: возможности и перспективы. *Вопросы экономики*, № 6, сс. 122-134.

- Шумский, Николай, 2004. Общее экономическое пространство государств содружества: оптимальный формат. *Мировая экономика и международные отношения*, № 2, сс. 91-97.
- Эйвазов, Джанатхан, 2004. *Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики*. Баку: Нурлан.
- Эйвазов, Джанатхан, 2009. Россия в Центральной Евразии: интересы безопасности и геополитическая активность. *Кавказ & Глобализация*, Том 3, Вып. 1, сс. 11-24.
- Эрдоган, Реджеп Тайип, 2004. Широкий взгляд на Большой Ближний Восток. *Россия в глобальной политике*, № 4, Июль, на сайте <http://www.globalaffairs.ru/numbers/9/2917.html>.
- Эсенев, Мурат, 2001. Внешняя политика Туркменистана и ее влияние на систему региональной безопасности. *Центральная Азия и Кавказ*, № 1 (13), сс. 56-64.
- Эфегил, Эртан, Айше Мине Олжай, и Хесейн Кыдык, 2000. Сотрудничество Туркменистана с международными и региональными организациями. *Центральная Азия и Кавказ*, № 5 (11), сс. 142-158.
- Эфендиев, О. 1961. *Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в.* Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.
- Язькова, Алла, 2005. Южный Кавказ: уравнение со многими неизвестными. *Вестник аналитики*, № 2 (20), сс. 57-67.
- Язькова, Алла, 2009. Россия и независимые государства Кавказа. *Кавказ & Глобализация*, Том 3, Вып. 1, сс. 25-32.
- Adalian, Rouben Paul, 1995. Armenia's Foreign Policy: Defining Priorities and Coping with Conflict. In: *The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia*, eds. Adeed Dawisha, and Karen Dawisha. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 309-339.
- Adams, Laura, 2008. Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia? *Central Eurasian Studies Review*, Vol. 7, No. 1, pp. 2-7, available at http://www.cesr-cess.org/pdf/CESR_07_1.pdf.
- Ahmadian, Bahram Amir, 1998. Caucasus: Geopolitical Buffer Region (A New Concept for Development). *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 2, pp. 24-35.
- Ahrari, Ehsan, 2003. The Strategic Future of Central Asia: A View from Washington. *Journal of International Affairs*, Vol. 56, No. 2, pp. 164-165.

- Aktürk, Şener, 2006. Reflections on Central Eurasian Model: A Foundation Reply to Barfield on the Historiography of Ethno-Nationalisms. *Central Eurasian Studies Review*, Vol. 5, No. 2, pp. 19-25.
- Alieva, Leila, 1995. The Institutions, Orientations, and Conduct of Foreign Policy in Post-Soviet Azerbaijan. In: *The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia*, eds. Adeed Dawisha, and Karen Dawisha. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 286-308.
- Alkhazashvili, Malkhaz, 2006. Armenia-Azerbaijan: Trade Relations via Georgia. *The Messenger*, January 24, No. 015 (1035), p. 3.
- Allison, Roy, 2008. Russia Resurgent? Moscow's Campaign to 'Coerce Georgia to Peace.' *International Affairs*, Vol. 84, No. 6, pp. 1145-1171.
- Aminch, Mehdi Parvizi, and Henk Houweling, 2005. Introduction: The Crisis in IR-Theory: Towards a Critical Geopolitics Approach. In: *Central Eurasia in Global Politics: Conflict, Security and Development*, eds. Mehdi Parvizi Aminch, and Henk Houweling. Leiden: Brill, pp. 1-21.
- Amsden, Alice H., 2007. *Escape from Empire: The Developing World's Journey Through Heaven and Hell*. Cambridge: The MIT Press.
- Antonenko, Oksana, 2005. Frozen Uncertainty: Russia and the Conflict over Abkhazia. In: *Statehood and Security: Georgia after the Rose Revolution*, eds. Bruno Coppieters, and Robert Legvold. Cambridge: The MIT Press, pp.205-269.
- Antonenko, Oksana, 2008. A War with No Winners. *Survival*, Vol. 50, No. 4, pp. 23-36.
- Aras, Bülent, and George Foster, 1999. Turkey: Looking for Light at the End of Caspian Pipeline. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*, eds. Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport: Praeger, pp. 229-247.
- Areshidze, Irakly, 2007. *Democracy and Autocracy in Eurasia: Georgia in Transition*. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press.
- Aron, Leon, 2007. Putin's Cold War. Confrontation with America Satisfies a Domestic agenda. *The Wall Street Journal*, December 26, available at <http://www.opinionjournal.com/editorial/feature.html?id=110011040>.
- ARKA, 2008. Yerevan-Batumi Transport Corridor may be Commissioned in Two Years. *ARKA News Agency*, October 6, available at <http://www.arka.am/eng/transport/2008/10/06/11466.html>.
- Asatiani, Rozeta, 1998. Issues of Economic Development of the Caucasus. *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 1, pp. 34-42.
- Ash, Timothy Garton, 2009. Europe Needs to Forge a Strategy to Cope with a Shaken, Evolving Russia. *Guardian*, February 5, available at <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/feb/05/russia-european-union>.

- Asimov, M.S., 2001. Description of the Project. In: *UNESCO History of Civilizations of Central Asia*, available at http://www.unesco.org/culture/asia/html_eng/projet.htm.
- Åslund, Anders, 2003. Eventual Success of Market Reform. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*, eds. Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, pp. 405-428.
- Åslund, Anders, 2005. Putin's Decline and America's Response. *Policy Brief*, No. 41, August. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Åslund, Anders, and Andrew Kuchins, 2009a. Pressing the «Reset Button» on US-Russia Relations. *CSIS Policy Brief*, March, available at http://www.csis.org/media/csis/pubs/090405_policy_briefing_russia_balance.pdf.
- Åslund, Anders, and Andrew Kuchins, 2009b. *The Russia Balance Sheet*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, Center for Strategic and International Studies.
- Asmus, Ronald D., 2008. How the West Botched Georgia. *The New Republic*, August 12, available at <http://tnr.com/politics/story.html?id=9da1fd2d-1701-470b-b734-3fc365571e0d>.
- Asmus, Ronald D., and Richard Holbrooke, 2008. Black Sea Watershed. *The Washington Post*, August 11, available at <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/08/10/AR2008081001870.html>.
- Baer, Robert, 2008. The Russian Empire Strikes Back. *Time*, August 12, available at <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1831857,00.html>.
- Balcerowicz, Leszek, 1995. *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest: Central European University Press.
- Banuazizi, Ali, and Myron Weiner, eds., 1994. *The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands*. Bloomington: Indiana University Press.
- Baran, Zeyno, 2004. Developing a Euro-Atlantic Strategy Towards Black Sea Energy: The Example of the Caspian. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*, eds. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, D.C.: The German Marshall Fund of the United States, pp. 116-124.
- Basora, Adrian A., and Jean F. Boone, 2008. The Georgia Crisis and Continuing Democratic Erosion in Europe/Eurasia. *Foreign Policy Research Institute E-Notes*, October, available at <http://www.fpri.org/enotes/200810.basoraboone.georgiacrisis.html>.
- Bassin, Mark, 1991. Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geopolitical Space. *Slavic Review*, Vol. 50, No. 1, pp. 1-17.

- Berman, Ilan, 2001. Slouching Toward Eurasia? *Perspective*, Vol. XII, No. 1, available at <http://www.bu.edu./iscip/vol12/berman.html>.
- Berman, Ilan, 2002. Putin's Problem: The War on Terrorism Gets in the Way of the Euroasian Dream. *National Review*, January 8, available at <http://www.nationalreview.com/comment/comment-berman010802.shtml>.
- Bertsch, Gary K., Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck, eds., 2000. *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. New York: Routledge.
- Birch, Julian, 1996. The Georgian/South Ossetian Territorial and Boundary Dispute. In: *Transcaucasian Boundaries*, eds. John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York: St. Martin's Press, pp. 151-189.
- Blank, Stephen, 2008. Russia Pressures CIS Members to Approve its Policies. *CACI Analyst*, October 01, available at <http://www.cacianalyst.org/?q=node/4949>.
- Breyfogle, Nicholas S., 2005. *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*. Ithaca: Cornell University Press.
- Brzezinski, Zbigniew, 1997. *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.
- Brzezinski, Zbigniew, 2007a. How to Avoid a New Cold War. *Time*, June 07, available at <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1630544,00.html>.
- Brzezinski, Zbigniew, 2007b. *The Geostrategic Triad: Living with China, Europe, and Russia*. Washington, D.C.: The CSIS Press.
- Bugajski, Janusz, 2008. *Expanding Eurasia: Russia's European Ambitions*. Washington, D.C.: The CSIS Press.
- Cameron, Fraser, and Jarek M. Domański, 2005. Russian Foreign Policy with Special Reference to its Western Neighbours, *EPC (European Policy Centre) Issue Paper*, No. 37, available at http://www.epc.eu/TEWN/pdf/354600757_EPC%20Issue%20Paper%2037%20Russian%20Foreign%20Policy.pdf.
- Canfield, Robert L., 1992. Restructuring in Greater Central Asia: Changing Political Configurations. *Asian Survey*, Vol. 32, No. 10, pp. 875-887.
- Çelikpala, Mitat, 2008. The Latest Developments in the Caucasus, the Struggle for Global Hegemony and Turkey, *ASAM*, October 9, available at <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=2891&kat2=2>.
- Chang, Felix K., 2008. Russia Resurgent: An Initial Look at Russian Military Performance in Georgia. *Foreign Policy Research Institute E-Notes*, August 13, available at <http://www.fpri.org/enotes/200808.chang.russiaresurgentgeorgia.html>.

- Chase, Howard, 2002. Future Prospects of Caucasian Energy and Transportation Corridor. The Role of Caucasian Energy Corridor in European Energy Security. *Georgian Economic Trends*, No. 3, pp. 85-87.
- Cheterian, Vicken, 2008. *War and Peace in the Caucasus: Ethnic Conflict and the New Geopolitics*. New York: Columbia University Press.
- Chicky, Jon E., 2009. The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy. *Policy Paper*, February. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0902Chicky.pdf>.
- Chorbajian, Levon, Patrick Donabedian, and Claude Mutafian, 1994. *The Caucasian Knot. The History and Geo-politics of Nagorno-Karabakh*. London: Zed Press.
- Clover, Charles, 1999. Dreams of the Eurasian Heartland. The Reemergence of Geopolitics. *Foreign Affairs*, Vol. 78, No. 2, pp. 9-13.
- Cohen, Ariel, and Lajos F. Szaszdi, 2009. Russia's Drive for Global Economic Power: A Challenge for the Obama Administration. *The Heritage Foundation*, Backgrounder No. 2235, available at <http://www.heritage.org/research/RussiaandEurasia/bg2235.cfm>.
- Cohen, Stephen F., 2006. The New American Cold War. *The Nation*, June 21, available at <http://www.thenation.com/doc/20060710/cohen>.
- Coppieters, Bruno, 1998. The Failure of Regionalism in Eurasia and the Western Ascendancy over Russia's Near Abroad. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*, eds. Bruno Coppieters, Alexei Zverev, and Dmitri Trenin. London: FRANK CASS PUBLISHERS, pp. 191-213.
- Coppieters, Bruno, 2001. *Federalism and Conflict in The Caucasus*. London: Royal Institute of International Affairs.
- Cornell, Svante E., 1999. Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia Perceptions. *Journal of International Affairs*, Vol. IV, No. 2, pp. 100-125.
- Cornell, Svante E., 2001a. Iran and the Caucasus : The Triumph of Pragmatism over Ideology. *Global Dialogue*, Vol. 2, No. 3, pp. 80-92.
- Cornell, Svante E., 2001b. *Small Nations and Great Powers. A Study of Ethno-political Conflict in the Caucasus*. Surrey: Curzon Press.
- Cornell, Svante E., 2002. Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective. *World Politics*, Vol. 54, No. 2, pp. 245-276.
- Cornell, Svante E., 2008a. The War that Russia Wants. *The Guardian*, August 08, available at <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/aug/08/georgia.nato>.

- Cornell, Svante E., 2008b. War in Georgia, Jitters All Around. *Current History*, Vol. 107, Issue 711, October, pp. 307-314, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/2007/0810CH.pdf>.
- Cornell, Svante E., 2009a. Pipeline Power. The War in Georgia and the Future of the Caucasian Energy Corridor. *Georgetown Journal of International Affairs*, Vol. 10, No. 1, available at <http://www.isdp.eu/files/publications/scornell/GJIA-2009.pdf>.
- Cornell, Svante E., 2009b. Why a Russian 'Reset' Won't Work. *Real Clear World*, April 3, available at http://www.realclearworld.com/articles/2009/04/why_a_russian_reset_wont_work.html.
- Cornell, Svante E., and S. Frederick Starr, 2006. The Caucasus: A Challenge for Europe. *Silk Road Paper*, June. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0606Caucasus.pdf>.
- Cornell, Svante E., and S. Frederick Starr, (eds.), 2009. *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*, Armonk: M.E. Sharpe.
- Cornell, Svante E., Johanna Popjanevski, and Niklas Nilsson, 2008. Russia's War in Georgia: Causes and Implications for Georgia and the World. *Policy Paper*, August. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0808Georgia-PP.pdf>.
- Cornell, Svante E., Mamuka Tsereteli, and Vladimir Socor, 2005. Geostrategic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*, eds. S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell. Uppsala: Uppsala University, pp. 17-38.
- Cornell, Svante E., Roger N. McDermott, William O'Malley, Vladimir Socor and S. Frederick Starr, 2004. *Regional Security in the Caucasus: The Role of NATO*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS.
- Cotter, Michael W., 2008. The New Face of Central Asia. *Caucasian Review on International Affairs*, Vol. 2 (2), pp. 1-5, available at http://www.cria-online.org/Journal/3/New_face_of_Central_Asia_by_Michael_Cotter_done.pdf.
- Crane, Keith, D. J. Peterson, and Olga Oliker, 2005. Russian Investment in the Commonwealth of Independent States. *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 46, No. 6, pp. 404-444.
- Crews, Robert D., 2006. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Cambridge: Harvard University Press.

- Croissant, Michael P., 1999. Georgia: Bridge or Barrier for Caspian Oil? In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*, eds. Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport: Praeger.
- Donaldson, Robert H., and Joseph L. Noguee, 2005. *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests*. Armonk, M.E. Sharpe.
- Dowling, Malcolm, and Ganeshan Wignaraja, 2006. Central Asia's Economy: Mapping Future Prospects to 2015. *Silk Road Paper*, July. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0607Wignaraja.pdf>.
- Dragadze, Tamara, 1999. Ethnic Conflict as Political Smokescreen: The Caucasus Region. In: *Ethnicity and Intra-State Conflict*, eds. Håkan Wiberg, and Christian P. Scherrer. Aldershot: Ashgate, pp. 262-279.
- Dugin, Alexander G., 2005. *Eurasian Mission (Program Materials of International Eurasian Movement)*. Moscow: ROF "Evrazia".
- Escudero, Stanley, 2001. Visions of Baku. Future Hub of the Caspian. *Azerbaijan International*, No. 9.3, available at http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/93_folder/93_articles/93_stanley_escudero.html.
- Escudero, Stanley, 2002. Hub for the 21st Century. Azerbaijan's Future Role in the Caspian Basin. *Azerbaijan International*, No. 10.2, available at http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/ai102_folder/102_articles/102_caspian_hub_escudero.html.
- Fairbanks, Charles, C. Richard Nelson, S. Frederick Starr, and Kenneth Weisbrode, 2001. *Strategic Assessment of Central Eurasia*. Washington, D.C.: The Atlantic Council of The United States, Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University.
- Farrell, Theo, 2005. Strategic Culture and American Empire. *The SAIS Review of International Affairs*, Vol. XXV, No. 2, pp. 3-18.
- Ferdinand, Peter, ed., 1994. *The New States of Central Asia and Their Neighbours*. New York: Council of Foreign Relations Press.
- Foglesong, David, and Gordon M. Hahn, 2002. Ten Myths About Russia Understanding and Dealing with Russia's Complexity and Ambiguity. *Centro Argentino de Estudios Internacionales*; available at <http://www.caei.com.ar/es/programas/cei/A02.pdf>.
- Freedman, Robert O., 1997. Russia and Iran: A Tactical Alliance. *SAIS Review of International Affairs*, Vol. XVII, No. 2, pp. 93-109.
- Friedman, George, 2008. The Russo-Georgian War and the Balance of Power. *Stratfor*, August 12, available at http://www.stratfor.com/weekly/russo_georgian_war_and_balance_power.

- Friedman, Thomas L., 2008. The New Cold War. *The New York Times*, May 14, available at http://www.nytimes.com/2008/05/14/opinion/14friedman.html?_r=1.
- Fukuyama, Francis, 2008. They Can Only Go So Far. *The Washington Post*, August 24, available at <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/08/22/AR2008082202395.html>.
- Fuller, Graham E., 1990. The Emergence of Central Asia. *Foreign Policy*, No. 78 (Spring), pp. 49-67.
- Gaidar, Yegor, 2007. *Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Gachechiladze, Revaz, 2002. Geopolitics in the South Caucasus: Local and External Players. *Geopolitics*, Vol. 17, No. 1, 113-138.
- Gamkrelidze, Thomas V., 1998. "Transcaucasia" or "South Caucasus"? Towards a More Exact Geopolitical Nomenclature. In: *Postcommunist Democratic Changes and Geopolitics in South Caucasus*. Acts of the Conference, October 17-18, 1997, ed. V. Keshelava. Tbilisi: Metsniereba, pp. 40-42.
- Gati, Toby T., and Tapio L. Christiansen, 2003. The Political Dynamic. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*, eds. Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, pp. 447-459.
- Gelb, Bernard A., 2008. Caspian Oil and Gas: Production and Prospects. *Current Politics and Economics of the Caucasus Region*, Vol., 1, No. 2/3, pp. 325-332.
- Gelb, Bernard A., and Terry Rayon Twyman, 2004. *The Caspian Sea region and Energy Resources*. New York: Novinka Books.
- Goble, Paul, 2008a. GUAM after Georgia: More Important than Ever or Soon to Die? *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. I, No. 16, September 15, available at <http://www.ada.edu.az/biweekly/issues/155/20090328034444257.html>.
- Goble, Paul, 2008b. Turkey Returns to a Transformed Transcaucasus. *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. I, No. 18, October 15, available at <http://www.ada.edu.az/biweekly/issues/157/20090328072243629.html>.
- Goble, Paul, 2008c. What the Georgian Events Demonstrate. *Window on Eurasia*, August 10, available at <http://windowoneurasia.blogspot.com/2008/08/window-on-eurasia-what-georgian-events.html>.
- Goble, Paul, 2009a. Nabucco After Budapest: Old Problems, New Challenges and a Changed Role for Azerbaijan. *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. I, No. 3, February 1, available at <http://www.ada.edu.az/biweekly/issues/164/20090329011708234.html>.

- Goble, Paul, 2009b. Railroads Again a Key Factor in Geopolitics of the South Caucasus. *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. II, No. 21, November 1, available at <http://ada.edu.az/biweekly/issues/vol2no21/20091106011322428.html>.
- Goldman, Marshall I., 2008a. Moscow's New Economic Imperialism. *Current History*, Vol. 107, Issue 711, October, pp. 322-329.
- Goldman, Marshall I., 2008b. *Petrostate: Putin, Power, and the New Russia*. New York: Oxford University Press.
- Grabbe, Heather, 2004. Towards a More Ambitious EU Policy for the Black Sea Region. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*, eds. Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, D.C.: The German Marshall Fund of the United States, pp. 106-115.
- Greskovits, Béla, 1998. *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: Central European University Press.
- Grgic, Borut, and Alexandros Petersen, 2008a. Escaping Gazprom's Embrace. *The Journal of International Security Affairs*, Spring, No. 14, available at <http://www.securityaffairs.org/issues/2008/14/grgic&petersen.php>.
- Grgic, Borut, and Alexandros Petersen, 2008b. Europe's Caucasian Moment. *The Wall Street Journal*, August 5, available at http://online.wsj.com/article/SB121788609019011381.html?mod=opinion_main_commentaries.
- Hahn, Gordon M., 2002. The Rebirth of Eurasianism. *The Russia Journal*, No. 14, July 12-18, available at <http://www.cdi.org/russia/215-14.cfm>.
- Harutyunyan, Aram, 2004. Armenia as a Factor of Balance in The Southern Caucasus Region. In: *Security Sector Governance in Southern Caucasus – Challenges and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security Sector Reform*, eds. Anja H. Ebnöther, and Gustav E. Geste-nau. Vienna: National Defense Academy, pp. 166-178.
- Hassner, Pierre, 2008. One Cold War Among Many? *Survival*, Vol. 50, No. 4, pp. 247-256.
- Hauner, Milan L., 1994. The Disintegration of the Soviet Eurasian Empire: An Ongoing Debate. In: *Central Asia and The Caucasus after the Soviet Union*, ed. Mohiaddin Mesbahi. Gainesville: University Press of Florida, pp. 209-233.
- Hausmann, Ricardo, 2001. Prisoners of Geography. *Foreign Policy*, No. 122, pp. 44-53.
- Hill, Fiona, 2004. *Energy Empire: Oil, Gas and Russia's Revival*. London: The Foreign Policy Centre, available at <http://fpc.org.uk/fsblob/307.pdf>.

- Himmelreich, Jörg, 2008. Moscow's Power Politics. *Spiegel Online International*, August, 11, available at <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,571229,00.html#>.
- Hirsch, Francine, 2005. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hirsh, Michael, 2008. Pushing Russia's Buttons. *Newsweek*, August 12, available at <http://www.newsweek.com/id/152087>.
- Hovannisian, Richard G., 1994. Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective. In: *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, ed. S. Frederick Starr. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 237-276.
- Hunter, Shireen, 1994. *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict*. Washington, D.C.: CSIS.
- Hunter, Shireen T., 2000. The Evolution of the Foreign Policy of the Transcaucasian States. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*, eds. Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones and Michael Beck. New York: Routledge, pp. 25-47.
- Ingram, Alan, 2001. Alexander Dugin: Geopolitics and Neo-Fascism in Post-Soviet Russia. *Political Geography*, Vol. 20, Issue 8, pp. 1029-1051.
- Ismailov, Eldar, and Vladimer Papava, 2006. *The Central Caucasus: Essays on Geopolitical Economy*. Stockholm: CA&CC Press.
- Ismailov, Eldar, and Vladimer Papava, 2008a. A New Concept for the Caucasus. *Southeast European and Black Sea Studies*, Vo. 8, No. 3, pp. 283-298.
- Ismailov, Eldar, and Vladimer Papava, 2008b. *The Central Caucasus: Problems of Geopolitical Economy*. New York: Nova Science Publishers.
- Ismailzade, Fariz, 2008. The Georgian-Russian Conflict through the Eyes of Baku. *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 5, No. 154, August 12, available at http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=33881.
- Jackson, Alexander, 2008. IA Forum Interview: Vladimer Papava. *International Affairs Forum*, August 14, available at <http://ia-forum.org/Content/ViewInternalDocument.cfm?ContentID=6377>.
- Jaffe, Amy, 2001. US Policy Towards the Caspian Region: Can the Wish-List be Realized? In: *The Security of the Caspian Sea Region*, ed. Gennady Chufrin. New York: Oxford University Press, pp. 136-150.
- Japaridze, Tedo, 2008. Does GUAM have a Future? A Personal View. *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. I, No. 16, September 15, available at <http://www.ada.edu.az/biweekly/issues/155/20090328034800283.html>.

- Jersild, Austin, 2002. *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Johnson, Daniel, 2008. Putin's New Cold War. *The New York Sun*, February 7, available at <http://www.nysun.com/opinion/putins-new-cold-war/70910/>.
- Jones, Stephen, 2003. The Role of Cultural Paradigms in Georgian Foreign Policy. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 19, No. 3, pp. 83-110.
- Jones, Stephen F., 2008. Clash in the Caucasus: Georgia, Russia, and the Fate of South Ossetia. *Origins: Current Events in Historical Perspective*, Vol. 2, Issue 2, available at <http://ehistory.osu.edu/osu/origins/article.cfm?articleid=20>.
- Kalicki, Jan H., 2001. Caspian Energy at the Crossroads. *Foreign Affairs*, Vol. 80, No. 5, pp. 122-134.
- Kalicki, Jan, and David L. Goldwyn, eds., 2005. *Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Kalicki, Jan H., and Jonathan Elkind, 2005. Eurasian Transportation Futures. In: *Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy*, eds. Jan Kalicki, and David L. Goldwyn. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, pp. 149-174.
- Kanbolat, Hasan, 2008. What is Caucasian Stability and Cooperation? What can Turkey do in the Caucasus? *Today's Zaman*, August 19, available at <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=150578>.
- Kaplan, Robert D., 2009. The Revenge of Geography. *Foreign Policy*, May/June, available at http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4862.
- Kassenova, Nargis, 2009. Kazakhstan and the South Caucasus Corridor in the Wake of the Georgia-Russia War. *EUCAM, EU-Central Asia Monitoring Policy Brief*, No. 3, January 29, available at http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1786.
- Kemp, Geoffrey, and Robert E. Harkavy, 1997. *Strategic Geography and the Changing Middle East*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Kennedy, Paul, 2007. Worried about Putin's Russia?: Read on. *International Herald*, August 20, available at <http://www.iht.com/articles/2007/08/20/opinion/edkennedy.php>.
- Kerr, David, 1995. The New Eurasianism: The Rise of Geopolitics in Russia's Foreign Policy. *Europe-Asia Studies*, Vol. 47, No. 6, pp. 977-988.

- King, Charles, 2001. The Benefits of Ethnic War: Understanding Eurasia's Unrecognized States. *World Politics*, Vol. 53, No. 4, pp. 524-552.
- King, Charles, 2008a. The Five-Day War. Managing Moscow After the Georgia Crisis. *Foreign Affairs*, November/December, available at <http://www.foreignaffairs.org/20081001faessay87601/charles-king/the-five-day-war.html>.
- King, Charles, 2008b. *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. New York: Oxford University Press.
- Kissinger, Henry, 2002. *Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the Twenty-First Century*. London: The Free Press.
- Kolossov, Vladimir, and Gerard Toal (Gearóid Ó Tuathail), 2007. An Empire's Fraying Edge? The North Caucasus Instability in Contemporary Russian Geopolitical Culture. *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 48, No. 2, pp. 202-225.
- Kotkin, Stephen, 2008. Myth of the New Cold Wa. *Prospect Magazine*, Issue 145, April, available at <http://www.prospect-magazine.co.uk/pdfarticle.php?id=10094>.
- Krastev, Ivan, 2008. Russia and the Georgia War: the Great-Power Trap. *Open Democracy News Analysis*, August 31, available at <http://www.opendemocracy.net/article/russia-and-the-georgia-war-the-great-power-trap>.
- Krugman, Paul, 1993. *Geography and Trade*. Cambridge: The MIT Press.
- Kuchins, Andrew, 2008a. Time to Treat Russia as a Partner. *The Moscow Times*, September 22, available at <http://www.moscowtimes.ru/article/1016/42/371114.htm>.
- Kuchins, Andrew, 2008b. Where Should U.S. Policy toward Russia Go from Here? *CSIS Commentary*, September 8, available at http://www.csis.org/media/csis/pubs/080908_kuchins_russia.pdf.
- Künzl, Jan, 2008. The Caucasus Needs a Rest After the War, Interview with Alexander Rahr. *Caucasian Review on International Affairs*, Vol. 2 (4), pp. 76-79, available at <http://cria-online.org/Journal/5/THE%20CAUCASUS%20NEEDS%20A%20REST%20AFTER%20THE%20WAR.pdf>.
- Kurtz, Stanley, 2003. Democratic Imperialism. *Policy Review*, Issue 118, April/May, pp. 3-20.
- Lapidus, Gail W., 2007. Between Assertiveness and Insecurity: Russian Elite Attitudes and the Russia-Georgia Crisis. *Post-Soviet Affairs*, Vol, 23, No.2, pp. 138-155.
- Larrabee, F. Stephen, 2004. The Russian Factor in Western Strategy Toward the Black Sea Region. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Re-*

- gion, eds. Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, D.C.: The German Marshall Fund of the United States, pp. 147-156.
- Laruelle, Marlène, 2008a. Russia's Central Asia Policy and the Role of Russian Nationalism. *Silk Road Paper*, April. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.isdp.eu/files/publications/srp/08/ml08russiacentral.pdf>.
- Laruelle, Marlène, 2008b. *Russian Eurasianism: An Ideology of Empire*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Lobjakas, Ahto, 2009. Turkish-Armenian Rapprochement Leaves Many Questions Unanswered. *Free Europe/Radio Liberty*, October 18, available at http://www.rferl.org/content/TurkishArmenian_Rapprochement_Leaves_Many_Questions_Unanswered/1854722.html.
- Lefebvre, Stéphane, and Roger N. McDermott, 2008. Russia and the Intelligence Services of Central Asia. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, Vol. 2, No. 2, pp. 251-301.
- LeVin, Steve, 2007. *The Oil and the Glory: The Pursuit of Empire and Fortune on the Caspian Sea*. New York: Random House.
- Lewis, Martin W., and Kären E. Wigen, 1997. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley: University of California Press.
- Liloyan, Tigran, 2004. Armenia – Russia's Outpost in South Caucasus – Duma Speaker. *ArmenianDiaspora.com*, December 15, available at <http://www.armeniandiaspora.com/archive/16794.html>.
- Linn, Johannes F., and David Tiomkin, 2005. Economic Integration of Eurasia: Opportunities and Challenges of Global Significance. *CASE Studies & Analyses*, No. 298, April. Warsaw: CASE, available at http://www.case.com.pl/upload/publikacja_plik/4974349_sa298%20ok.pdf.
- Longworth, Philip, 2005. *Russia's Empires. Their Rise and Fall: From Prehistory to Putin*. London: John Murray.
- Lucas, Edward, 2008. *The New Cold War: How the Kremlin Menaces Both Russia and the West*. London: Bloomsbury Publishing PLC.
- Lussac, Samuel, 2008. The Baku-Tbilisi-Kars Railroad And Its Geopolitical Implications for the South Caucasus, *Caucasian Review on International Affairs*, Vol. 2 (4), pp. 34-46, available at <http://cria-online.org/Journal/5/THE%20BAKU-TBILISI-KARS%20RAILROAD.pdf>.
- Lynch, Dov, 2004a. *Engaging Eurasia's Separatist States. Unresolved Conflicts and De Facto States*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
- Lynch, Dov, 2004b. Security Sector Governance in The South Caucasus – Towards an EU Strategy. In: *Security Sector Governance in Southern Cauca-*

- sus – Challenges and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security Sector Reform*, eds. Anja H. Ebnöther, and Gustav E. Gustenau. Vienna: National Defense Academy, available at <http://www.bmlv.gv.at/wissen-forschung/publikationen/publikation.php?id=122>.
- Mackinder, Halford J., 1904. The Geographical Pivot of History. *Geographical Journal*, Vol. XXIII., No. 4, April, pp. 421-444.
- Mackinder, Halford J., 1919. *Democratic Ideals and Reality: a Study of the Politics of Reconstruction*. London: Constable.
- Mackinder, Halford J., 1943. The Round World and the Winning of the Peace. *Foreign Affairs*, Vol. 21, No. 4, pp. 595-605.
- MacKinnon, Mark, 2007. *The New Cold War: Revolutions, Rigged Elections, and Pipeline Politics in the Former Soviet Union*. New York: Carroll & Graf publishers.
- MacShane, Denis, 2008. Georgia: We must Unite to Resist Russian Aggression. *Telegraph.co.uk*, August 11, available at <http://www.telegraph.co.uk/opinion/main.jhtml?xml=/opinion/2008/08/11/do1104.xml>.
- Mahnovski, Sergej, 2003. Natural Resources and Potential Conflict in the Caspian Sea Region. In: *Faultlines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus. Implications for the U.S. Army*, eds. Olga Oliker, and Thomas S. Szayna. Santa Monica: RAND, pp. 109-144.
- Maisaia, Vakhtang, 2007. *The Caucasus-Caspian Regional and Energy Security Agendas – Past, Contemporary and Future Geopolitics: View from Georgia*. Brussels-Tbilisi: Tbiliselebi.
- Makhmudov, Rustam, 2002. The Problem of Exporting Energy Resources from Central Asia. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2002*, eds. Boris Rumer, and Lau Sim Yee. Tokyo: Sasakawa Peace Foundation, pp. 163-188.
- Maleki, Abbas, 2003/2004. Does the Caspian Remain Important to All Actors? *Amu Darya. The Iranian Journal of Central Asian Studies*, Vol. 8, No. 16 & 17, pp. 47-76.
- Mankoff, Jeffrey, 2009. *Eurasian Energy Security*, New York: Council on Foreign Relations.
- Mann, Steven R., 2003. Caspian Futures. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*, eds. Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, pp. 147-160.
- Makni (Muhammad Aslam Khan Niazi), 2008, *The New Great Game: Oil and Gas Politics in Central Eurasia*, New York: Raider Publishing International.
- Marat, Erica, 2006. The State-Crime Nexus in Central Asia: State Weakness, Organized Crime, and Corruption in Kyrgyzstan and Tajikistan. *Silk Road*

- Paper, October. Uppsala: Uppsala University, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0610EMarat.pdf>.
- Marsh, Christopher, and Nikolas K. Gvosdev, 2009. The Persistence of Eurasia. *Policy Innovations – The Carnegie Council's Online Magazine for a Fairer Globalization*, November 5, available at <http://www.policyinnovations.org/ideas/commentary/data/000152>.
- Marson, James, 2009. Russia's Moves Raise Doubts About Obama's 'Reset.' *Time*, August 23, available at <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1917392,00.html>.
- Matern, Frederick, 2007. *The Discourse of Civilization in the Works of Russia's New Eurasianists: Lev Gumilev and Alexander Panarin*, YCISS Post-Communist Studies Programme Research Paper Series, No. 002, February, available at <http://www.yorku.ca/yciss/activities/documents/PCSPPaper002.pdf>.
- Matthew, H. C. G., 1973. *The Liberal Imperialists. The Ideas and Politics of a Post-Gladstonian Élite*. Oxford: Oxford University Press.
- McFaul, Michael, 2007. New Russia, New Threat. Working with the West is no Longer the Goal as the Kremlin Flexes its Muscle and Rethinks its Role in the World. *Los Angeles Times*, September 2, available at <http://www.latimes.com/news/opinion/sunday/commentary/la-op-mcfaul2sep02,0,1062795.story?coll=la-sunday-commentary>.
- Menon, Rajan, 2007. Introduction: Central Asia in the Twenty-First Century. In Eugene Rumer, Dmitri Trenin, and Huasheng Zhao. *Central Asia: Views from Washington, Moscow, and Beijing*. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 3-17.
- Mesbahi, Mohiaddin, ed., 1994. *Central Asia and The Caucasus after the Soviet Union*. Gainesville: University Press of Florida.
- Metreveli, Roin, 1998. On the Problem of War and Peace in the Caucasus. *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 2, pp. 170-182.
- Meyer, Karl, 2004. *The Dust of Empire: The Race for Supremacy in the Asian Heartland*. London: Abacus.
- Milov, Vladimir, 2008. *Russia and the West. The Energy Factor*. Washington D.C.: CSIS, available at http://www.csis.org/media/csis/pubs/080731_milov_russia&west_web.pdf.
- Mkrtychyan, Tigran, Tabib Huseynov, and Kakha Gogolashvili, 2009. *The European Union and the South Caucasus. Three Perspectives on the Future of the European Project from the Caucasus. Europe in Dialogue 2009/01*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Mouawad, Jad, 2008. Conflict Narrows Oil Options for West. *The New York Times*, August 13, available at <http://www.nytimes.com/2008/08/14/world/europe/14oil.html>.

- Müller, Friedemann, 2000. Energy Development and Transport Network Cooperation in Central Asia and the South Caucasus. In: *Building Security in the New States of Eurasia. Subregional Cooperation in the Former Soviet Space*, eds. Renata Dwan, and Oleksandr Pavliuk. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 188-200.
- Naby, Eden, 1994. The Emerging Central Asia: Ethnic and Religious Factions. In: *Central Asia and The Caucasus after the Soviet Union*, ed. Mohiaddin Mesbahi. Gainesville: University Press of Florida, pp. 34-55.
- Nodia, Ghia, 1998. The Georgian Perception of the West. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*, eds. Bruno Coppieters, Alexei Zverev, and Dmitri Trenin. London: FRANK CASS PUBLISHERS, pp. 12-43.
- Nuriyev, Elkhan, 2007. *The South Caucasus at the Crossroads: Conflicts, Caspian Oil and Great Power Politics*. Berlin: LIT.
- O'Ballance, Edgar, 1997. *Wars in the Caucasus, 1990-1995*. New York: New York University Press.
- O'Hara, Sarah L., 2004. Great Game or Grubby Game? The Struggle for Control of the Caspian. *Geopolitics*, Vol. 9, No. 1, pp. 138-160.
- Olcott, Martha Brill, Anders Åslund, and Sherman W. Garnett, 1999. *Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Oliker, Olga, and Thomas S. Szayna, eds. 2003. *Faultlines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus: Implications for the U.S. Army*. Santa Monica: RAND.
- O'Loughlin, John, and Paul F. Talbot, 2005. Where in the World is Russia: Geopolitical Perceptions and Preferences of Ordinary Russians. *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 46, No. 1, pp. 23-50, available at <http://www.colorado.edu/IBS/PEC/johno/pub/Wheres-Russia.pdf>.
- Osborn, Andrew, 2008. As if Things Weren't Bad Enough, Russian Professor Predicts End of U.S. In Moscow, Igor Panarin's Forecasts Are All the Rage; America 'Disintegrates' in 2010. *The Wall Street Journal*, December 29, available at http://online.wsj.com/article_email/SB123051100709638419-1MyQjAxMDI4MzMwMDUzMTAxWj.html#.
- Osmonaliev, Kairat, 2005. Developing Counter-Narcotics Policy in Central Asia: Legal and Political Dimensions. *Silk Road Paper*, January. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/Silkroadpapers/Osmonaliev.pdf>.
- O'Sullivan, John, 2008. Is Russia Morphing Into Another USSR? *Globe and Mail*, August 12, available at http://www.rferl.org/content/OSullivan_in_Globe_and_Mail/1190884.html.

- Oxford Analytica, 2008. Turkey/Caucasus: Ankara Seeks Regional Stability Pact. *Oxford Analytica*, September 4, available at <http://www.oxan.com/display.aspx?ItemID=DB145306>.
- Panico, Christopher, and Jemera Rone, 1994. *Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*. New York: Human Rights Watch.
- Papava, Vladimer, 1996. Georgian Economy: From «Shock Therapy» to «Social Promotion.» *Communist Economies & Economic Transformation*, Vol. 8, No. 8, pp. 251-267.
- Papava, Vladimer, 1998. Strategic Economic Partnership in Caucasus. *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 2, pp. 189-197.
- Papava, Vladimer, 2005a. Necroeconomics: *The Political Economy of Post-Communist Capitalism*. New York: iUniverse.
- Papava, Vladimer, 2005b. On the Theory of Post-Communist Economic Transition to Market. *International Journal of Social Economics*, Vol. 32, No. 1/2, pp. 77-97.
- Papava, Vladimer, 2008a. «Central Caucasasia» Instead of «Central Eurasia.» *Central Asia and the Caucasus*, No. 2 (50), pp. 30-42.
- Papava, Vladimer, 2008b. Central Caucaso-Asia: Toward a Redefinition of Post-Soviet Central Eurasia. *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. 1, No. 17, October 1, available at <http://www.ada.edu.az/biweekly/issues/156/20090328041927833.html>.
- Papava, Vladimer, 2009a. The End of the Frozen Cold War? *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 3 (1), Winter, pp. 98-102, available at http://www.cria-online.org/Journal/6/Done_%20End%20of%20the%20Frozen%20Cold%20War_Vladimer%20Papava.pdf.
- Papava, Vladimer, 2009b. The New Threats of the Old Cold War. *e-politik.de*, February 18, available at <http://english.e-politik.de/3247>.
- Papava, Vladimer, and Michael Tokmazishvili, 2008. Pipeline Harmonization Instead of Alternative Pipelines: Why the Pipeline «Cold War» Needs to End. *Azerbaijan in the World. The Electronic Publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*, Vol. 1, No. 10, June 15, available at <http://www.ada.edu.az/biweekly/issues/150/20090327030535315.html>.
- Papava, Vladimer, and Nino Gogatadze, 1998. Prospects for Foreign Investments and Strategic Economic Partnership in the Caucasus. *Problems of Economic Transition*, Vol. 41, No. 5, pp. 79-88.
- Penkova, Tomislava, 2008. Russia's Attitude Towards the Post-Soviet Space after the War in Georgia. *ISPI Policy Brief*, Issue 111, December, available at http://www.ispionline.it/it/documents/PB_111_2008.pdf.

- Petersen, Alexandros, 2008. Russia Invaded Georgia to Teach the West a Lesson. *EU Observer*, August 18, available at <http://euobserver.com/13/26611>.
- Powell, Bill, 2008. Cold War: The Sequel. *Time*, August 12, available at <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1831859,00.html>.
- Rakel, Eva, 2005. Paradigms of Iranian Policy in Central Eurasia and Beyond. In: *Central Eurasia in Global Politics: Conflict, Security and Development*, eds. Mehdi Parvizi Amineh, and Henk Houweling. Leiden: Brill, pp. 235-257.
- Ramezanzadeh, Abdollah, 1996. Iran's Role as Mediator in the Nagorno-Karabakh Crisis. In: *Contested Borders in the Caucasus*, ed. Bruno Coppeters. Brussels: VUB Press, available at <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0701.htm>.
- Rangsimaporn, Paradorn, 2006. Interpretations of Eurasianism: Justifying Russia's Role in East Asia. *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 3, pp. 371-390.
- Reiff, David, 1999. A New Age of Liberal Imperialism? *World Policy Journal*, Vol. XVI, No. 2, pp. 1-10.
- Roberts, John, 2001. Energy Reserves, Pipeline Routs and the Legal Regime in the Caspian Sea. In: *The Security of the Caspian Sea Region*, ed. Gennady Chufrin. New York: Oxford University Press, pp. 33-68.
- Roberts, John, 2008. Georgia Falls Victim to Pipeline Politics. *BBC News*, August 12, available at <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7557049.stm>.
- Robinson, Matt, and Ibon Villedabeitia, 2009. Turkey-Armenia Rapprochement Far from Guaranteed. *The Daily Star*, October 13, available at http://www.dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=10&categ_id=2&article_id=107456.
- Rondeli, Alexander, 2001. The Choice of Independent Georgia. In: *The Security of the Caspian Sea Region*, ed. Gennady Chufrin. New York: Oxford University Press, pp. 195-211.
- Rondeli, Alexander, 2002. Pipelines and Security Dynamics in the Caucasus. *Insight Turkey*, Vol. 4, No 1, pp. 13-17.
- Rondeli, Alexander, 2004. The South Caucasus: Pipeline Politics and Regional Economic Interests. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome: NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 43-52.
- Rumer, Boris, 2002. The Search for Stability in Central Asia. In: *Central Asia: A Gathering Storm?* ed. Boris Rumer. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 3-66.
- Sabahi, Farian, and Daniel Warner, eds., 2004. *The OSCE and the Multiple Challenges of Transition. The Caucasus and Central Asia*. Aldershot: Ashgate.
- Sachs, Jeffrey, 1997. The Limits of Convergence: Nature, Nurture and Growth. *The Economist*, 14 June, pp. 19-22.

- Sasley, Brent, 2004. The Intersection of Geography and Resources: Geopolitics in the Caspian Sea Basin. In: *Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns*, ed. Lasha Tchantouridze. Winnipeg: Centre for Defence and Security Studies, University of Manitoba, pp.191-207.
- Schmidt, Matthew, 2005. Is Putin Pursuing a Policy of Eurasianism? *Demokratizatsiya*, Vol. 13, No. 1/Winter, available at http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3996/is_200501/ai_n13640828/print.
- Sebestyen Victor, 2009. *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire*. New York: Pantheon Books.
- Semmel, Bernard, 1958. Sir Halford Mackinder: Theorist of Imperialism. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 24, No. 4, pp. 554-561.
- Sengupta, Anita, 2009. *Heartlands of Eurasia: The Geopolitics of Political Space*. Lanham: Lexington Books.
- Service, Robert, 2003. *Russia: Experiment with a People*. Cambridge: Harvard University Press.
- Service, Robert, 2009. *A History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sestanovich, Stephen, 2008. What Has Moscow Done? Rebuilding U.S.-Russian Relations. *Foreign Affairs*, November/December, available at <http://www.foreignaffairs.org/20081001faessay87602/stephen-sestanovich/what-has-moscow-done.html>.
- Sherman, Daniel, 2000. Caspian Oil and a New Energy Politics. *Freezerbox Magazine*, May 25, available at <http://www.freezerbox.com/archive/article.php?id=55>.
- Shevardnadze, Eduard, 1999. *Great Silk Route. TRACECA-PETRA. Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia. The Eurasian Common Market. Political and Economic Aspects*. Tbilisi: Georgian Transport System.
- Shevtsova, Lilia, 2007. *Russia Lost in Transition: The Yeltsin and Putin Legacies*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Shlapentokh, Dmitry V., 1997. Eurasianism: Past and Present. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 30, No. 2, pp. 129-151.
- Simons, Jr., Thomas W., 1990. *The End of the Cold War?* New York: St. Martin's Press.
- Simons, Jr., Thomas W., 2008. *Eurasia's New Frontiers: Young States, Old Societies, Open Futures*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sloan, G., 1999. Sir Halford J. Mackinder: The Heart-land Theory Then and Now. *Journal of Strategic Studies*, Vol. 22, No. 2/3, pp. 15-38.
- Smith, Graham, 1999. The Masks of Proteus: Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 24, Issue 4, pp. 481-494.

- Smith, Keith C., 2004. *Russian Energy Politics in the Baltics, Poland, and Ukraine. A New Stealth Imperialism?* Washington, D.C.: The CSIS Press.
- Socor, Vladimir, 2004. Frozen Conflicts: A Challenge to Euro-Atlantic Interests. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*, eds. Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, D.C.: The German Marshall Fund of the United States, pp. 127-137.
- Socor, Vladimir, 2008. Business Confidence Returning to the South Caucasus Transport Corridor. *Eurasia Daily Monitor, The Jamestown Foundation*, Vol. 5, No. 186, September 29, available at http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=33978.
- Sokov, Nikolai, 2008. The South Caucasus Corridor After the Russian-Georgian War. *Transformations in the Black Sea Region*. A PONARS Eurasia Workshop, PONARS Eurasia Policy Memo No. 49, available at https://gushare.georgetown.edu/eurasianstrategy/Memos/2008/Transformations%20in%20the%20Black%20Sea%20Region_PONARS%20Eurasia.pdf.
- Spechler, Martin C., and Dina R. Spechler, 2008. Is Russia Winning in Central Asia? *CACI Analyst*, October 29, available at <http://www.cacianalyst.org/?q=node/4972>.
- Spoor, Max, and Anatoly Krutov, 2005. The 'Power of Water' in a Divided Central Asia. In: *Central Eurasia in Global Politics: Conflict, Security and Development*, eds. Mehdi Parvizi Amineh and Henk Houweling. Leiden: Brill, pp. 279-300.
- Spykman, Nicholas J., 1942. *America's Strategy in World Politics*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Spykman, Nicholas J., 1944. *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Starr, S. Frederick, 2003. The Investment Climate in Central Asia and the Caucasus. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*, eds. Jan H. Kalicki and Eugene K. Lawson. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, pp. 73-91.
- Starr, S. Frederick, 2004. *U.S. Afghanistan Policy: It's Working*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at http://www.silkroadstudies.org/docs/publications/OLD/Afghan_Starr_2004_Total.pdf.
- Starr, S. Frederick, 2005a. A 'Greater Central Asia Partnership' for Afghanistan and Its Neighbors. *Silk Road Paper*, March. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.stimson.org/newcentury/pdf/Strategy.pdf>.

- Starr, S. Frederick, 2005b. A Partnership for Central Asia. *Foreign Affairs*, Vol. 84, No. 4, pp. 164-178.
- Starr, S. Frederick, 2008. In Defense of Greater Central Asia. *Policy Paper*, September. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0809GCA.pdf>.
- Starr, S. Frederick, 2009. Rediscovering Central Asia. *Wilson Quarterly*, Summer, available at http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=wq.essay&essay_id=545818.
- Starr, S. Frederick, and Svante E. Cornell, 2005. The Politics of Pipelines: Bringing Caspian Energy to Markets. SAISPHERE, pp. 57-61.
- Stroev, Egor. S., Leonid S. Bliakhman, and Mikhail I. Krotov, 1999. *Russia and Eurasia at the Crossroads. Experience and Problems of Economic Reforms in the Commonwealth of Independent States*. Berlin-Heidelberg: Springer.
- Tchantouridze, Lasha, 2004. After Marxism-Leninism: Eurasianism and Geopolitics in Russia. In: *Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns*, ed. Lasha Tchantouridze. Winnipeg: Centre for Defence and Security Studies, University of Manitoba, pp. 167-190.
- Ter-Sahakyan, Karine, 2008. Armenia should Make it Clear what the USA, Russia, Turkey and Even the EU Promise Her for "Model Behaviour." *PanARMENIAN Network*, October 4, available at <http://www.panarmenian.net/details/eng/?nid=935>.
- Terterov, Marat, ed., 2001. *Doing Business with Georgia*. London: GMB Publishing Limited, available at http://books.google.com/books?hl=en&id=CEDbQ-_Yvq4C&dq='marat+terterov+georgia'&printsec=frontcover&source=web&ots=awUpC3qGHy&sig=cKJDemr2ezJfE17r5Jvk4QQtVuo&sa=X&oi=book_result&resnum=1&ct=result#PPP1,M1.
- Toft, Monica Duffy, 2008. Russia's Recipe for Empire. *Foreign Policy*, September, available at http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4462.
- Tolz, Vera, 1998. Conflicting "Homeland Myths" and Nation-State Building in Postcommunist Russia. *Slavic Review*, Vol. 57, No. 2, pp. 267-294.
- Tolz, Vera, 2001. *Russia*. London: Arnold.
- Torbakov, Igor, 2003. Russian Policymakers Air Notion of "Liberal Empire" in Caucasus, Central Asia. *Eurasia Insight*. *Eurasianet*, October 27, available at <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav102703.shtml>.
- Traynor, Ian, 2008. Putin's Second War can have Only One Victor. *The Guardian*, August 11, available at <http://www.guardian.co.uk/world/2008/aug/11/georgia.russia10>.

- Trenin, Dmitri, 2002. *The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Trenin, Dmitri, 2005. Reading Russia Right. *Policy Brief*, No. 42, October. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Triantaphyllou, Dimitrios, and Yannis Tsantoulis, 2008. Looking Beyond the Georgian Crisis: The EU in Search of an Enhanced Role in the Black Sea Region. *International Centre for Black Sea Studies Policy Brief*, No. 8, October, available at http://icbss.org/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Itemid=101.
- Tsereteli, Mamuka, 2008. Beyond Georgia: Russia's Strategic Interests in Eurasia. *Central Asia-Caucasus Institute Analyst*, June 11, available at <http://www.cacianalyst.org/?q=node/4879>.
- Tsygankov, Andrei P., 2002. *Pathways after Empire: National Identity and Foreign Economic Policy in the Post-Soviet World*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.
- Tsygankov, Andrei P., 2003. Mastering Space in Eurasia: Russian Geopolitical Thinking after the Soviet Break-Up (Review Essay). *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 35, No. 1, available at <http://www.bss.sfsu.edu/tsygankov/Research/RusEurasPap.htm>.
- Umland, Andreas, 1998. *The Fascist Threat in Post-Soviet Russia*, available at <http://www.nato.int/acad/fellow/96-98/umland.pdf>.
- Victor, David G., Amy M. Jaffe, and Mark H. Hayes, eds., 2006. *Natural Gas and Geopolitics: From 1970 to 2040*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waal, Thomas de, 2003. *Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York: New York University Press.
- Warkotsch, Alexander, 2008. Normative Suasion and Political Change in Central Asia. *Caucasian Review on International Affairs*, Vol. 2 (4), pp. 62-71, available at <http://cria-online.org/Journal/5/NORMATIVE%20SUASION.pdf>.
- Weisbrode, Kenneth, 2001. *Central Eurasia: Prize or Quicksand? Contenting Views of Instability in Karabakh, Ferghana and Afghanistan*. The International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper 338. New York: Oxford University Press.
- Weitz, Richard, 2008. Kazakhstan and the New International Politics of Eurasia. *Silk Road Paper*, July. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University-SAIS, available at <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0807Weitz.pdf>.
- Welt, Cory D, 1999. Making the Caucasus Whole Again: A Cooperation Approach to Restoring the Domestic Status Quo. In: *Caucasus Regional Se-*

curity for the 21-st Century. Materials of International Confererce (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia). Tbilisi: CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 97-101.

- Winik, Jay, 2007. Vladimir the Great? Putin's Inspiration Is Much Older Than the Cold War. *The Washington Post*, September 2, available at <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/08/31/AR2007083101533.html>.
- Xuetang, Guo, 2006. The Energy Security in Central Eurasia: the Geopolitical Implications to China's Energy Strategy. *China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 4, No. 4, available at http://www.silkroadstudies.org/new/docs/CEF/Quarterly/November_2006/Guo.pdf.
- Yalowitz, Kenneth S., and Svante Cornell, 2004. The Critical bat Perilous Caucasus. *Orbis, A Journal of World Affairs*, Vol. 48, No. 1, pp. 105-116.
- Yasmann, Victor, 2001. The Rise of the Eurasians. *The Eurasian Politician*, Issue 4, August, available at <http://www.cc.jyu.fi/~aphamala/pe/issue4/yasmann.htm>.
- Yasmann, Victor, 2003. Aleksandr Dugin Eurasia Party Founder and Chief Ideologue of the Russian Geopolitical School. *Radio Free Europe/Radio Liberty*, available at <http://www.rferl.org/specials/russianelection/bio/dugin.asp>.
- Ziyadov, Taleh, 2005. Officials Meet to Discuss South Caucasus Rail System. *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 2, No. 232, December 14, available at http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=31218.
- Zubarevich, Natalia V., and Yuri E. Fedorov, 1999. Russian-Southern Economic Interaction: Partners or Competitors? In: *Russia, the Caucasus, and Central Asia: The 21st Century Security Environment*, eds. Rajan Menon, Yuri E. Fedorov, and Ghia Nodia. Armonk: M.E. Sharpe, pp. 119-144.
- Zverev, Alexei, 1996. Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994. In: *Contested Borders in the Caucasus*, eds. Bruno Coppieters. Brussels: VUB University Press, pp. 13-71.